Інститут української археографії та джерелознавства імені
М. С. Грушевського Національної Академії Наук України.

Інститут української археографії та джерелознавства імені
М. С. Грушевського Національної Академії Наук України.

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Слободянюк Михайло Васильович

УДК.355.14:355.351(477)”1992/2012”

ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ ТА СТАНОВЛЕННЯ НАРУКАВНОЇ ЕМБЛЕМАТИКИ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (1992 – 2012)

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні
історичні дисципліни.

03 – гуманітарні науки

Подається на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____М.В. Слободянюк

Науковий керівник Гречило Андрій Богданович, доктор історичних наук

Львів – 2017

АНОТАЦІЯ

Слободянюк М.В. Передумови появи та становлення нарукавної емблематики Сухопутних військ Збройних Сил України (1992 – 2012). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» - Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, Київ, 2017.

У дисертації досліджено розвиток нарукавної емблематики Сухопутних військ Збройних Сил України періоду 1992-2012 рр. від появи перших зразків військової символіки армії незалежної держави Україна до створення найпоширеного елементу військового однострою. Проаналізований хід еволюції цього новітнього зразка військової символіки протягом останніх 150 років, розроблена періодизація основних етапів розвитку. На основі всебічного аналізу елементів символіки нарукавних емблем визначені етапи втілення символіки у Сухопутні війська Збройних Сил України, характерні риси, особливості, притаманні саме українській військовій нарукавній емблематиці. Надано рекомендації щодо удосконалення символіки Сухопутних військ і в цілому Збройних Сил України.

Ключові слова: *військова символіка, нарукавна емблема, Збройні Сили України, Сухопутні війська, період, розвиток.*

ANNOTATION

Slobodyanyuk M. V. Preconditions of appearance and evolution of the shoulder emblems of the Land Forces of the Armed Forces of Ukraine (1992-2012). – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

A dissertation for degree of candidate of Historic Studies, specialiti 07.00.06 – Historiography, Source Stadies and Special Historical Disciplines. – M. Hrushevskyi Institute of Archeography and Source Stadies, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2017.

Origination and development of shoulder patches of the Land Forces, Armed Forces of Ukraine is discussed in this dissertation. Earliest items appeared in 1992 to become the most common element of military uniform in 2012. Author considers evolution of the modern element of military symbolics through 150 years and suggests a periodization of this process. Key points of the implementation are determined by comprehensive analysis of the development of principal elements of shoulder patch symbolics. At the same time, specific Ukrainian elements were also distinguished. Author also advises means to improve existing military symbolics of Land Forces in particular, and Armed Forces of Ukraine as well.

Key words: *military symbolics, shoulder patch, Armed Forces of Ukraine, period, development.*

Список публікацій здобувача.

Основні наукові результати дисертації, вміщені у фахових виданнях.

1. Слободянюк М. Перша спроба запровадження у Збройних Силах України нарукавної емблематики військових з'єднань, частин, установ та закладів / Михайло Слободянюк // НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К.: 2013. – Том 26. –С. 661–671.

2. Слободянюк М. Символи Бережан у військовій символіці / Михайло Слободянюк // НАН. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К.: 2013. – Том 27. - С. 556–561.

3. Слободянюк М. Військовий Дрогобич (дислокація та символіка військових частин у Дрогобичі після Другої світової війни) / Михайло Слободянюк // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. XVII–XVIII. – Дрогобич: Коло, 2014. – С. 574–583.

4. Слободянюк М. Періодизація процесу зародження та розвитку військової нарукавної символіки / Михайло Слободянюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2017. – Вип. 47. – С.266-268.

5. Слободянюк М. Поява власної нарукавної символіки у Збройних Силах України в період 1991-1995 років / Михайло Слободянюк // Українознавство. – К.; НДІУ МОН, 2017. - № 1-2 (62-63). – С. 98-106.

Опубліковані праці апробаційного характеру

6. Слободянюк М. Перша спроба введення в Збройних Силах України індивідуальних нарукавних знаків військових частин / Михайло Слободянюк // Четверта наукова геральдична конференція 10-12 листопада 1994 р. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: 1994. – С. 67-69.

7. Слободянюк М. Знаки військових частин Прикарпатського військового округу / Михайло Слободянюк // П'ята наукова геральдична конференція 10-11 листопада 1995 р. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: 1995. – С. 69-70.

8. Слободянюк М. Емблеми 24-ї Залізної механізованої дивізії Прикарпатського військового округу // Шоста наукова геральдична конференція 27-29 березня 1997 р. Матеріали. – Львів: 1997. – С. 84-85.

9. Слободянюк М. 703-й інженерний Вінницький орденів Червоного Прапора та Богдана Хмельницького полк / Михайло Слободянюк // Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 18 квітня 2010 у Львові. – К.: 2010. – С. 723-729.

10. Слободянюк М. Основні проблеми військової символіки Збройних Сил України на сучасному етапі / Михайло Слободянюк // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України. Матеріали науково-практичного семінару в ЦМЗСУ 5 березня 2008 року. – К.: ЦМЗСУ, 2008. – Вип. 1. – С. 35–39.

11. Слободянюк М. Розвиток символіки сучасних Збройних Сил України: досягнення і проблеми / Михайло Слободянюк //Від минулого до сучасного. Матеріали наукових заходів, проведених до 440-ї річниці від дня народження гетьмана Петра Сагайдачного та 19-ї річниці створення

Збройних Сил України. – Львів: Академія сухопутних військ України імені гетьмана Петра Сагайдачного, 2010. – С. 98–114.

12. Виставка. Українська військова символіка: генеза нарукавної емблеми Збройних Сил України 1918–2004 рр. // Знак. - 2004. - Ч 34. – С. 1.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

13. Слободянюк М. Сухопутні війська України: Історія та символіка 13-го армійського корпусу. Монографія / Михайло Слободянюк. – Львів: Астролябія, 2012. – 268 с.: іл.

14. Слободянюк М. Сухопутні війська України: Історія та символіка 8-го армійського корпусу. Монографія / Михайло Слободянюк. – Львів: Астролябія, 2011. – 226 с.: іл.

15. Слободянюк М.В. Відродження з попелу. Генеза нарукавних емблем Збройних Сил України. Історичний нарис і символіка 66-ї гвардійської механізованої Полтавсько-Буковинської ордена Червоного Прапора та 15-ї окремої гвардійської механізованої Єнакієвсько-Дунайської орденів Червоного Прапора і Суворова бригади / Михайло Слободянюк. – К.: приватне видавництво, 2005. – 143 с.: іл.

16. Слободянюк М. Національно-патріотичні мотиви у символіці Сухопутних військ Збройних Сил України / Михайло Слободянюк // Міністерство культури України. Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва: науковий журнал. – К.: Міленіум, 2016. – № 4. - С. 52–56.

17. Слободянюк М. Нарукавні знаки Збройних Сил України / Михайло Слободянюк // Знак. - 1994. – Число 7. - С. 10, 11.

18. Слободянюк М. Нарукавний знак військової частини 39288 / Михайло Слободянюк // Знак. - 1995. – № 9. - С. 12.

19. Слободянюк М. Нарукавні знаки 259-ї окремої роти супроводження військових вантажів Прикарпатського військового округу / Михайло Слободянюк // Знак. - 1995. – № 10. - С. 13.

20. Слободянюк М. Емблеми родів військ і служб Збройних Сил України // Армія України. – 1996. - 25 травня. - № 96(16405). – С. 4, 5.

21. Слободянюк М. Емблеми 72-ї механізованої дивізії Збройних Сил України / Михайло Слободянюк // Знак. - 1997. – № 13. - С. 13.

22. Слободянюк М. Емблематика 93-ї механізованої дивізії / Михайло Слободянюк // Знак. - 1997. – № 14. - С. 10.

23. Слободянюк М. Символи ратної слави: емблеми 30-ї танкової дивізії / Михайло Слободянюк // Знак. - 1998. – № 15. - С. 9.

24. Слободянюк М. Емблеми підрозділів Збройних Сил України у складі миротворчих сил ООН у колишній Югославії / Михайло Слободянюк, Степан Корнієнко, Олександр Дедей // Знак. - 1998. – № 16. - С. 10.

25. Слободянюк М. При розроблянні відзнак військової доблесті слід керуватися ідеєю – переконані у Західному оперативному командуванні / Михайло Слободянюк // Народна Армія. – 1998. - 20 червня. – С. 7.

26. Слободянюк М. Символіка найстаршого військового формування Збройних Сил України / Михайло Слободянюк // Знак. - 1999. – № 19. - С. 8, 9.

27. Слободянюк М. Перша емблема частин зв’язку Збройних Сил України / Михайло Слободянюк // Знак. - 2000. - № 20. – С. 10.

28. Слободянюк М. Емблема українсько-румунсько-угорського батальйону «Тиса» / Михайло Слободянюк // Знак. 2000. – № 21. - С. 11.

29. Слободянюк М. Нарукавные знаки частей 26 ад ЗОК / Михайло Слободянюк // Однострій. – Рівне: 2000. - № 3. – С. 46-50.

30. Професіонали чужого не запозичають. Бесіда І. Махно з М. Слободянюком / Михайло Слободянюк, Ігор Махно // Народна армія. – 2001. - 27 лютого. – С. 4.

31. Слободянюк М. Емблеми українсько-польського батальйону / Михайло Слободянюк // Знак. - 2001. – № 23. - С. 11.

32. Слободянюк М. Герб бази пунктів управління Західного оперативного командування / Михайло Слободянюк // Знак. - 2001. - № 24. – С. 7.

33. Слободянюк М. Символіка українських миротворців у Південному Лівані / Михайло Слободянюк // Знак. - 2002. – № 26. - С. 9.

34. Слободянюк М. Символіка миротворців у Сьєрра-Леоне / Михайло Слободянюк // Знак. - 2002. – № 27. - С. 11.

35. Слободянюк М. Емблема 51 окремої механізованої бригади / Михайло Слободянюк // Знак. - 2002. - № 28. – С. 11.

36. Слободянюк М. Символи України в пустелі Кувейту / Михайло Слободянюк // Знак. - 2003. – № 29. - С. 9.

37. Слободянюк М. Символіка військових комісаріатів Західного оперативного командування / Михайло Слободянюк // Знак. - 2003. – № 31. - С. 11.

38. Слободянюк М. Нарукавна емблема 6-ї окремої механізованої бригади Збройних Сил України в Іраку / Михайло Слободянюк // Знак. - 2004. - № 32. – С. 11.

39. Слободянюк М. До питання про створення нарукавної емблеми приналежності військовослужбовців до Збройних Сил України / Михайло Слободянюк // Знак. - 2004. – № 33. - С. 11.

40. Слободянюк М. Нарукавна емблема управління Західного оперативного командування / Михайло Слободянюк // Знак. - 2004. – № 34. - С. 10.

41. Слободянюк М. Символіка львівських миротворців в Іраку / Михайло Слободянюк // Знак. - 2005. - № 36. – С. 7.

42. Слободянюк М. Перший офіційно затверджений герб у Збройних Силах України / Михайло Слободянюк // Знак. - 2006. - № 38. – С. 4.

43. Слободянюк М. Військова символіка України: сучасний стан та проблеми / Михайло Слободянюк // Знак. - 2006. - № 40. – С. 4-5.

44. Слободянюк М. Створення системи військової символіки Львівського інституту сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного Національного університету «Львівська політехніка» / Михайло Слободянюк // Знак. - 2008. - № 44. – С. 7.

45. Слободянюк М. Герб Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного / Михайло Слободянюк // Знак. - 2009. - № 48. – С. 9-11.

46. Слободянюк М. Герб і прапор селища Десна / Михайло Слободянюк // Знак. - 2010. – № 51. - С. 1.

47. Слободянюк М. Народження традиції / Михайло Слободянюк // Знак. - 2010. – № 51. - С. 10, 11.

48. Слободянюк М. Герб 8-го армійського ордена Червоного Прапора корпусу / Михайло Слободянюк // Знак. - 2011. - № 54. – С. 9.

49. Слободянюк М. Символіка факультету інженерних військ та РХБ захисту Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного / Михайло Слободянюк // Знак. - 2012. – № 57. - С. 10.

50. Слободянюк М. Севастопольский горно-пехотный. История и символика 15-го отдельного гвардейского горно-пехотного Севастопольского ордена Богдана Хмельницкого батальона / Михайло Слободянюк // Коллекцион. – 2012. - № 2. – С. 37-42.

51. Слободянюк М. Символіка 38-го армійського корпусу Західного оперативного командування / Михайло Слободянюк // Знак. - 2014. – № 63. - С. 11.

52. Слободянюк М. Символіка оперативного командування «Північ» Сухопутних військ Збройних Сил України / Михайло Слободянюк // Знак. - 2014. – № 64. - С. 8.

53. Слободянюк М. Нове видання про дослідження військової символіки Збройних Сил України / Михайло Слободянюк // Знак. - 2014. – № 64. - С. 11.

54. Слободянюк М. 1-я аэромобильная дивизия Вооруженных Сил Украины. История и символика / Михайло Слободянюк // Коллекцион. – 2014. - № 4. – С. 21–32.

55. Слободянюк М. Нарукавні емблеми частин спецпризначення Сухопутних військ Збройних Сил України / Михайло Слободянюк // Однострій. – Рівне: 2009. - № 9. – С.46-48, 50.

56. Слободянюк М. Символика десантников из Хирова / Михайло Слободянюк // Однострій. – Рівне: 2000. - № 4. – С. 47-50.

57. Слободянюк М. Під заступництвом Сімаргла. Символіка 79-го окремого аеромобільного полку Південного оперативного командування / Михайло Слободянюк // Однострій. – Рівне: 2004. - № 8. – С. 48, 49.

58. Слободянюк М. Одна з перших солдатських нагород Збройних Сил України / Михайло Слободянюк //Знак. - 2014. – № 64. - С. 8-9.

59. Слободянюк М. Страж юга Украины. Символика 28-й гвардейской механизированной Харьковской дважды орденов Боевого Красного Знамени дивизии / Михайло Слободянюк // Однострій. – Рівне: 2001. - № 6. – С. 47-48, 50.

60. Слободянюк М. 29-й окремий розвідувальний ордена Червоної Зірки батальйон: історія та символіка / Михайло Слободянюк // Цитаделя. – 2010. - № 2(4). – С. 91-101.

61. Слободянюк М. Новий Калинів: з історії військового селища / Михайло Слободянюк // Цитаделя. – 2009. - № 1(1). – С. 80-86.

62. Слободянюк М. Дракон з Дрогобича / Михайло Слободянюк // Цитаделя. – 2009. - № 1(1). – С. 87-90.

63. Слободянюк М. Символіка 97-ї окремої гвардійської Полтавської орденів Червоного Прапора, Суворова і Богдана Хмельницького бригади / Михайло Слободянюк // Коллекцион. – 2015. - № 5. – С. 16-25.

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень……12

Вступ……17

Розділ 1. Методологія дослідження, історіографія проблеми та джерельна база досліджень військової нарукавної символіки……25

1.1 Методологія дослідження……25

1.2 Історіографія проблеми……27

1.3 Джерельна база досліджень військової нарукавної емблематики…42

Розділ 2. Поява і розвиток індивідуальної нарукавної символіки в арміях світу протягом XIX-XX століть та її вплив на українську військову символіку……47

2.1 Історичні системи розпізнавання військовослужбовців за їх приналежністю до окремих частин, періодизація і становлення військової нарукавної символіки у період з другої половини XIX століття до 1914 р.……47

2.2. Розвиток військової нарукавної символіки у 1914–1939 рр……..54

2.3 Військова нарукавна символіка у 1939–1991 рр.……64

2.4. Нарукавна символіка армій світу з 1991 до 2012 р.……...73

Розділ 3. Поява та становлення у Збройних Силах України власної національної військової символіки протягом 1991–1996 рр.……..78

3.1 Поява символіки у Збройних Силах України у 1991-1995 рр..……..78

3.2 Початок стихійного процесу створення військової нарукавної символіки частин у Збройних Силах України (1992– перша половина 1996 рр.)……89

Розділ 4. Розвиток нарукавної емблематики Сухопутних військ Збройних Сил України у 1996–2001 рр. (в період стихійного процесу створення основної маси зразків) на прикладі армійських корпусів……..106

4.1. Перші спроби організувати 1996 р. у Збройних Силах України процес офіційної розробки та затвердження нарукавної емблематики об'єднань, з'єднань, військових частин, установ та закладів……106

4.2. Початок масової стихійної розробки власних нарукавних емблем об'єднань, з'єднань, військових частин, установ та закладів в Сухопутних військах Збройних Сил України (1996–1998 рр.)……108

Розділ 5. Утвердження нарукавної емблематики Сухопутних військ Збройних Сил України у період офіційної нормалізації та затвердження символіки вищим військовим керівництвом держави (2001–2012 рр.)…….151

Висновки……..174

Список використаних джерел і літератури……...186

Додатки: 1.Додатки до розділу 2……234

2. Додатки до розділу 3……..…….……257

3. Додатки до розділу 4……...……268

4. Додатки до розділу 5……...……286

Перелік умовних позначень

АБ – автомобільна база

абр – артилерійська бригада

АК – армійський корпус

аемд – аеромобільна дивізія

АСВУ – Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

ад – артилерійська дивізія

БЗОТ – База зберігання озброєння і техніки

БЗТ – база зберігання техніки

брАА – бригада армійської авіації

брз – бригада зв'язку

брМЗ – бригада матеріального забезпечення

бр РХБЗ – бригада радіаційного, хімічного і бактеріологічного захисту

ВВР- Вища Військова Рада

ВДВ – Високомобільні Десантні Війська

ВЗ – вузол зв'язку

ВМ – Військовий міністр

ВМС – Військово-Морські Сили

ВПС – Військово-Повітряні Сили

ВФПЗ – вузол фельд'єгерсько-поштового зв'язку

ГА – Галицька Армія

ГлШ – Головний штаб

гмсд – гвардійська мотострілецька дивізія

ГРУТ – Головне речове управілння тилу

ГУВО – Головне управління військової освіти

ГУВР – Головне управління виховної роботи

ГУР – Головне управілння розвідки

ГШ – Генеральний штаб

ДСВ – Друга світова війна

ЗахОК – Західне оперативне командування

ЗІПО – загін інформаційно-психологічних операцій

ЗОУНР – Західна область Української Народної Республіки

зрп – зенітний ракетний полк

ЗС – Збройні Сили

ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка

іп – інженерний полк

ісбр – інженерно-саперна бригада

КВО – Київський військовий округ

кд – кавалерійська дивізія

КРП – командно-розвідувальний пункт

КРЦ – командно-розвідувальний центр

мд – механізована дивізія

МО – Міністерство оборони

мп – механізований полк

НАОУ – Національна академія оборони України

нап – навчальний артилерійський полк

НГ – Національна Гвардія

нмп – навчальний механізований полк

нмсп – навчальний мотострілецький полк

нтп – навчальний танковий полк

НТШ – Наукове товариство імені Т. Шевченка

НЦ – Навчальний центр

оадн – окремий артилерійський дивізіон

оаемдб – окремий аеромобільно-десантний батальйон

оаембр – окрема аеромобільна бригада

оаемп – окремий аеромобільний полк

обз – окремий батальйон зв’язку

обз(ННЗ) – окремий батальйон зв’язку начальника напрямку зв’язку

обоо – окремий батальйон охорони та обслуговування

об РЕБ – окремий батальйон радіоелектронної боротьби

оброо – окрема бригада охорони і обслуговування

обр СпП – окрема бригада Спеціального призначення

об РХБЗ – окремий батальйон радіаційного, хімічної та біологічного захисту

обтз – окремий батальйон тилового забезпечення

ОдВО – Одеський військовий округ

однбу – окремий дивізіон бойового управління

однз – окремий дивізіон забезпечення

озрадн – окремий зенітний ракетно-артилерійський дивізіон

оісб – окремий інженерно-саперний батальйон

олвпз – окремий лінійно-вузловий полк зв’язку

олпз – окремий лінійний полк зв’язку

омб – окремий механізований батальйон

омбр – окрема механізована бригада

омедб – окремий медичний батальйон

онбз – окремий навчальний батальйон зв’язку

ондн – окремий навчальний дивізіон

онісб – окремий навчальний інженерно-саперний батальйон

онрб – окремий навчальний розвідувальний батальйон

опАА – окремий полк армiської авіації

опдбр – окрема повітряно-десантна бригада

опз – окремий полк зв’язку

оп МЗ – окремий полк матеріального забезпечення

оп СпП – окремий полк Спеціального призначення

оптадн – окремий протитанковий артилерійський дивізіон

орб – окремий розвідувальний батальйон

орвб – окремий ремонтно-відновлювальний батальйон

орр – окрема розвідувальна рота

орркб – окремий радіорелейно-кабельний батальйон

ормзз – окрема ремонтна майстерня засобів зв’язку

ороо – окрема рота охорони і обслуговування

ор РЕБ – окрема рота радіоелектронної боротьби

орсвв – окрема рота супроводження військових вантажів

ор СпП – окрема рота Спеціального призначення

оспб – окремий спеціальний батальйон

ортб – окремий радіотехнічний батальйон

ортбр ОсП– окрема радіотехнічна бригада особливого призначення

ортп ОсП – окремий радіотехнічний полк особливого призначення

отб – окремий танковий батальйон

отбр – окрема танкова бригада

ПДВ – Повітряно-десантні війська

пдд – повітряно-десантна дивізія

ПівдОК – Південне оперативне командування

ПівнОК – Північне оперативне командування

ПівнОТК – Північне оперативно-територіальне командування

ППО – Протиповітряна Оборона

ПрикВО – Прикарпатський військовий округ

ПРТБ – польова ракетно-технічна база

ПС – Повітряні Сили

ПСВ – Перша світова війна

птабр – протитанкова артилерійська бригада

птап – протитанковий артилерійський полк

РА – Радянська Армія

РАСТ – розрахунково-аналітична станція

рбр – ракетна бригада

рд – ракетна дивізія

реабр – реактивна артилерійська бригада

реап – реактивний артилерійський полк

РКП – рухомий командний пункт

роап – розвідувальний артилерійський полк

РСЗВ – реактивна система залпового вогню

ртбр – радіотехнічна бригада

СВ – Сухопутні війська

СНД – Союз Незалежних Держав

СОПП – Сили Охорони Повітряного Простору

СпП – Спеціального Призначення

СФПЗ – станція фельд’єгерсько-поштового зв’язку

ТА- Танкова армія

ТГр – тактична група

тд – танкова дивізія

тп- танковий полк

ТзОВ – Товариство з обмеженою відповідальністю

УНР – Українська Народна Республіка

УПА – Українська Повстанча Армія

УГТ – Українське геральдичне товариство

УЕСО – управління експлуатації спеціального об’єкту

УСС- Українські Січові Стрільці

УССО – Управління Сил Спеціальних Операцій

ЦМЗСУ – Центральний музей Збройних Сил України

ЧА – Червона Армія

Вступ

Актуальність теми. За останні роки в Україні, як і в інших пострадянських країнах, відчутно збільшився інтерес до різноманітної символіки. Це не дивно. Утворення на уламках СРСР п'ятнадцяти незалежних держав привело до створення величезної кількості нових символів (або ж реанімації символів, що вже існували раніше, наприклад, в країнах Балтії): державних, нагородних, ювілейних та інших, у тому числі військової символіки новостворених армій. Відповідно, в десятки разів збільшилась загальна зацікавленість до символіки взагалі, у всіх її проявах - від класичної геральдики до логотипів фірм та інших неформальних знаків. Результатом стала поява значної кількості різних довідників, енциклопедій знаків та символів [358], в тому числі й видань, що описували військову символіку.

Однак науковий рівень багатьох публікацій на теми військової символіки відрізняється тим, що переважно ми бачимо лише каталоги створених предметів військової символіки. У більшості цих праць практично відсутній аналіз понятійного апарату, тобто, трактування у випадку застосування військовослужбовцями емблем на рукавах значення слів „нарукавний знак", „нарукавна емблема". Також не відпрацьована науково структура символіки загалом і військової символіки зокрема. Особливо це стосується нових напрямків символіки, до яких належить як нарукавна емблематика, так і нарукавна емблематики військових формувань ЗС України.

Актуальність вибраної теми підтверджується широким розповсюдженням нарукавної емблематики у ЗС України, починаючи з 1992 р., в результаті чого вона стала найбільш поширеною символікою, яку застосовують військовослужбовці. Однак при цьому внутрішній механізм створення, причини цього, дієві закономірності, вплив на нарукавну емблематику як української історичної традиції, так і новітніх тенденцій (українських та світових), вплив керівництва ЗС України, командувачів та

командирів (начальників) всіх рангів, залишається практично невідомим не лише українському суспільству, але й українським та іншим науковцям в галузі військової символіки.

За недовгий період існування новітньої української армії військова символіка отримала виключно широкий розвиток, і вже зараз вимагає наукового вивчення. Крім суто історичного інтересу це також сприятиме вдосконаленню самої військової символіки відроджених ЗС України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою наукових планів Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України: «Писемні та зображувальні джерела XVI-XX ст. про модернізацію соціально-культурного та релігійного життя західноукраїнського регіону (2015-2016 рр.; номер державної реєстрації 0114U006115) та Науково-дослідного інституту українознавства МОН України «Соціальна історія першої половини XX століття: українське суспільство у міжвоєнний період та в умовах Великої Вітчизняної війни (державний реєстраційний номер 0114U0022039).

Мета дослідження полягає в об'єктивному висвітленні історичних передумов виникнення, становлення та розвитку сучасної військової нарукавної емблематики ЗС України (на прикладі символіки армійських корпусів СВ), аналіз діяльності органів військового управління України щодо розробки, впровадження та правового затвердження нарукавної емблематики як феномена сучасної української армії.

Досягненню поставленої мети підпорядковані такі **дослідницькі завдання**:

- окреслити методологію дослідження нарукавної емблематики ЗС України;

- - проаналізувати стан вивчення проблеми, встановити повноту джерельної бази та охарактеризувати основні групи джерел;

- розглянути загальний контекст появи нового виду військової символіки - нарукавної емблеми в арміях світу та вплив цього процесу на СВ ЗС України;

- виробити та обґрунтувати періодизацію розвитку військової нарукавної символіки як в арміях світу (що створило передумови появи цього явища у ЗС України), так і у ЗС України протягом 1992–2012 рр.;

- показати роль і місце нарукавної емблематики у комплексі військової символіки ЗС України як найбільш розповсюдженого її елементу, своєрідного способу збереження військових традицій українського війська та засобу прояви масового патріотизму самих військовослужбовців армії незалежної України;

- дослідити появу та розвиток нарукавної емблеми у СВ ЗС України, особливості цього процесу, вплив на нього об'єктивних та суб'єктивних факторів;

- виявити закономірності та особливості процесу розробки та впровадження нарукавної емблематики у ЗС України, її характерні риси, притаманні саме українській нарукавній емблематиці та взаємопов'язаність з іншими елементами військової символіки України;

- з'ясувати проблемні питання в процесі появи та розвитку нарукавної емблематики у ЗС України;

- на підставі узагальнення особливостей розвитку нарукавної емблематики у ЗС України обґрунтувати наукові висновки і дати практичні рекомендації щодо удосконалення як самої військової нарукавної емблематики, так і форм і методів діяльності органів військового управління ЗС України у цій галузі на сучасному етапі.

Об'єктом дослідження визначена нарукавна емблематика об'єднань, з'єднань, військових частин, закладів та установ СВ ЗС України на прикладі розвитку цього розділу військової символіки в армійських корпусах (в першу чергу – в 8-му, 13-му та 6-му, які змогли створити практично повний комплекс нарукавних емблем своїх з'єднань та військових частин).

Досліджується саме військова нарукавна символіка ЗС України, як вид символіки, найбільш розповсюджений у військах, однак, найменш вивчений у сучасній українській історіографії.

Предметом дослідження став розвиток нарукавної військової символіки сучасного періоду у СВ ЗС України.

Методи дослідження. Досягнення поставленої мети стало можливим завдяки дотриманню наукових принципів історизму, об'єктивності, науковості та достовірності висвітлення подій розвитку нарукавної емблематики у Збройних Силах України, комплексність та системність у дослідженнях наукової проблеми. Поруч з загальнонауковими (аналітичним, синтетичним, логічним, ретроспективним) та загально історичними (порівняльно-історичним, хронологічним, типологічним, історично-описовим) методами використані спеціальні джерелознавчі методи (критичний, іконографічний) та інші. В опрацюванні джерел застосовані історичний, логічний та комплексний підходи, головний наголос зроблений на співставленні історичних та речових джерел різного походження. Застосований (як найголовніший) принцип історизму дав можливість простежити послідовність процесів появи та розвитку нарукавної емблематики у СВ ЗС України – від виникнення перших зразків до формування й розвитку процесу встановлення об'єднаннями, з'єднаннями, військовими частинами, закладами та установами СВ власної нарукавної символіки у хронологічній послідовності. Це дало можливість встановити внутрішні та зовнішні зв'язки, закономірності, суперечності та недоліки процесу. Весь методологічний комплекс застосованих принципів та методів дав можливість вивчити процес формування та розвитку нарукавної емблематики СВ ЗС України у діалектичній єдності з іншими частинами військової символіки.

Достовірність результатів дослідження підтверджується шляхом комплексного використання системи методів вивчення проблеми, максимально широкою джерельною базою (серед якої особливе місце займає

комплекс нарукавної емблематики ЗС України з колекції Національного музею Збройних Сил України, з колекції автора та з інших джерел, які нараховують тисячі зразків), історіографією та результатами аналітично-синтетичної обробки матеріалів.

Хронологічні рамки визначені періодом 1992–2012 рр. 1992 вибраний як рік появи перших зразків української нарукавної емблематики, а 2012 – як рік найбільшого розвитку процесу офіційного втілення в життя військ розроблених протягом двадцяти попередніх років нарукавних емблем.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у постановці вперше у історіографії України проблеми появи та розвитку нарукавної емблематики у ЗС України, яка досі не досліджувалася системно в історичній науці, як в Україні, так і за її межами. На величезній джерельній базі, основу якої складають реальні предмети – нарукавні емблеми СВ ЗС України періоду 1992–2012 рр., а також на підставі документів, що стосувалися розробки та затвердження (на рівні командирів частин, а далі – на рівні начальника ГШ – Головнокомандувача ЗС України), визначені основні складові, на яких вона повставала, які історичні традиції лягли в основу цього феномену, які фактори суттєво впливали на цей процес. Також проведена періодизація її розвитку протягом 1992–2012 рр. Проаналізовано на конкретних зразках нарукавної емблематики патріотичні, державницькі ідеї, що були покладені у її підґрунтя та знаходили відображення у цей період.

Джерелознавчий аспект новизни полягав в тому, що в процесі дослідження до наукового обігу було введено і проаналізовано великий масив матеріальних зразків української нарукавної символіки, архівних та інших документів, пропозицій щодо розробки конкретних зразків нарукавної емблематики СВ ЗС України, які раніше були абсолютно невідомі історичному середовищу.

Комплексний та науковий характер дослідження дав змогу пояснити, уточнити (а у деяких випадках й спростувати) низку необґрунтованих тверджень, що містилися у працях на цю тематику. Крім того, дослідження

вперше в історії України на великому історичному та фактологічному матеріалі, при застосуванні наукової методології, дає можливість дослідити не лише процес появи та розвитку нарукавної емблематики у військових частинах СВ ЗС України, але й створення у ЗС України власної школи військової символіки, яка включає не лише нарукавну емблематику, а й вексилологію, фалеристику, військову геральдику та уніформологію.

Практичне значення одержаних результатів. Зібраний та науково опрацьований матеріал дав можливість вперше розробити цей аспект наукової проблематики для подальшого використовування її результатів при дослідженні процесів удосконалення та розвитку всієї галузі військової символіки ЗС України, розробці методів та методик вивчення військової символіки у військово-наукових та інших науково-освітніх закладах системи освіти України, в лекційних курсах зі спеціальних історичних дисциплін.

Важливе значення розуміння процесу розвитку української військової емблематики має також для органів керівництва ЗС України для відпрацювання заходів подальшого розвитку цього розділу військової символіки, використанню його для створення та закріплення у ЗС України українських історичних, бойових та навчально-бойових традицій з метою патріотичного виховання військовослужбовців та інших категорій громадян України.

Практичні результати роботи безпосередньо використані при створені нарукавної емблематики ЗС України (в СВ – більше 500 зразків) та у підготовці і проведенні виставок: у Львівському історичному музеї («Українська військова символіка: генеза нарукавної емблеми Збройних Сил України 1918–2004 рр.», першої подібної виставки в історії України) [61, с. 1]; у Києві у ЦМЗСУ («Символи ратної слави») та у місті Первомайську в музеї Ракетних військ стратегічного призначення протягом 2006–2007 рр.

Результати праці також можна використати при написанні історіографічних і джерелознавчих досліджень, розробці методів та методик вивчення військової символіки сучасних ЗС України. Результати

дослідження стануть великою підтримкою військовим, які практично ведуть роботу по удосконаленню нарукавної символіки ЗС України, дадуть можливість врахувати при цьому недоліки та складності, які виникали в ході попереднього розвитку протягом 20 років. Також можливе створення на базі дослідження циклу лекцій та підручника про розвиток української військової символіки для викладання у військово-навчальних закладах ЗС України, на семінарах з курсантами та студентами інших вищих військово-навчальних закладів України, де є військові кафедри або відділення, створення підручників для шкіл та коледжів України, у яких вивчають предмет «Основи захисту Батьківщини».

Особистий внесок здобувача. Викладені у роботі положення та висновки належать дисертантові одноосібно.

Апробація результатів дослідження. Головні положення дисертаційної роботи були представлені та обговорювалися на у виступах на восьми наукових конференціях УГТ, а саме: на 4-й науковій конференції 10-12 листопада 1994 р. («Перша спроба введення в Збройних Силах України індивідуальних нарукавних знаків військових частин» [241, с. 67-69]); на 5-й науковій конференції 10-11 листопада 1995 р. («Знаки військових частин Прикарпатського військового округу» [245, с. 69-70]); на 6-й науковій конференції 27-29 березня 1997 р. («Емблеми 24-ї Залізної механізованої дивізії Прикарпатського військового округу» [247, с. 84-85]); на 10-й науковій геральдичній конференції 2-3 листопада 2001 р. («Розвиток військової символіки Збройних Сил України у 1991–2001 рр.: основні етапи»); на 11-й науковій конференції 24-26 жовтня 2002 р. («Дивізійно-бригадна система нарукавних емблем Сухопутних військ Збройних Сил України»); на 15-й науковій конференції 12-14 жовтня 2006 р. («Військова геральдика України: сучасний стан і проблеми» [270, с. 4-5]); на 16-й науковій конференції 12-13 жовтня 2007 р. («Система військової символіки Львівського інституту сухопутних військ Національного університету «Львівська політехніка» [271, С. 7]); на 23-й науковій конференції 10-11

жовтня 2014 р. («Одна з перших нагород для солдатів Збройних Сил України» [290, с. 8-9]); а також на науково-практичному семінарі в ЦМЗСУ 5 березня 2008 року [239, с. 35–39]; у матеріалах Всеукраїнської військово-історичної конференції «Воєнна історія Галичини та Закарпаття» 2010 р. [295, с. 723-729]; в матеріалах наукових заходів, проведених до 440-ї річниці від дня народження гетьмана Петра Сагайдачного та 19-ї річниці створення ЗС України [240, с. 98 – 114]; у виступі на конференції НТШ у Львові 29 травня 2007 р. («Військова символіка: понятійний апарат, структура та термінологія»).

Основні публікації.

Результати наукового пошуку відображені у трьох монографіях [238, 281, 282], п'яти публікаціях у фахових наукових виданнях [283-285, 297, 300], з яких дві – у фахових виданнях, включених до міжнародної наукометричної бази РІНЦ та низки статей (51) апробаційного та дослідницького характеру у виданнях «Знак» (Вісник УГТ) [242-244, 248-251, 253-255, 258-276, 278-280, 290], «Цитаделя» (Львівський мілітарний альманах) [292-294], «Однострій» [256, 287-289, 291], «Коллекцион» [277, 286, 296], в друкованих органах преси МО України «Народна армія» [252, 257], ЗахОК (ПрикВО) «Армія України» [246].

Структура дисертаційної роботи зумовлена її метою та науковими завданнями. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (492 бібліографічних позицій), переліку умовних позначень та з 108 додатків, що ілюструють викладений матеріал. Загальний обсяг рукопису складає 233 сторінки, з яких основна частина складає 168 сторінок.

РОЗДІЛ 1
Методологія дослідження, історіографія проблеми та джерельна база досліджень військової нарукавної символіки

1.1 Методологія дослідження

Методологічною основою дослідження стали наукові принципи історизму, об'єктивності, науковості та достовірності висвітлення подій розвитку нарукавної емблематики у ЗС України, комплексність та системність у дослідженнях наукової проблеми. Поруч з загальнонауковими (аналітичним, синтетичним, логічним, ретроспективним) та загально історичними (порівняльно-історичним, хронологічним, типологічним, історично-описовим) методами використані спеціальні джерелознавчі методи (критичний, еврістичний, іконографічний) та інші. Також використані методи, напрацьовані геральдикою, сфрагістикою та іншими спеціальними історичними дисциплінами. В опрацюванні джерел застосовані історичний, логічний та комплексний підходи, головний наголос зроблений на співставленні історичних та речових джерел різного походження. Дослідження базується на застосуванні системи наукових методів: принципу достовірності, який, у свою чергу, заснований на пошуку істини, яка передбачає критичний підхід до джерел наукової інформації; принцип конкретності передбачає аналіз зразків нарукавної емблематики з точки зору застосованих у кожному власних художніх, символічних та історичних особливостей; принцип історизму дав можливість простежити послідовність процесів появи та розвитку нарукавної емблематики як в арміях світу, так і в СВ ЗС України – від виникнення перших зразків до формування й розвитку процесу встановлення об'єднаннями, з'єднаннями, військовими частинами, закладами та установами СВ власної нарукавної символіки у хронологічній послідовності; принцип всебічності, який дав можливість встановити внутрішні та зовнішні зв'язки, закономірності, суперечності та недоліки процесу; застосування принципу історіографічної традиції дало можливість співставити отримані результати з працями попередніх наукових робіт як в

Україні, так і за її межами. Весь методологічний комплекс застосованих принципів та методів дав можливість вивчити процес формування та розвитку нарукавної емблематики СВ ЗС України у діалектичній єдності з іншими частинами військової символіки.

Важливим стало визначення понятійного апарату. Справа в тому, що стосовно предмету дослідження в історичних джерелах як України, так і інших арміях світу застосовують різні терміни: розпізнавальний знак, патч, нашивка, емблема, нарукавна емблема, нарукавний знак, шеврон, «полкові знаки», «бойові знаки» («battle badge», або інакше «battle insignia», «battle patch»). 24 жовтня 2002 р. на підставі досвіду як української армії, так і відповідних понять в іноземних арміях, автор запропонував на конференції УГТ надалі називати їх «нарукавними емблемами». Підтвердженням слугував аналіз використання існуючих в українській мові назв для цього предмету військової уніформи. Емблема (відзнака) – занадто загальна назва, що не відтворює специфіки явища. Емблемами можуть бути і не нарукавні емблеми, наприклад, металева відзнака, емблема на головному уборі, на грудях і т. і. Шеврон – взагалі невірна назва. Шеврон (французьке слово chevron – буквально кроква) – це нашивка кутової форми, яка робиться з галуна, тасьми або шнура на різних частинах військового обмундирування (головним чином на рукавах), що служить, як правило (традиційно), для визначення рангу (військового звання) або кваліфікації (часу служби, участі в бойових діях і т. і.) військовослужбовця. Нарукавна нашивка, нарукавний знак – неточне визначення. Є різні види нашивок, наприклад, шеврон, нарукавний галун – це теж нашивка. Розпізнавальний знак – також неточно визначає це явище. Поняття «розпізнавальний знак» значно вужче за змістом, аніж поняття «емблема», а крім того може існувати в різному вигляді. Щоправда, в практиці іноземних армій (наприклад, США) існує багато прикладів, коли розпізнавальний знак через певний час вживання перетворювався в символ частини, її нарукавну емблему. Однак немає сенсу робити це в українській армії, особливо коли є можливість створення відразу

саме емблеми [238, с. 15]. Тому, в подальшому для визначення власної символіки військових частин (в тих випадках, коли емблема створюються лише для носіння на рукаві військової уніформи), будемо використовувати термін «нарукавна емблема».

1.2 Історіографія проблеми

Тематика даного дослідження обмежена проблемами розвитку найбільш молодої, модернової частини сучасної військової символіки ЗС України – нарукавної емблематики, частини сучасного українського військового однострою. Головна особливість цього типу військової символіки полягає в тому, що вона з'явилася в українській армії лише з моменту набуття Україною статусу незалежної держави у 1991 р., і була позичена, як тип військової символіки, з армій іноземних держав, де, власне, вона й народилася у США протягом Громадянської війни 1861-1865 рр. та розвивалася в арміях європейських та американських держав протягом наступних більш ніж 150 років.

Тому суто українську історіографію досліджень в галузі нарукавної військової символіки можна розділити на дві основні частини: *до 1991 року* та *після 1991 року*.

***До 1991 р.*,** коли фактично не було нарукавної емблематики у сучасному її розумінні (як особливі військові емблеми окремих об'єднань, з'єднань, військових частин, установ та закладів) в Україні, яка була частиною СРСР та у РА, де проходили службу українці, процес наукового дослідження нарукавної емблематики міг відбуватися лише за межами СРСР (радянської України).

В іноземній історіографії протягом XX – початку XXI ст. з'явилося чимало наукових праць, у яких досліджувалися питання розвитку військової уніформи та всіх її атрибутів, до яких належала й нарукавна емблематика. Особливо інтенсивно процес дослідження пішов починаючи з кінця 1960-х рр. Причиною стала поява так званих реконструкторів (реєнакторів) – любителів, які шили собі старовинну уніформу і спорядження та, об'єднані у

клуби, відтворювали історичні битви у їх річниці на полях, де ці події відбувалися [185, с. 713-714]. На початковому етапі це було суто науковим експериментом деяких військових істориків, які таким чином пробували перевірити теоретичні дослідження тих чи інших битв в історії людства. Однак надалі це викликало зацікавленість широкого загалу любителів, а також прискіпливий інтерес до самої уніформи та всіх її елементів (в тому числі й нарукавних емблем, які треба було відновлювати за зразками, які збереглися в музеях та приватних колекціях). Відповідно, починаючи з 1970-х рр. стали з'являтися наукові праці, присвячені саме військовій уніформі, які дали досить повну картину виникнення та розвитку нарукавної емблематики у країнах Америки та Європи. З 1982 р. до цього руху приєдналися й ентузіасти у СРСР [185, с. 714], що дало поштовх вивчення військової уніформи та всіх її атрибутів й у республіках колишнього Радянського Союзу.

Спеціальних наукових досліджень, присвячених лише нарукавній емблематиці в іноземній історіографії цього періоду, на жаль, небагато. Заслуговує на увагу відоме дослідження британського науковця М. Чаппела, який вперше дослідив саме нарукавну емблематику британських військ часів ПСВ, яка в армії Великобританії отримала назву «бойових символів» або «бойових емблем» («Battle Insignia»), що підкреслювало їх практичне використання виключно для польової уніформи під час бойових дій [424]. Також існують праці, у яких подаються у вигляді каталогів збірки різних видів військових емблем, в тому числі й нарукавних. Прикладом можуть слугувати американське видання П. Моргана та Т. Турмана [459], символіка сучасної німецької армії у видання МО ФРН [421-423], каталог канадських відзнак часів Першої світової війни [430] та інші.

Взагалі літератури, присвяченої розвитку військової уніформи іноземних армій, у яких застосовували нарукавні емблеми, протягом останніх років вийшло дуже багато. Однак у більшості публікацій нарукавна емблематика згадується на сторінках цих видань лише як один з атрибутів уніформи, до

того ж не найголовніший, який не привертав особливо багато уваги у дослідників.

Першими більш прискіпливу увагу до проблем розвитку нарукавної емблематики стали приділяти у США, де вона й зародилася. Емблеми, які носили на уніформі (спочатку на кепі, а далі й на рукавах) стали в період Громадянської війни 1861–1865 рр. невід'ємною частиною мундиру армії федералів (Північних штатів). А так як події Громадянської війни у США до сих пір залишаються одним з найбільш вивчених періодів американської військової історії, то й у наукових (а більше всього – у науково-популярних) працях, з цієї епохи американські автори досить детально розглянули процес появи цього типу військової символіки (наприклад, дослідження Б. Похенка та Д. Трояні, П. Катчера, Р. Вольстада, П. Сколлінза, Р. Філда, Р. Гука, Д. Друрі та Д. Емблтона [208, 436-438, 450, 452]). Дослідженнях про її розповсюдження на всі армійські корпуси армії Північних штатів спиралися на ретельно вивчені джерела, присвячені нарукавній емблематиці, які склали основу розуміння цього процесу американськими дослідниками [208, 436-438, 450, 452].

До ПСВ та у наступні роки до початку ДСВ цікавість у дослідників до розвитку нарукавної емблематики була вкрай низька. Це було пов'язане з тим, що вона у цей період поки що не набула офіційного статусу і вважалася лише тимчасовими практичними заходами, які винайшли самі військовослужбовці в умовах війни. Тому, практично у всіх арміях – учасницях ПСВ, по закінчені бойових дій напрацьована практика створення та використання нарукавної емблематики була або відмінена (заборонена), або ж, у кращому випадку, законсервована для використання у випадку виникнення подібної ситуації (тобто, нової війни). Зрозуміло, що жодних спеціальних досліджень саме нарукавної емблематики у цей період не було. Вже наприкінці XX-го ст. з'явилися цікаві дослідження уніформи часів ПСВ, де вже було приділено більше уваги нарукавній емблематиці цього періоду. Слід знову згадати працю британського дослідника М. Чаппела, який

ретельно дослідив британський досвід у галузі нарукавної емблематики під час ПСВ, який й досі залишається найкращим дослідженням у цій галузі [424]. Цікаві згадки про застосування під час ПСВ нарукавних емблем у британській армії можна знайти також у працях того ж М. Чаппела, Р. Марріона, Д. Фостена, Д. Таблтона, М. Пеглера [426, 427, 428, 458, 466]. Варті уваги дослідження М. Чаппела про уніформу та нарукавну емблематику на ній частин канадської армії у складі британських армій цього періоду [429], Р. Чартранда та Д. Еблтона про зовнішній вигляд армії Канади у ПСВ [431], частин австралійської армії та її символіки у праці Д. Лаффіна та М. Чаппела [455], праця В. Стака та М. Чаппела по уніформі новозеландської армії часів ПСВ [471], дослідження Д. Фостена, Р. Мерріона, Д. Емблтона, Т. Нігеля, П. Томаса та Б. Раміро про уніформу німецької армії періоду ПСВ [359, 441, 462, 475]. Особливо цікавими є дослідження уніформи американської армії, яка чи не найбільше використовувала нарукавну емблематику в ході ПСВ, у працях М. Генрі, С. Уолша та інших [442, 446]; дослідження уніформи французької армії часів ПСВ та своєрідність її нарукавної емблематики у працях А. Жюно, виданих Військовим музеєм французької армії у Парижі [416, 447, 448], І. Саммера та Д. Рави [472]; специфіка польової уніформи під час ПСВ армії Австро-Угорщини у працях П. Юнга, Д. Павловича, Т. Новаковського, М. Левіка [449, 463]; уніформи італійської армії у працях Д. Ніккола та Р. Руджері [461]; бельгійської армії у праці Р. Павлі, П. Лерньє та П. Курселля [465]; російської армії періоду ПСВ у праці Н. Корниша та А. Каращука [139]; польській армії міжвоєнного періоду [473].

У вказаний період армії більшості країн після закінчення боїв ПСВ знову повернулися до традиційних способів розрізнення військовослужбовців за приналежністю до окремих частин та підрозділів: номерами або емблемами (беджами) частин на погонах або коміру, що було характерне для британської та французької армій, кольоровими деталями форми одягу та спеціальним кроєм мундирів, носінням спеціальних головних уборів,

використанням спеціальних прапорців та фаньйонів, носінням спеціальних нагрудних знаків, що було характерне в першу чергу для армій Польщі, Латвії, Естонії, Литви, Румунії. Детально такі способи розрізнення військовослужбовців були досить детально досліджені у багатьох працях, серед яких дослідження П. Канника, А. Арановича, Ф. та Л. Функенів, Д. Адаменка, Т. Новаковського, М. Левіка, П. Юнга, Д. Павловича, С. та А. Потрашкових, Н. Корниша, Я. Тинченка, Д. Горшкова, І. Можейка, А. Папакіна, Ю. Циганова [43, 45, 76, 139, 151, 152, 200, 207, 121, 337, 338, 356, 361, 372-374, 449, 463].

Лише з часу виникнення 1939 р. ДСВ та у наступні роки нарукавна емблематика у західних арміях набуває офіційного статусу. Особливо плідним періодом для дослідження нарукавної емблематики зарубіжних армій періоду ДСВ та наступних за ними років стали 1970-1990-ті рр., коли у світі відбувалося протистояння НАТО та країн Варшавського договору. По-перше, це стало результатом того, що через значний час, що пройшов від подій ДСВ, стали доступними для дослідників документи з архівів армій США, Великобританії, Франції, Голландії, Бельгії та інших країн, учасниць війни. У цих дослідженнях основну увагу було приділено вже не лише перебігу бойових дій у цей час, але й детально вивчено вигляд військовослужбовців різних армій – учасників ДСВ, деталі, уніформи, знаків розрізнення, нагород, відзнак [157, 474]. У працях багато уваги приділялось й нарукавній емблематиці військових різних армій. Особливо цінну інформацію з питань уніформології мали видання британської видавничої фірми «Оспрей-паблішед», яка з кінця 1960-х рр. започаткувала спеціальний проект по створенню серії наукових та науково-популярних досліджень уніформи армій європейських, американських та азійських армій, що брали участь в боях як у Європі, так і в Азії і Африці. Одним з цих видань була праця вже згаданого британського дослідника М. Чаппела, який присвятив ще одну свою книгу саме нарукавним «бойовим емблемам» британської армії в роки ДСВ [425]. На прикладах, проілюстрованих фотографіями реальних

нарукавних емблем, він дав повний аналіз символіки, яку використовували британські військовослужбовці для відрізнення своїх з'єднань та частин. Подається розвиток не лише самої нарукавної емблематики, але й термінології: в британській армії для визначення цього типу символіки тепер використовували також терміни «shoulder designations» (вказівка на плечах), «formation badges» (емблема частини) або «arm-of-service distinguishing marks» (розрізнення, відмітка роду військ).

У інших виданнях дослідники М. Генрі, Ф. Кетчер. К. Коллінгвуд, К. Сміт надали масу цінної інформації про особливості появи та використання нарукавної емблематики арміях США [69-71, 114, 148, 301]. Також М. Брейлі та М. Чаппел детально дослідили зміни в уніформі і, відповідно, у нарукавній емблематиці та у «бойових знаках» Великобританії [53], Д. Лаффін Д. та М. Чаппел – армії Австралії [455], М. Крисін (на основі британських видань) - армії Індії [145], які й раніше широко використовували цей тип військової символіки. Дослідженню піддавалася також армія Франції, яка раніше (до ДСВ) нарукавної емблематики у тому значені, яке ми їй придаємо (тобто, відзначенням окремих частин) практично не мала, але створила її протягом бойових дій у складі американської та британської армій (праці П. Гайєця, Я. Самнера, Ф. Вавильє, М. Чаппела [226, 443]). Така сама ситуація була й у арміях Бельгії, Голландії, Польщі (праця С. Залоги та Р. Хука [116]), Греції. У всіх них нарукавна емблематики з'єднань та військових частин, що боролися проти нацизму та фашизму поруч з британською та американською арміями (а у багатьох випадках – й у їх складі) виникла саме у цей час під впливом досвіду своїх союзників. Також ретельно було досліджено уніформа та символіка армій противників США та Великобританії у цій війні – Німеччини (Н. Томас, С. Ендрю, Г. Вільямсон, К. Раффнер, Р. Волстад, Б. Кверрі, М. Чаппел, Г. Уіндроу, Р. Бухейро, С. Дробязко, І. Савченков, Д. Фоулер, К. Кабальєро Хурадо, С. МакКуейг, Дж. Барі, Р. Ламстен, П. Хенкок, М. Царенко [109, 132, 216, 343-348, 350-355, 360, 370]) та її союзників (П.

Еббот, Н. Томас, М. Чаппел [411]), Італії (Ф. Джоуетт, С. Ендрю [99-101]), Японії [102, 103].

Цінним джерелом для дослідження нарукавної емблематики в арміях НАТО – США, Великобританії, Франції, Туреччини, Німеччини – стали спеціальні службові видання, які готувалися та видавалися ГШ РА під грифами «таємно» та «для службового використання». В них на основі відкритих даних з преси та розвідувальної інформації, яку здобували радянські розвідувальні служби, наводилися зовнішній вигляд та символіка цих армій – потенційних противників СРСР та його сателітів по Варшавському блоку [194-196, 304]. Досліджувався й вигляд військовослужбовців армії інших країн, які теж вважалися потенційними противниками СРСР, наприклад, Ізраїлю, Пакистану, Індії, Японії [413].

З розпадом СРСР у 1991 р. у західній історіографії принципово нічого не змінилося. Процес дослідження власних армій та їх уніформ, символіки продовжувався. Хіба що зросла зацікавленість до символіки РА СРСР та армій так званого соціалістичного табору. Тому, як вже зазначалося раніше, рубіж 1991 р. встановлений лише для історіографії військової символіки України.

Загалом можна зробити висновок, що історіографія західних країн в дослідженнях розвитку військової символіки, у тому числі й нарукавної емблематики у природних умовах (тобто, в умовах, коли військова символіка не стримувалася комуністичною ідеологією, як це відбувалося у СРСР) до 2012 р. напрацювала достатньо потрібної наукової інформації для об’єктивного висвітлення цього процесу від зародження нарукавної емблематики і до її поширення на весь світ. Ця інформація дає можливість зрозуміти процеси, які відбувалися в ході розвитку військової нарукавної емблематики в арміях більшості країн, проаналізувати їх, визначити структуру (тобто, визначити періоди розвитку), а також зрозуміти її вплив на нарукавну емблематику ЗС України, яка в основних рисах запозичила цей

тип військової символіки від армій Західного світу з утворенням незалежної України 1991 р.

Про власне українську історіографію такого елементу уніформи, як нарукавні емблеми, можна починати вести мову лише з утворення перших українських держав за результатами ПСВ. Тоді, при розпаді Російської та Австро-Угорської імперій утворилися українські держави на території колишньої Російської імперії (Українська Держава - УНР, Гетьманщина) та на території колишньої Австро-Угорської імперії (ЗУНР). Але поразка у цих Перших визвольних змаганнях не дала можливість повністю дослідити за оригінальними джерелами особливості уніформи та символіки цих українських держав. Цією справою змогли зайнятися українські історики лише в еміграції. Однак вони не були повними, так як базувалися лише на спогадах та залишках документації, яку вдалося вивезти за кордони СРСР. В Польщі міжвоєнного періоду (1920–1939 рр.) ситуація була більш сприятлива для українських істориків, їм не заборонялося досліджувати свою історію, в тому числі й новітнього періоду, однак доступ до архівів, які здебільшого попали в руки польської влади, був обмежений. Цінним джерелом для вивчення уніформи та символіки Української Галицької Армії цього періоду стало видання альманаху «Червона Калина», на сторінках якого можна було почерпнути деякі дані про ці питання у спогадах учасників.

Серед публікацій українських істориків в еміграції можна назвати розвідки, у тому числі й з питань військової символіки та уніформи М. Битинського, П. Дубрівного, О. Корчака-Городиського, І. Крип’якевича, Б. Капустянського, Б. Гнатевича, П. Мірчука, Я. Семотюка, В. Трембицького, Л. Шанковського [47-50, 60, 143, 228, 229, 408]. Однак вони всі приділяли увагу лише українським ранговим знакам, прапорам та нагородам цього періоду. Тому для нашого дослідження ці праці мають значення лише як приклад військової символіки часів Визвольних змагань, які вплинули на нарукавну символіку з’єднань та військових частин ЗС України після проголошення державної незалежності України. У праці Я. Семотюка приводилися

нарукавні емблеми українських ветеранських організацій, розроблені зразком подібних відзнак ветеранів американської та канадської армій [228, с. 44]. Однак вони були невідомі в Україні до 1991 р.

В Радянській Україні у складі СРСР дослідження про відзначення та символіку українських формувань часів Перших визвольних змагань знаходилися під повною забороною. Дозволялося лише досліджувати символіку козацьких формувань XVI–XVIII ст. [120]. Дослідження нарукавної символіки формувань так званої Білої Армії, які діяли на території України протягом 1918-1920 рр. та інших національних армій антибільшовицького спрямування також до кінця 1980-х рр. знаходилися під забороною, як ворожі комуністичній ідеології. Дещо більше повезло символіці Червоної Армії. Однак і тут символіка початкового періоду, 1917–1924 рр., практично не досліджувалася. А це був найцікавіший для нашого дослідження період розвитку радянської військової символіки, коли, в умовах кризи у країні, спочатку самостійно, а далі – й під керівництвом керівних органів ЧА була створена система нарукавної емблематики, як противага царським імперським відзнакам у вигляді погонів та петлиць. З джерел радянського періоду уваги заслуговує хіба що праця працівника Артилерійського історичного музею Головного управління МО СРСР О. Харитонова, який вперше науково, на підставі документів та колекції відзнак, що зберігалися в музеї, відтворив символіку ЧА цього дуже цікавого періоду [46]. В подальшому вона відіграла роль певного зразка при створенні нарукавної емблематики в арміях пост-радянського періоду. Мала вона вплив й на новітню українську нарукавну емблематику, але незначний. Серед інших видань радянського періоду певну користь при вивченні проблем розвитку нарукавної емблематики мають хіба що популярні книги для широкого загалу, в яких подавалася деяка символіка РА (знаки, значки класної кваліфікації, нагородна система СРСР, нарукавні знаки родів військ та служб РА [106, 230]), та військові енциклопедії та енциклопедичні словники, які також давали інформацію про деяку символіку РА [302]. Цінність їх для

нашого дослідження полягає в тому, що вони були широко розповсюджені, тому перші зразки символіки ЗС України, які створювалися самодіяльними митцями в частинах, часто мали вигляд копіювання того чи іншого символу з цих книг. Більш детально розвиток нарукавної символіки РА 1970-х-кінця 1980-х рр. можна дослідити по наказам МО СРСР про правила носіння військової форми одягу в РА, які видавалися після кожної суттєвої зміни у цій галузі [39-41].

Після 1991 року, з розвалом СРСР та створенням незалежної України, ситуація докорінно змінилася. З цього часу обмеження, які накладали на наукові дослідження комуністична ідеологія, були скасовані. Стало можливим реально вивчати історію України заборонених часів – створення перших українських формацій у складі Австро-Угорської армії – Легіону УСС періоду ПСВ, Перших Визвольних змагань 1917–1921 рр., боротьбу УПА за українську державу в роки ДСВ. Тому завдяки українським дослідникам сучасного періоду багато білих плям в українській військовій історії, в тому числі й у галузі уніформології, фалеристики, прапорництва, сфрагістики, військової символіки були подолані. З'явилися нові ґрунтовні праці по історії, військовому костюму, вексилології та фалеристиці українського козацтва періоду XVI–XVIII ст. дослідників І. Ситого [231-236], Ю. Мицика [160-162], Б. Гаггмана [66], В. Гавриленка [67], А. Гречила [82, 87], Я. Дашкевича [89, 91], О. Желіби [115], О. Однороженка [190-193], В. Панченка [199], Ю. Савчука [224], Р. Саєнко [225], Є. Славутича [237], О. Сокирка [303], перші розвідки про символіку українських військових формувань початку XX-го ст. у працях Я. Тинченка [335, 336, 339-341], В. Бузала [56], К. Гломозди [72, 74], О. Круковського [144], М. та Н. Лазаровичів [149], В. Приходька [209, 210], М. Царенка [371]. Безцінним внеском в українську історіографію військової символіки цього періоду стали праці М. Чмира [379-389, 394, 398-400, 404, 405, 407], А. Руккаса [220-222, 327]. Це дало можливість ретельно представити науковцям історію розвитку уніформи, рангових знаків, відзнак, прапорів та прапорців, в тому числі й

нарукавних знаків різного призначення військовослужбовців армій Центральної Ради, УНР, Гетьманщини, ЗУНР. Основою цих праць стали матеріали архівів України (в першу чергу Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України [1-10]). Слід згадати також колективну працю українських дослідників Є. Пінака, О. Руденка та Д. Адаменка, які за допомогою британського науковця П. Аббота змогли видати книгу по уніформі українських армій та українських формацій періоду 1914–1955 рр. у видавництві «Оспрей», завдяки чому знання по українській уніформі та військовій символіці поширилися серед англомовного світу [415]. У цих працях, особливо М. Чмира та Я. Тинченка, ми вперше отримали наукове висвітлення питань розвитку нарукавної емблематики в українських формаціях часів Перших Визвольних змагань (1917–1921 рр.), що потім було використано при розробці нарукавної емблематики сучасних ЗС України.

Робота по дослідженню військової символіки України з поданням її результатів широкому загалу українських дослідників у цій галузі багато в чому стала можливою завдяки появі в Україні низки спеціалізованих видань, таких, як «Знак» (Вісник УГТ), Військово-історичний альманах Національного військового музею ЗС України, журналу в галузі української уніформології та військової символіки «Однострій» (Рівне), львівського мілітарного альманаху «Цитаделя», журналу «Коллекцион» (Київ), а також широкому висвітленні проблем військової символіки у виданнях МО України (газети «Народна армія», журналу «Військо України», газети «Армія України», «Слава і Честь»).

З появою в українській армії нарукавної емблематики з 1992 р. розпочинається новий етап досліджень. Її поява привернула увагу багатьох дослідників української військової символіки та колекціонерів. Тому на початковому етапі, приблизно до 2004 р., відбувався процес ідентифікації емблем (по приналежності до конкретних військових частин, закладів та установ), опису, дослідження обставин їх створення та значення символіки, яка була використана. Результати досліджень публікувалися у згаданих

періодичних виданнях. Однією з перших стала публікація В. Бузала у виданні лондонського ОБВУ «Сурмач», де він у формі інтерв'ю у художником О. Руденком розповів про створення перших зразків нарукавної емблематики новоутворених ЗС України [57]. Інформація, викладена у праці стала дуже цінною для дослідників військової символіки ЗС України, так як перші спроби запровадження української військової символіку закінчилися невдачею, і всі матеріали стосовно цієї спроби знаходяться особисто в О. Руденка. Цікавою стала також публікація К. Гломозди стосовно тенденцій в українській символіці цього початкового періоду [73]. Важливе місце на початку розвитку військової символіки України мали також пропозиції, які надавали фахівці-художники, наприклад, О. Кохан [141] та львівський художник Р. Дуб'як [218], процес створення перших емблем родів військ у працях В. Паська та Я. Радиша [201, 211, 212]. Деяку інформацію про розвиток військової символіки можна було почерпнути зі спеціалізованих військових видань, наприклад, в Інформаційному збірнику інженерних військ ЗС України, де розглядалися питання створення емблеми інженерних військ [119]. Однак, через те, що питання військової символіки публікувалися поруч з іншими питаннями розвитку інженерних військ, які мали закритий характер, ці матеріали були доступні обмеженому колу дослідників лише з числа військовослужбовців ЗС України. В результаті до 2004 р. з'явилася розгалужена українська історіографія нарукавної емблематики сучасних СВ ЗС України, представлена дослідженнями автора [238-300], Б. Буднікова [54, 55], С. Музичука [164], О. Дедея [92].

Окремо слід згадати праці Національного музею ЗС України. Від самого початку утворення у ЗС України нарукавної (та іншої) символіки музей приділяв велику увагу збору колекції цих нових символів, та пробував вести роботу по їх вивченню. На жаль, через брак фахівців дослідницька робота велася недостатньо якісно, що стало причиною неправильної ідентифікації багатьох зразків нарукавної емблематики Збройних Сил України. Однак велику роль зіграло видання музеєм першого в Україні каталогу військової

символіки ЗС України [63], а також праць начальника музею полковника В. Карпова, у яких він намагався подавати поруч з нагородами, прапорами та відзнаками ЗС України (основної тематики його праць) також й нарукавну емблематику [130, 131]. Також саме музей розпочав роботу з проведення наукових конференцій, на яких розглядалися питання розвитку військової символіки у ЗС України, що також стало не лише засобом розвитку питань військової символіки в Україні, а й одним з наукових джерел вивчення цього явища [124, 126, 127, 137].

Зі створенням у складі ГШ ЗС України 2001 р. Воєнно-геральдичної служби її працівники доклали нових зусиль до збільшення історіографічної бази досліджень військової символіки ЗС України. З цього часу регулярно стали з'являтися праці М. Чмира [379-407], О. Муравйова [166-184], до яких додалися праці нових молодих дослідників нарукавної емблематики ЗС України М. Хорошунова [362-366], І. Масленнікова [158], присвячені появі все нових і нових зразків військової нарукавної емблематики.

Врешті стан дослідження нарукавної емблематики, починаючи з 2005 р., перейшов на новий рівень – від опису конкретних зразків нарукавної емблематики до аналізу загального стану розвитку цього виду військової символіки, виявлення його закономірностей, основних характерних особливостей, пов'язаності з загальносвітовим рухом розвитку військової символіки. Початок поклала праця автора цього дослідження [238], в якій вперше була зроблена спроба вияснити вплив на українську нарукавну емблематику розвитку цієї форми емблем в арміях світу, починаючи від появи їх в армії США у 1863–1865 рр. Була проведена вперше спроба систематизації періодів розвитку нарукавної емблематики, особливостей її розвитку в арміях США, Великобританії, Франції, Німеччини, Італії, Японії, Швеції, Польщі, виявлені особливості розвитку української емблематики в період 1992–2005 рр., встановлена термінологія, яка раніше в Україні була відсутня. Розвитком цих досліджень стали дві нові монографії автора на вказану тему [281, 282], в яких детально було розібрано процес розвитку

нарукавної емблематики у двох основних об'єднаннях СВ ЗС України – 8-у та 13-у АК. В подальшому питання аналізу процесу розвитку нарукавної емблематики були уточнені у працях автора в ході низки наукових конференцій у Києві [239] та Львові [240].

Незабаром до аналітичних досліджень розвитку української нарукавної символіки додалася колективна праця працівників Відділу військової символіки і геральдики ГШ ЗС України (О. Муравйова, М. Чмира, Н. Корж та Т. Лук'яненко) [184], яка не лише представила нові розробки у галузі військової емблематики, геральдики, вексилолігії, фалеристики, але й визначила теоретичні підходи цього відомства до розвитку військової символіки ЗС України в цілому. Також заслуговує уваги праця дослідника в галузі військової символіки М. Хорошунова [366], який дослідив розвиток самої молодшої її ділянки, пов'язаною зі створенням у ЗС України Військової служби правопорядку, що також додало матеріалу для аналізу процесів у цій галузі військової символіки.

2014 року побачила світ ґрунтовна праця кандидати історичних наук В. Карпова про становлення та розвиток військової символіки України [123]. Однак основна увага автора була прикута до розвитку офіційної символіки ЗС України, до яких відносяться емблеми самих ЗС, видів та родів військ, Бойові Прапори, штандарти, кокарди, нагороди та відзнаки, а нарукавній емблематиці присвячено достатньо небагато місця. Однак, враховуючи використану джерельну базу (наведені документи щодо розвитку військової символіки в України періоду 1992–2012 рр.), монографія безумовно є великим кроком вперед у справі наукового дослідження проблем військової символіки України та її ЗС.

При досліджені військової символіки, особливо такої її форми, як нарукавна емблематика, яка була запозичена ЗС України від армій провідних країн світу, важливе значення має порівняльний аналіз її розвитку у різних арміях, які певний час складали збройні сили однієї держави – СРСР. У наших сусідів також існує досить розгалужена історіографія розвитку цього

предмету військової символіки. Уваги привертають спеціалізовані російські наукові та науково-популярні видання в галузі військової уніформології, символіки, фалеристики та прапорництва, такі, як «Старий Цейхгауз» (на початковому етапі - «Цейхгауз») та «Сержант». Тому праці російських науковців А. Степанова [305-326], А. Хрусталева [367, 368], А. Чередника [376-378], Г. Плоткіна [204, 205], П. Тюєва з Білорусі [349], М. Савочкина з Узбекистану [223] надають цілком достатньо даних для висновку про схожість процесів у розвитку нарукавної емблематики в арміях всіх пострадянських країн. Аналогічно історіографія процесів розвитку нарукавної емблематики в сучасних арміях світу, завдяки публікаціям та інформації з інтернету, дає можливість проводити порівняльний аналіз нарукавної емблематики ЗС України з її колегами в арміях Європи та Америки.

В цілому слід визначити, що згадана сучасна історіографія питань розвитку нарукавної емблематики у ЗС України в цілому дозволяє об'єктивно дослідити її розвиток, особливості, визначити періоди розвитку та перспективи. Основним недоліком історіографії є брак архівних матеріалів, так як більшість зразків нарукавних емблем розроблялися стихійно, без створення в частинах документальної бази (подібні документи є рідкістю, як, наприклад, обставини створення нарукавної емблеми у 816-у реап, висвітлені у наших статтях з І. Масленніковим [158, 290]).

Таким чином, підводячи підсумки огляду історіографії досліджень в галузі нарукавної емблематики, можна зробити висновок, що в Україні протягом 1992–2012 рр. накопичена достатня база праць з військової символіки в цілому та військової нарукавної емблематики конкретно, яка дає можливість провести ґрунтовні дослідження з цих питань у науковій праці, яка пропонується для розгляду. Автор цілком погоджується, з огляду на відпрацьовану в Україні наукову базу, з дослідником української військової символіки В. Карповим, який стверджує «про наявність підстав для появи української наукової школи символіки» [123, с. 18].

1.3 Джерельна база досліджень військової нарукавної емблематики.

Джерельну базу дослідження можна розділити на дві основні частини. Першу складають *матеріальні джерела*, до яких відносяться самі нарукавні емблеми, виготовлені у різні часи, і які використовували військовослужбовців для позначення їх приналежності до ЗС України, до окремих родів військ та служб, об'єднань, з'єднань, військових частин, установ та закладів. Саме комплекс реальних нарукавних емблем створює основу, базіс для проведення дослідження. На даний час загалом у ЗС України розроблено, виготовлено та застосовуються тисячі нарукавних емблем різних форм та художньої майстерності. Всі емблеми, створені протягом 1992-2012 рр. можна поділити на дві категорії: ті, що створені і продовжують використовуватися у військах; та емблеми, що втратили актуальність через реорганізації або розформування частин. Якщо перші можна побачити на військовослужбовцях в частинах, то інші практично зникли з ужитку, і зберігаються лише в музеях (часто на предметах уніформи) або у приватних колекціях. Колекції нарукавних емблем мають Національний військовий музей України, музей історії Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, інші військові музеї та кімнати бойової слави, а також іноземні військово-історичні музеї. Однак представлені в них нарукавні емблеми досить обмежені у кількості. Значно більше джерел для вивчення дають приватні колекції, серед них і приватна колекція автора дослідження, яка нараховує тисячі примірників.

Додатковий матеріал для дослідження дає сучасний електонний ресурс - інтернет. Зі створенням інтернет-мережі з'явилися спеціалізовані сайти, створені колекціонерами нарукавних емблем (цей вид колекціонування отримав назву «сигнуманістики», від поєднання слів «signum» -знак, та «manus» - рука). Цінність таких сайтів полягає в тому, що на них колекціонери з різних частин України викладають відскановані зображення нарукавних емблем, які використовувалися в різних частинах ЗС, розташованих у різних куточках України. Така база дає можливість

проводити аналіз їх розвитку з великою точністю. Крім того, ці сайти містять великий масив нарукавних емблем іноземних армій, що дає можливість проводити порівняльний аналіз їх з українською військовою нарукавною емблематикою. Прикладами таких сайтів може бути відомий колекціонерам багатьох країн sammler.ru, а також сайт УГТ uht.org.ua.

Також до матеріальної джерельної бази можна віднести фото та кіноматеріали, на яких ми можемо побачити військовослужбовців в однострії з нарукавними емблемами своїх частин. Важливість цього типу джерел полягає в тому, що вони дають можливість підтвердити реальність носіння нарукавних емблем військовими у певні часи і при певних обставинах. Вперше ці важливі джерела були застосовані при вивченні американської емблематики часів Громадянської війни, де серед джерел, були застосовані й фотографії учасників війни (великим плюсом стало те, що протонарукавна емблема зародилася у США в той час, коли вже існувала фотографія, хоча й лише чорно-біла). Були застосовані також самі емблеми, які збереглися з тих часів в музеях та приватних колекціях [208, 436-438, 450, 452].

Другу частину складають *писемні джерела*, до яких відносяться архівні матеріали, друковані першоджерела та історіографія досліджень військової нарукавної емблематики як в Україні, так і за її межами. На жаль, архівних джерел з теми дослідження в Україні мало. Це пов’язано з тим, що процес створення та застосування нарукавної емблематики здебільшого проходив без створення офіційної документальної бази. Фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України [1-19] дають можливість лише зрозуміти перебіг початкового етапу встановлення в українських військових формуваннях початку XX ст. прототипів сучасної нарукавної емблематики. Їх ретельно досліджував український науковець М. Чмир [379-389, 394, 398-400, 404-405, 407], але відносно завдань даного дослідження вони мають, на жаль, лише допоміжне значення.

Допомогою для автора стало те, що виробнича база нарукавної емблематики протягом 1992-2000 рр. знаходилася переважно у Львові. Тому

автор, підтримуючи зв'язки з виробниками (які самі не приділяли жодної поваги до документів про виготовлення емблем, і практично знищували їх після виготовлення замовлення частин) зміг зібрати величезну джерельну базу, акумульовану в особистому фонді автора зі складу архіву УГТ. Ці джерела розподілені у фонді автора по описах та справах, що відображають як загальну документацію щодо розвитку військової емблематики у ЗС України (в тому числі й нарукавну емблематику), так і розробку символіки окремих підрозділів ЗС України, для яких виготовляли емблеми (описи документів щодо створення нарукавної емблематики окремих оперативних командувань, армійських корпусів, дивізій , бригад, полків, батальйоні та дивізіонів, частин родів військ і служб, військово-навчальних закладів).

Деяку допомогу в дослідженнях надають відомі з публікацій на сайтах Президента України та Уряду України тексти указів з питань військової символіки [29-35] та накази МО України [24-28, 36-38], однак вони здебільшого стосуються лише загальних символів ЗС України, державних та відомчих нагород, прапорів та штандартів, предметів форми одягу, і практично не відображають (існують лише поодинокі подібні накази) власно нарукавну емблематику об'єднань, з'єднань, військових частин, установ та закладів ЗС. Тому такі джерела мають лише допоміжне значення при дослідженнях нарукавної емблематики (стосовно використання в нарукавних емблемах встановлених символів ЗС, видів ЗС та родів військ).

Важливим джерелом є переписка управлінь видів ЗС України, оперативних командувань з МО України в ході подання проектів військової нарукавної символіки 1996 та 1998 рр., яка була передана на зберігання до Національного музею ЗС України. Важлива інформація стосовно розвитку нарукавної емблематики ЗС України зберігалася в Києві у Групі військової символіки і геральдики Тилу ЗС України (правонаступника Відділу військової символіки і геральдики ГШ ЗС України), де були зосереджені документи по затвердженню нарукавних емблем протягом 2004-2012 рр.,

методичні матеріали, переписка з військами стосовно розробки нарукавних емблем та інші документи. Однак подальша долі їх наразі невідома.

Серед історіографічних джерел першими, важливими, стали каталоги наявних предметів у збірці ЦМЗСУ, та описи окремих нарукавних емблем у працях В. Карпова, С. Музичука, М. Царенка, Б. Буднікова, О. Муравйова, М. Чмира, М. Хорошунова, О. Дедея, автора дослідження у віснику УГТ «Знак», у спеціалізованих виданнях, таких, як українські «Коллекцион», «Цитаделя», «Однострій», у періодичній пресі (газетах «Народна Армія», «Військо України», «Армія України», «Слава і Честь»); в подальшому до висвітлення цієї проблематики підключилися створене у ЦМЗСУ видання «Військово-історичний альманах»; російських дослідників у російських виданнях «Цейхгауз» («Старий Цейхгауз»), «Шеврон», «Сержант», каталогах нарукавних емблем Білорусі. До цих джерел відносяться й спогади самих військовослужбовців про свою символіку, яку вони використовували під час служби.

При дослідженні української нарукавної емблематики важливими джерелами, особливо у галузі історичної спадщини української військової символіки, стали публікації українських дослідників в еміграції, які стали доступними з розпадом СРСР. Серед них варто згадати журнал «Вісті» (орган Крайової управи Братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії Української Національної армії), «Вісті комбатанта» (орган Організації бувших вояків-українців у США), «Сурмач» (орган ОБВУ у Великобританії), праці канадського дослідника українського походження Ярослава Семотюка.

З початку 1990-х рр. питання історичної спадщини України в галузі військової символіки, фалеристики, вексилології та уніформології, у тому числі й питання застосування українським и формуваннями прототипів нарукавних емблем, піднімається у дослідженнях В. Бузала, К. Гломозди, А. Гречила, Я. Дашкевича, О. Кучерука, С. Музичука, В. Манзуренка, Ю. Савчука, Я. Тинченка, А. Руккаса, В. Приходька, М. Чмира.

Важливу інформацію про розвиток нарукавної емблематики у арміях світу після 1991 р. стало можливим отримувати зі спеціалізованих публікацій, що регулярно з'являлися в Європі та США. Це, в першу чергу, об'єднані навколо британської військово-історичної серії «Оспрей-Паблішед» науковці у галузі уніформи та військової символіки М. Чаппел, П. Морган, Т. Турман, Б. Похенка, Д. Трояні, П. Катчер, Р. Вольстад П. Сколлінз, Р. Філд, Р. Гук, Д. Друрі, Д. Емблтон, Р. Мерріон, Д. Фостен, Д. Таблтон, М. Пеглер, Р. Чартранд, Д. Лаффін, В. Стак, Т. Нігель, П. Томас, Б. Раміро, М. Генрі, С. Уолш, А. Жюно, І. Саммер, Д. Рава, П. Юнг, Д. Павлович, Т. Новаковський, М. Левік, Ніккола, Р. Руджері, Р. Павлі, П. Лерньє, П. Курселль, Ф. та Л. Функен, Н. Корниш, Й. Щепанець, А. Зайонц, П. Канник. Цікавий матеріал можна знайти у виданнях російських дослідників А. Арановича, О. Степанова, А. Ганіна, В. Передерія, С. Артамонова, В. Петракова, О. Кібовського, Д. Горшкова; українських дослідників уніформи Д. Адаменка, С. та А. Потрашкових, Я. Тинченка, А. Папакіна; дослідника з Латвіїї Ю. Цигановса; азербайджанського науковця А. Гусейнова.

Однак слід констатувати, що, незважаючи на відносно велику кількість історіографічних матеріалів по військовій символіці в Україні, й досі відсутні наукові праці, які б компетентно дослідили весь процес відродження та розвитку у ЗС України нарукавної емблематики, як одного з найбільш розповсюджених зразків військової символіки.

Розділ 2

Поява і розвиток індивідуальної нарукавної символіки в арміях світу протягом XIX-XX ст. та її вплив на українську військову символіку

Зародження, становлення, розвиток та удосконалення військової символіки проходило, починаючи з формування самого поняття «армія» в людському суспільстві, тобто, з давніх часів. Однак метою дослідження є розгляд розвитку лише нарукавної емблематики у СВ ЗС України періоду 1992–2012 рр. А для цього необхідно спочатку визначити стан цієї галузі військової символіки на момент отримання Україною державної незалежності та створення її власної армії. При цьому вкрай потрібно, вперше в нашій історичній практиці, проаналізувати процес розвитку нарукавної емблематики в арміях провідних держав світу від її зародження в США у другій половині XIX ст. і до кінця XX ст. (тобто, до часу формування незалежної української державності). Подібне дослідження дає можливість зрозуміти, чому виникла потреба саме у такому способі розпізнавання приналежності військовослужбовців до родів військ або до окремих частин, та з якою світовою нарукавною символікою зустрілися Збройні Сили України на момент початку свого існування; які елементи і правила вони змогли позичити з мирової практики, які явища і фактори мали визначальний вплив на розвиток української нарукавної емблематики.

2.1 Історичні системи розпізнавання військовослужбовців за їх приналежністю до окремих частин, періодизація і становлення військової нарукавної символіки у період з другої половини XIX ст. до 1914 р.

Буде помилкою думати, що до появи системи розпізнавальних знаків в американській армії, які з часом трансформувалися у нарукавні емблеми, з’єднання та частини військ не розрізнялися між собою. Практика військової справи в Європі, починаючи з кінця XVII ст., тобто, з утворенням постійних,

регулярних армій та появи одноманітної форми одягу, знає ще **п'ять систем** розрізнення військовослужбовців різних частин єдиної армії.

1. Найбільш старою є **традиційна система**, яка існувала у всіх арміях практично у незмінному вигляді до початку XX ст., в якій військовослужбовці різних частин відрізнялися різним типом та кольором мундирів, кольоровою гамою мундирів або кольоровими відрізненнями частин обмундирування [43, с. 13–15, 102–104, табл. 8–32; 45, с. 8–10, 24; 121; 361; 447; 449; 463]. Додаток № 2.1.

2. Дуже старою є система розрізнення вже не окремих солдатів, а підрозділів та частин в строю і на постої в таборах за допомогою **спеціальних прапорців, лінійних значків, фаньонів** [9; 76, с. 20, 21, 24; 116, с. 16-17; 139, с. 55, 56; 152, с. 136; 196, с. 5-7; 207, с. 334, 931; 220, с. 142, 143; 327, с. 113-122; 337, с. 30, 31; 338, с. 44; 339, с. 48; 380, с. 8; 389, с. 8, 150, 151; 443; 472, с. 35]. Додаток № 2.2.

3. Окрему систему розрізнення військовослужбовців, засновану на так званих **ківерних гербах (беджах)**, створили в армії Великобританії [194, с. 18–25; 361, с. 74, 78, 79; 444; 457]. Додаток № 2.3.

4. Ще одна система розрізнення з'явилась в Росії у кінці XIX ст., коли під час святкування ювілеїв царської гвардії, а далі – й армійських полків, були створені так звані **«полкові знаки»** - спеціальні нагрудні знаки з символікою цих полків, символами їх відзначень в боях, вірності імператорам та іншими відмітними символами [130, с. 149-151, 168, 170, 180, 201, 203-204, 207, 211, 212, 228; 131, с. 70-72, 99, 147-150, 155, 199, 216; 146, с. 20-25, 29, 30, 33-35; 194, с. 144-148; 200, с. 84-85; 207, с. 310-311; 210, с. 25, 32; 228, с. 12, 13, 16, 17, 25, 38, 51, 52; 229, с. 12, 13, 20, 40, 50; 238, с. 107; 281, с. 50, 59, 77, 130, 154-156, 183; 282, с. 83, 108, 119, 143, 164, 202, 219; 372, с. 42-48; 373, с. 40-43; 374, с. 57-61; 432, с. 9, 14; 456, с. 59–76; 469, с. 16; 470; 473, с. 24–28]. Додаток № 2.4.

5. Окрема система розпізнавання приналежності військовослужбовців армій до своїх частин виникла **з введенням на початку**

XX сторіччя захисного обмундирування [44; 45, с. 28-29, 31, 33-40; 157; 417; 418, с. 24-33; 441; 448; 449; 463]. Додаток №. 2.5.

Нарукавна емлематика зародилася й розвивалася перед усім в арміях європейських держав та США. Саме вона визначально вплинула на весь процес удосконалення військових символів на військовій формі одягу. При цьому спеціальну увагу було приділено розвитку військової символіки в сусідніх з Україною державах, особливо тих з них, частиною імперій яких у свій час були українські землі. Саме через символіку цих країн в українську військову символіку проникали європейські тенденції, вплив яких помітний у сучасній символіці ЗС України. До таких країн (та їх армій) відносяться РА СРСР, армії Російської, Австро-Угорської, Німецької імперій XIX та XX ст., символіка Польщі періоду 1918–1939 рр., а також сучасні армії США, Великобританії, Франції, Німеччини, Італії, Канади та інші, з якими українські військовослужбовці мали і мають тісні контакти протягом 1992–2012 рр. Особливості української військової символіки більш рельєфно виглядають при порівняльному аналізі її з символікою армій тих країн, які мали практично однакові з Україною стартові умови. Мова в даному випадку йде про армії республік колишнього СРСР – Російської Федерації, Білоруси, Казахстану, Молдови, а також прибалтійських держав (Латвії, Естонії та Литви).

Наукові розробки протягом останніх ста років показують, що найкраще дослідженими виявилися військова фалеристика, уніформістика, зброєзнавство (історія розвитку озброєння і військової техніки), геральдика та військова вексилологія. В цих дослідженнях особливе місце зайняла нарукавна емблематика військової форми одягу. По-перше, це наймолодша частина військової символіки, історія якої нараховує не більше 150 років. Причинами її появи стала уніфікація та спрощення військової форми одягу, яке почалось з переходом армій від відносно невеликих, які набирали шляхом рекрутського набора або з добровольців, до масових армій кінця XIX-го - початку XX-го ст., які виникали в результаті введення загального

військового обов'язку для громадян. Коли число солдатів стали рахувати вже не сотнями тисяч, а мільйонами, серйозною проблемою стало завдання одягнути всіх їх у військову уніформу. Вирішити таку проблему старими методами (шляхом індивідуального ручного пошиття уніформи та всіх її аксесуарів) було неможливо. Вихід був найдений в переході на промислову основу, коли одяг готувався не індивідуально, а за типовими розмірами на фабриках. Однак в такому випадку різноманіття форм мундирів, окремих елементів та головних уборів, різнобарвність, яка існувала до цього у військовій формі одягу, неминуче повинно було відійти на задній план заради збільшення обсягу виробництва стандартизованих, спрощених до максимуму моделей, виготовлення яких і можна було поставити на промислові рейки, на потік. Саме в цей час і з'являється на військовій формі одягу її новий елемент – нарукавна емблема, основне призначення якої стало показувати приналежність солдатів до різним частин армії, одягнутої в одноманітні мундири [238, с. 18, 19, 40, 41].

Процес появи та розвитку нарукавної символіки в арміях світу можна умовно поділити на декілька основних етапів.

Перший етап включав час від виникнення спеціальної символіки частин, яка в подальшому перетворилася на нарукавну емблематику, як явища, під час громадянської війни в США у 1861-1865 рр. в армії північноамериканських штатів США [238, с. 18, 19], і до початку ПСВ в серпні 1914 р. [208; 450, с. 18, 19; 451; 452, с. 11, 12]. Цей етап характеризувався фрагментарним використовуванням нового елементу військової символіки, не признаного відразу консервативним керівництвом армій, і який мав характер необхідної у воєнний час самодіяльності військовослужбовців, яким доводилося воювати в нових умовах ведення війни.

Другий етап розпочався з початком ПСВ у 1914 р. й включав в себе не лише самі роки війни (1914–1918), але й наступні за неї періоди громадянських воєн, конфліктів та розвитку армій аж до виникнення у 1939

р. нової, ДСВ. На цьому етапі нарукавна символіка знову відродилася в воюючих арміях за ініціативи, в першу чергу, самого особового складу частин, та, знову, через необхідність швидкої ідентифікації військовослужбовців в умовах боїв в окопах [424]. Керівництво армій так само не проявляло підтримки нової символіки, віддаючи перевагу старим, традиційним способам відрізнення частин. Однак масовий характер втілення нарукавної емблематики в деяких воюючих арміях (наприклад, Великобританії [424; 426-428; 458; 466], США [446; 451], Канади [429-431]), привело до легалізації нарукавної емблематики, щоправда, в дуже обмежених масштабах. В подальшому вона широко застосовувалася в арміях післявоєнного періоду, таких, як формування антибільшовицьких рухів в Росії [93, с. 30–35; 94, с. 26–29; 95, с. 32–35; 96, с. 32–34; 97], ново утвореної ЧА [133, с. 32–38; 305, с. 32–37; 307, с. 35–39; 308, с. 50–56; 309; 311, с. 38–40; 312, с. 30–35; 313, с. 40–43; 314, с. 40–43; 340, с. 48–54], арміях нових національних держав, змушених на перших порах використовувати уніформу чужого зразка та підкреслювати свою національну приналежність за допомогою простого та дешевого елементу обмундирування, яким стала нарукавна емблема [98; 306, с. 32–37].

Третій етап розвитку нарукавної символіки розпочався з розв'язуванням ДСВ в 1939 р. та тривав протягом практично всього XX-го ст., коли політику в світі визначало протистояння один одному двох глобальних військово-політичних об'єднань – НАТО з одного боку, та Варшавського Договору з іншого. В кінці третього етапу світ кардинально змінився з розпадом СРСР та утворенням нових незалежних держав на уламках радянської імперії. Широко розповсюджена в роки ДСВ символіка армій США та Великобританії [195; 238, с. 20–26; 454], як армій – переможців, виявила сильний вплив й на інші союзні до них армії (Франції, Голландії, Японії, Данії, Італії, ФРН, Іспанії, Португалії, Греції, Туреччини, Норвегії та інших) [122, с. 12, 13; 194; 196; 238, с. 27–37; 304, с. 421–430; 413; 422]. В американській армії навіть спеціально для розробки та втілення в життя

військової символіки нового типу створили Інститут геральдики армії США [114, с. 74-76]. Втілили в свої армії нарукавну символіку й нейтральні держави (наприклад, Австрія, Швеція, Швейцарія, Фінляндія, Непал) [453, с. 365–370; 456], а також, під впливом країн-метрополій, армії країн Азії та Африки, що звільнилися від колоніальної залежності, наприклад, Пакистан, Індія. Подібна практика в цей час вплинула і на армію СРСР та її союзників, які довгий час не визнавали ці елементи символіки, однак змушені на початку 1970-х рр. вводити їх у себе в обмежених масштабах [39]. Таким чином, умовною межею третього етапу розвитку військової нарукавної символіки можна вважати 1991 р.

На даний час ми знаходимося на **четвертому етапі** розвитку військової нарукавної символіки. Після розпаду СРСР та появи нових армій в Україні, Білорусі, Молдові, Казахстані та у інших республік колись єдиної держави, вони зробили подібний елемент військової форми одягу обов'язковим та невід'ємним атрибутом нової національної форми одягу [36]. Подібний процес пройшов і в країнах так званого соціалістичного табору, коли, після приєднання більшості з них до воєнного блоку НАТО і входження в Євросоюз, нарукавна емблематика стала також обов'язковою частиною їх військової форми одягу [147, с. 14, 15; 432-434]. Тому особливістю цього четвертого етапу є те, що нарукавна емблематика військової уніформи військовослужбовців стала загальносвітовою тенденцією, до якої прилучилися всі армії світу без винятку.

Фактором, який прискорив цей процес, стала поява к кінці XX-го ст. нової польової форми одягу, так званого «камуфляжу». Збільшена вогнева потужність на полі бою змусила всі армії удаватися до такого способу маскування солдатів, в результаті чого вони стали практично не відрізнятися один від одного, незважаючи на приналежність до різних національних армій. В цих умовах нарукавна емблема стала простим і надійним способом розрізнення солдатів, який дозволив не лише визначати їх національну

(державну) приналежність, але й приналежність до видів збройних сил, родів військ, окремим об'єднанням, з'єднанням, частинам та підрозділам.

Вперше спеціальні знаки (прообраз нарукавних емблем) з'явилися в армії США під час Громадянської війни 1861-1865 рр. В ході війни виникли проблеми щодо забезпечення військ обмундируванням. Індустріально розвинуті північні штати США підійшли до проблеми постачання своєї армії відповідно до ідеології нової промислової епохи. Тому новий федеральний польовий однострій був створений не лише з урахуванням зручності носіння та стійкості, але й з можливістю виготовлення його промисловим способом у великих об'ємах. Він включав в себе м'яке синє кепи, синій кітель (його можна також назвати короткою тунікою-сюртуком) свобідного крою з 4 ґудзиками та брюки блакитного кольору. Виглядала така уніформа скромно, але була легка для виробництва, що дозволило швидко одягнути сотні й сотні тисяч федеральних солдатів [208, с. 46]. Додаток № 2.1.

Однак при цьому необхідність розрізняти військовослужбовців різних частин та підрозділів залишилася, що було викликане не лише військовими традиціями, але й потребою швидко відрізняти на полі бою, в метушні, свої частини від сусідів, начальників від підлеглих (які визначалися не лише власними військовими званнями, але й приналежністю їх до тої чи іншої частини). Тому американські офіцери та генерали швидко знайшли вихід у ситуації, що склалася, застосувавши носіння на однострої додаткових знаків - нашивок, які виконували роль упізнавання приналежності до з'єднання або частини. До прийняття рішення підштовхнула практика війни. Під час однієї з битв американської Громадянської війни (за поданням американських дослідників [454, с. 3]), командир корпусу федеральної армії генерал-майор Филипп А. Керні (Philip A. Kearny) зробив зауваження групі офіцерів на полі бою, зайнятих, з його точки зору, не відповідною справою. Однак виявилося, що ці офіцери приналежали до іншого корпусу, і виконували наказ свого командира. Розлючений Керні наказав офіцерам свого штабу нашити на кепи спеціальний знак – червоний ромб з сукна, для того, щоби подібна ситуація

більше не повторювалася. Це й було виконане, при цьому червоний ромб нашивали на верхнє донце кепи. Новий знак отримав назву «Нашивки Керні» (“Kearny patch”), і 27 червня 1862 р. був введений в його корпусі для відрізнення спочатку офіцерів, а далі й всіх військовослужбовців, від інших корпусів.

Система розпізнавання вийшла простою і зручною для солдатів. Крім того, існував ще й моральний аспект. Командувач американської армії генерал Джозеф Гукер (Joseph Hooker) для підняття бойового духу федеральної армії після поразки при Фридеріксбурзі ввів систему корпусних знаків (беджів), уніфікувавши її для кожної дивізії кожного корпусу, для носіння на кепи або на передній частині мундиру (coat breast) [450, с. 18, 19]. У березні 1863 р. цю систему офіційно прийняли в Армії Потомаку. Кожний корпус отримав свій бедж, червоного кольору (для 1-ї дивізії), білого (для 2-ї дивізії) та блакитного або синього (для 3-ї дивізії в корпусі). Цей спосіб отримав підтримку у командування, і до кінця Громадянської війни практично всі корпуси федеральної армії мали свої розпізнавальні знаки (беджі). Додаток № 2.6.

По закінченні Громадянської війни у США всі ці розпізнавальні знаки були відмінені, так як військове життя мирного часу їх не потребувало. Однак традиція не була забута, і в нових війнах, які вели США, про неї згадували. Так, під час іспано-американської війни 1898 р. V-й корпус експедиційних сил США та інші корпуси, що брали участь у війні, мали власні розпізнавальні знаки, створені явно з пам’яттю про традиції Громадянської війни. Для 1-х дивізій був встановлений червоний колір, для 2-х – білий, а для 3-х – блакитний [451]. Але тепер вони нашивалися на рукавах обмундирування, тобто, вперше перетворилися у класичну нарукавну емблему відрізнення своєї частини.

2.2. Розвиток військової нарукавної символіки у 1914–1939 рр.

В перший рік ПСВ британська армія в своїй польовій захисній формі одягу виявилася доволі добре підготовлена до боїв нового типу, в окопах, в

умовах здібності противника по ураженню особового складу артилерійським та кулеметним вогнем, які зросли до неймовірних розмірів, які раніше важко було уявити. Система розпізнавання приналежності військовослужбовців до конкретних військових частин залишалася попередньою, введеною ще у 1904 р., коли полки й окремі підрозділи, а також роди військ відрізнялися спеціальними знаками (беджами) на кашкетах, комірах обмундирування, а також абревіатурами назв полків на погонах, які виготовляли з металу.

Однак практика війни в окопах швидко показала, що цього замало. Тому з 1915 р. британські командири та солдати починають самостійно доповнювати уніформу так званими «бойовими знаками» («battle badge», або інакше «battle insignia», «battle patch»). Це були ткані (матерчані) значки різного кольору та форми, які нашивали на рукавах, і за допомогою яких визначалася приналежність до дивізії, бригаді, батальйону та до конкретної роти (а інколи навіть і до взводу) або іншому підрозділу полку [424]. За роки війни ця практика набула в британській армії загальний характер, охопивши практично всі частини армії, що воювала. Знайдений спосіб ідентифікації виявився настілки зручним, що він застосовується у британській армії до наших часів [194]. Додаток № 2.7. По закінчені бойових дій подібні нестатутні знаки з уніформи англійським командуванням були видалені і відродилися вже в окопах іншої війни – ДСВ.

При вступі США у ПСВ 1917 р. американські солдати за власною ініціативою відновили практику носіння розпізнавальних знаків часів Громадянської війни. Але тепер носили їх вже не на головних уборах, а на лівому рукаві, у верхній частині, біля плеча. Влітку 1918 р. в гавані Гобокен (Hoboken) штату Нью-Джерсі вантажилась на морські судна 81-а піхотна дивізія, солдати якої за власної ініціативи під час плавання до берегів Франції виготовили й нашили на рукав власну емблему – зображення дикого кота через те, що у дивізії було таке неофіційне прізвисько (Wild Cat Division). При прибутті конвою американських транспортів до Європи (у Францію) й інші американські частини зробили собі розпізнавальні емблеми.

Однак офіційний дозвіл на їх носіння настав лише наказом від 19 жовтня 1918 р. [446, с. 19; 454, с. 3]. На відміну від символіки часів Громадянської війни в США, яка являла з себе абстрактні геометричні фігури, нічим не пов'язані з історією частин, тепер символіка дивізій готувалася на основі яких-небудь прикмет. Це могло бути неофіційна назва дивізії, місце її дислокації або формування, символи штатів, основне заняття жителів штатів, з яких комплектували дивізії і т. і. Тобто, розпізнавальні знаки американської армії трансформувалися в розпізнавальні нарукавні емблеми. Прикладом може служити розпізнавальна нарукавна емблема американської 3-ї армії. Після поразки Німеччини у Першій світовій війні ця армія деякий час залишалася на території Німеччини, виконуючи роль окупаційних військ. Тому її символом стали перші літери її назви – A та O (Army of Occupation) [454, с. 5]. Іншій приклад: 2-а піхотна дивізія, що комплектувалася з жителів штату Техас. Тому її символом і став герб штату – біла п'ятикутна зірка на чорному щиті. Аналогічно поступили й корпуси, інші дивізії та полки.

Таким чином, на відміну від британців, які на додаток до своїх полкових знаків (беджів) стали використовувати набори геометричних фігур для позначення корпусів, дивізій та бригад, в армії США відроджена символіка була тісно пов'язана з особливостями з'єднань та частин, яким вона належала, виконуючи одночасно і функції беджа з'єднання або частини, і розпізнавального знаку [442, с. 14, 16, 24, 25, 64, 72, 78, 80]. Більше того, по закінченні ПСВ 1919 р. при ГШ військового відомства США створили спеціальний відділ з питань геральдики. Його завданням стала координація та затвердження знаків розрізнення відповідно до організаційної структури тогочасної американської армії. 1924 р. цей відділ перепідпорядкували Головному штабу квартирмейстера [114]. Додаток № 2.7.

В арміях інших держав – учасників Першої світової війни (Франції, Німеччини, Австро-Угорщини, Бельгії, Італії, Росії, Румунії, Сербії, Болгарії, Туреччини) - подібна символіка практично так і не з'явилась [448; 462].

В російській армії також до 1917 р. практично не існувало нарукавної символіки. Стара система відрізнень частин та підрозділів цілком задовольняла і командування, і невибагливих російських солдатів. Лише в останні перед розпадом Російської імперії роки і місяці війни з'явилися для підняття занепалого духу деякі відзначення на уніформі (спеціальні гренадерські знаки, гаптовані гренади с полум'ям різних кольорів [138, с. 20-22; 139, с. 25–28, 36, 37, 46, 47]; нарукавний знак – блакитний щит с написом «КОРНИЛОВЦЫ» та черепом з костями, схрещеними мечами та гренадою, що палає, для носіння на лівому рукаві; знаки волонтерів революційних батальйонів у вигляді емблеми – червоного кругу з чорним Андріївським хрестом, яку нашивали на правий рукав [45, с. 62, 63; 133, с. 32-38; 139, с. 46, 47]).

Зі скасуванням після більшовицького перевороту в Росії у жовтні 1917 р. погонів та інших старих імперських знаків розрізнення військових звань, окремих з'єднань і частин [309, с. 5], новоутворена ЧА зіткнулася з серйозною проблемою підтримання в ній військової дисципліни і того військового ієрархічного порядку, без якого ведення сучасної війни неможливе. Введення червоної зірки як відмітного знаку ЧА та нагрудного знаку червоного командира проблеми не вирішили [46, с. 8, табл. 2]. Тому керівництво ЧА, в першу чергу колишні офіцери армії Російської імперії, стали пропонувати свої варіанти виходу з ситуації. Природно, в умовах розвалу економіки, анархії та революційного хаосу в радянській Росії найбільш простим і реально можливим у втіленні способом створити нові знаки розрізнення стали нарукавні нашивки. У цей час були створені нарукавні знаки приналежності до родів військ з широким застосуванням старих царськіх символів родів військ, до яких звикли командири та солдати [309, с. 67, 71-91, 98-105]. Це відбувалося завдяки тому, що вони не несли в собі символів старого царського режиму. З'явились й зовсім нові символи, наприклад, нарукавний знак для кавалерії ЧА [309, с. 69, 92-97], бронепотягів [46, с. 17; 309, с. 89]. Акцент на таку практику дуже важливий для нашого

дослідження, так як на новій базі, але саме за таким самим принципом й створювалася символіка новоутвореної армії незалежної України.

Особливу зацікавленість викликає поява у цей час нарукавних знаків приналежності до конкретних військових формувань. Відрізнення частин встановлювалося наказами керівників різного рівня для підлеглих їм об'єднанням, з'єднанням та частинам, установам і військово-навчальним закладам [309, с. 67-195]. Спочатку за наказом Голови ВВР Республіки Л. Троцького від 16 січня 1919 р. № 116 [309, с. 11] «*для пехотных полков, установить нумерацию общую по всем полкам Рабоче-Крестьянской Красной армии; номера выштамповываются прочной черной краской на поле воротника арабскими цифрами высотой 2 сантиметра*». Однак це розпорядження не було виконано. В наступному окремі формування ЧА відрізнялися своїми нарукавними емблемами [309, с. 110-124, 127]. Свої відрізнення отримали й українські частини у складі ЧА, а саме, 1-й Кінний корпус Червоного козацтва [309, с. 117]. 3 квітня 1920 р. в ЧА були введені нарукавні знаки родів військ єдиного зразка [46, с. 12-14, табл. 8-9; 309, с. 143]. У 1924 р. при проведенні військової реформи ця система була спрощена. Нарукавні знаки відмінили, різниця посад і родів військ тепер визначалися кольоровими петлицями на комірі. Додатково були введені шифровки назв частин і військово-навчальних закладів [46, с. 21-25, табл. 25, 28, 29, 33]. Додаток № 2.9.

За прикладом ЧА свої нарукавні знаки ввели й її сателіти, наприклад, армія Далекосхідної республіки [311, с. 38-40], Бухарської ЧА в 1922–1924 рр. [312, с. 30-35], Народно-революційна армія Політичного центру і Східно-Сибірська РА (1920 р.) [314, с. 40-43], мусульманські частини башкир і калмицькі частини ЧА (1919–1921 рр.), Радянсько-Таманська армія у 1918 р. [313, с. 40-43].

Нарукавна символіка активно використовувалася в роки Громадянської війни в Росії й противниками ЧА. Першими її застосували так звані «кольорові» частини Добровольчої армії поряд з традиційними для

російської імператорської армії кольоровими елементами уніформи та шифровками на погонах. До них можна віднести Корніловський ударний полк, Артилерійську генерала Корнілова бригаду, 2-й Кінний генерала Дроздовського полк, нарукавні знаки Сибірської армії в 1918 р., Народної армії Комуча у 1918 р., Західної Добровольчої армії Бермонта-Авалова у 1919 р. [93, с. 30-35; 94, с. 26-29; 95, с. 32-35; 96, с. 32-34; 97].

Після утворення на уламках імперій національних незалежний держав (Чехословаччини, Фінляндії, України, Азербайджану, Грузії, Вірменії, Латвії, Естонії, Литви, Польщі, Білоруської народної Республіки) в їх арміях також стали використовувати нарукавну символіку [98]. Однак у більшості випадків нарукавні нашивки означали звання (або посаду) військовослужбовця, і не були традиційними нарукавними емблемами частин. Прикладом може служити нарукавні знаки Чехословацького корпусу в Росії, польських військ у складі російської та «білих» армій, армій Латвійської, Естонської та Литовської республік, Азербайджану [98, с. 5-10, 16-19; 200, С. 86; 328, с. 60-61; 420, с. 28-29, 40-42].

С утворенням спочатку автономної, а далі й незалежної української держави – України, стала з'являтися й символіка нової української армії. На початковому періоді була спроба створити нову уніформу та нові військові символи, використовуючи принципи організації подібної символіки в російській імператорській армії, від якої, власно, й надходили основні кадри нових українських офіцерів і солдатів. Перевага надавалася традиційним способам визначення державної приналежності та розрізнення по з'єднанням і частинам, прийнятим раніше в російській армії – кольоровим елементам (пов'язкам, кантам, петлицям, погонам, кокардам), в яких використовували українські національні кольори – синій та жовтий. Як це було і в аналогічних арміях новоутворених національних держав у цей період (наприклад, польської), частина військовослужбовців з надмірними революційно-патріотичними настроями виготовляла собі мундири екстравагантні, використовуючи зразки одягу минулих віків. Так, в українській армії

з'явились козацькі шапки з кольоровими шликами, уніформа по зразку козачої періоду XVIII сторіччя і т.д. Відмова від погонів, як символу імперської армії, привела до появи системи рангових знаків у вигляді шевронів на правому рукаві. Під час наступної війни з більшовицькою Росією були спроби встановити власну уніформу, однак реальне її втілення йшло туго через проблеми з постачанням предметів речового майна у війська.

З встановленням в Україні Гетьманату гетьман П. Скоропадський велику увагу приділяв розвитку української армії, в тому числі і її зовнішньому вигляду. Однак знову моделлю для української армії була вибрана російська імператорська армія, добре знайома Скоропадському та його генералам, з втіленням в уніформу деяких німецьких елементів (наприклад, типу погонів та зірочок на них).

Після антигетманського повстання у листопаді-грудні 1918 р. та встановлення в Україні Директорії на чолі з В. Винниченком, і з головним отаманом – головнокомандувачем армії С. Петлюрою, армія знаходилась практично у безперервних боях як проти червоних, білих, так і проти поляків. В цей час робляться нові спроби встановити військову форму одягу [336, с. 53, 54, 66-67]. Однак повного успіху і ці спроби не мали через неможливість їх виконати на фронті при відсутності необхідних засобів.

Саме з цієї причини (повторюючи подібні ситуації з практики інших армій в подібних умовах) був виданий Наказ № 113 від 30 липня 1919 р., яким для всієї армії вводилось спеціальне відзначення українських військовослужбовців – нарукавний знак у вигляді тризуба. Таким чином, було знайдене рішення, просте й дешеве, відрізнити своїх солдатів та офіцерів від противника. І зовсім не випадково, що таким рішенням знову стала нарукавна нашивка – емблема у вигляді державного символу, в той час, як ЧА мала на рукавах зірку, а білі армії – шеврон кольорів російського прапору. У наказі зазначалося, що нарукавний знак – тризуб, довжиною 100-101 мм, шириною 88-89 мм, повинен був бути матерчаним, прикладного

кольору (тобто, колір тризуба залежав від приналежності військовослужбовця до того чи іншого роду військ або служби). Пришивали його хрестиками у 12 місцях на лівому рукаві між плечем і ліктем і він повинен був видаватися трохи вперед. Також в наказі підкреслювалося, що військовослужбовці, які не будуть мати на рукаві тризуба, можуть сприйматися як зрадники або дезертири і віддаватися під суд [336, с. 68; 415, с. 29]. Додаток № 2.10.

Аналогічні процеси йшли ще в одній українській армії – ГА, яка належала ЗУНР, створеної на руїнах австрійської імперії українцями в Галичині протягом листопада 1918 – січня 1919 рр. У ній велику увагу приділяли питанням військової форми одягу та знакам розрізнення військовослужбовців, як одному з основних дисциплінуючих факторів регулярної армії. Первісно нечисленними зразками української військової символіки могли похвалитися лише перше та єдине суто українське формування у складі армії Австро-Угорщини – добровольчий Легіон УСС. При загально прийнятій в Австрії польовій уніформі часів ПСВ признаками саме української національності солдатів стала синьо-жовта пов’язка на рукаві, дещо пізніше – кругла синьо-жовта кокарда з матерії на лівому боці польової шапки (до осені 1916 р.). Також використовували смужки національних кольорів (синьо-жовті), які нашивались на місці заднього краю австрійських кольорових петлиць (паролів) на комірі (які у кінці війни були відсутні). В цьому українцям допомогло те, що у кінці війни всі частини ляндверу (до яких були зараховані й добровольчі Легіони у складі австрійської армії) були перетворені у стрілецькі частини. Кольором стрільців був в австрійській армії вибраний синій (світло-синій, ближче до блакитного відтінку), смужки якого й нашивали всі частини колишнього ляндверу. Тому стрільці, як ляндверна частина, мали носити ці сині паролі, які вони доповнювали ще й жовтою стрічкою, в результаті чого отримували українські національні барви на комірі. Також широко застосовувалися зображення національної емблеми (золотий лев, що спинається на скелю),

зокрема, на шапкових знаках (каппенабцайхенах). Далі з'явився і український національний військовий головний убір – мазепинка [407, с. 19].

Тому, коли повстало питання по українській військовій символіці ГА, напрацювання Легіону УСС були покладені в основу нового однострою ГА ЗУНР. Розроблена військова уніформа ГА відрізнялася достатньо детальним відпрацюванням власних рангових відзнак, петлиць («зубчаток») кольору роду зброї та служб. Перша детальна спроба встановити чітке візуальне відрізнення військовослужбовців ГА від польських військових формувань (основного противника ГА), які носили практично однакові австрійські мундири, стало встановлення спеціальних білих пов'язок на головні убори. Вони виконували суто розпізнавальну функцію – завдяки розміру та кольору вони були добре помітні навіть на значній відстані [388, с. 8-9; 407, с. 19-56].

Використовуючи досвід ПСВ, в подальшому у ГА у 1919 р. вводять нарукавні знаки для розпізнавання приналежності військовослужбовця до окремих родів військ, спеціальностям, а також до органів управління, з'єднань, військових частин та підрозділів. У затвердженій уніформі військовослужбовців ГА (ЗС ЗОУНР) спочатку передбачалося носіння, крім петлиць («зубчаток») кольору роду військ, ще й додаткових нашивок, так званих «познак окремішності» («окремішніх познак») на лівому рукаві обмундирування. Вони складалися з двох літер: Мм (мінометники – в оригіналі «мінометці»), Сп (сапери), Пн (піонери), Зл (залізничники), Тг (телеграфійці), Рд (радіовці), Лт (летуни), Сх (самохідці), Св (світильники), Лк (лікарі), Сс (скорострільці), Тф (телефонці) та Мз (музиканти) [22, с. 4; 385, с. 8; 407, с. 33].

Під час Чортківського наступу (офензиви) (7-28 червня 1919 р.) у військах були введені додаткові розпізнавальні знаки у верхній частині правого рукава для «*відріжнення поодиноких вищих Команд Корпусів, Бригад та родів оружжа*» [407, с. 40, 41, таблиця II; 339, с. 44]. Виготовлятися вони повинні були з кольорового сукна або наноситися фарбою, однакові для старшин та козаків. Нарукавним розпізнавальним знаком Начальної Команди

ГА став жовтий тризуб 5 см висоти та 5 см ширини. Цей розпізнавальний знак, крім функції розпізнавання, мав ще й почесну значення («Наказ про відзнаку Начальної Команди, яка є почесним знаком, належить перевести як найскоріше в життя»). Розпізнавальним знаком корпусу служив кольоровий вертикальний прямокутник висотою 5 см та шириною 2 см. Кольори для корпусів встановили наступні: 1-й корпус – червоний; II-й корпус – синій; III-й корпус – жовтий; IV-й корпус – зелений; та V-й корпус – білий.

Як вказував М. Чмир, кольори, встановлені для корпусів «не мали якогось символічного значення – головним було забезпечити чітке візуальне розпізнавання». Під нашивкою носили додаткові відзначення, які визначали місце військовослужбовця у структурі корпусу. Управління корпусу позначалось жовтими схрещеними булавами 5 см висотою. Бригади відзначались римськими цифрами чорного кольору (бригада УСС – першими літерами назви – «УСС»), нанесеними на кольорові прямокутники кольору та розміру корпусних, але розташованих горизонтально. Інші частини у складі корпусу позначались: артилерія – червоним кругом 4 см у діаметрі; кавалерія – жовтим рівностороннім трикутником з стороною 5 см; саперні, технічні, будівельні та «робітничі» підрозділи – схрещеними лопатою та сокирою розміром 5 см кольору корпусу; вишкіл корпусу носив лише розпізнавальні знаки корпусу; запілля – носили нарукавний знак у вигляді зеленого кільця 1 см шириною та 6 см у діаметрі. Далі наказом військам від 27 червня 1919 р. ч. 74 додатково встановили кольорові відзначення для бригад (для 1-ї – червоний колір; для II-ї – синій; для III-ї – жовтий; для IV-ї – зелений). А 2 липня 1919 р. за Наказом Військам ч. 87 для Армійського Вишколу встановили нарукавний знак у вигляді червоного рівностороннього трикутника зі стороною 5 см [385, с. 8].

Як бачимо, у цей період у ГА встановлюється проста система нарукавних розпізнавальних знаків, яка є абсолютно у русі подібних систем, що стихійно створювалися та застосовувалися у британській армії під час боїв ПСВ. Однак це не означає копіювання британської системи ГА. Жодних

документальних свідчень про такий вплив поки що не знайдено. Тому слід вважати розроблену систему розпізнавальних знаків ГА самостійною розробкою, а схожість з британською системою – як випадком, коли практика різних армій приводила до появи однакових рішень проблем, що виникали на фронті, в умовах боїв та браку часу.

Те, що у ГА приділяли таку велику увагу введенню розпізнавальних нарукавних знаків, походило з бажання підтримувати сувору дисципліну у військах. Особливо після переходу на територію Наддніпрянщини, армія якої була більш революційно недисциплінована. Для цього була прийнята спроба встановити додаткові розпізнавальні знаки на рукавах у вигляді «великого Г» кольору роду зброї. В корпусах перед літерою «Г» повинна була розміщатися арабська цифра номеру корпусу. Таким чином, ми спостерігаємо намагання відокремити з'єднання та частини ГА від армії УНР. Однак ці пропозиції враховані не були, можливо, як припустив М. Чмир, через доповідь референта Письменичого Відділу при Диктаторі І. Боберського від 31 липня 1919 р. ч. 1076, в якій він висловлювався проти такої ініціативи [385, с. 8; 407, с. 43].

Таким чином, введення подібної розпізнавальної нарукавної символіки як у армії УНР, так і у ГА ЗОУНР, свідчить про те, що розвиток символіки українських армій йшов у руслі аналогічних процесів інших армій, учасниць АСВ, а точніше, британської. Те, що цей розвиток був перерваний на довгі 80 років, визначалося загальнополітичним розвитком подій в ході війни за незалежність України 1917–1921 рр., які привели до знищення народженої у горнилі війни молодої української незалежної держави. Додаток № 2.10.

2.3 Військова нарукавна символіка у 1939–1991 рр.

Наступним важливим етапом розповсюдження нарукавної символіки стала ДСВ (1939–1945 рр.), яка дала значний імпульс подальшого її розвитку та удосконалення як у арміях, що воювали на боці демократичного альянсу, так і, в наступні роки, в ході так званої «Холодної війни» з соціалістичним табором, у більшості країн світу (1946–1991 рр.).

На цьому етапі в першу чергу слід згадати армію США, яка у цьому відношенні склала дуже сильний вплив на армії більшості країн – учасників антигітлерівської коаліції. Використовуючи досвід ПСВ, коли солдати та офіцери за власної ініціативі стали встановлювати та виготовляти собі нарукавні емблеми своїх спочатку дивізій і полків, а далі – й корпусів і армій, керівництво ЗС США вирішило не пускати справу на самоплив, а відразу організувати її належним чином. Для цього вже існувала спеціальний відділ у складі ГлШ квартирмейстера. Пізніше, вже після ДСВ, 1962 р., його передали до складу ГлШ адміністративно-стройового управління Армії США (СВ). Далі навіть створили в США спеціальну установу для розробки всіх видів військової символіки (не лише нарукавної, а й нагород, відзнак, прапорів і т. і.) під назвою Інституту геральдики армії США [114, с. 74-76]. Тому починається підготовка та втілення нарукавної символіки у з'єднання і частини американської армії, які розгорталися в ході відмобілізування, вже не стихійним, а організованим порядком. Саме в цей час склався і був затверджений багатотисячний перелік різноманітних нарукавних емблем американської армії та ВПС, який використовується до сих пір [69-71; 148; 195, с. 34-47, 67, 73-75; 301; 454, с. 9-24, таблиці I-XVI; 459; 474].

Система нарукавних емблем розвивалася, в ній з'явився сенс самих малюнків емблем і системність. Найбільш наочний приклад – створення на початку 1960-х рр. нарукавних емблем для бригад НГ США – резерву армії. Для них з самого початку встановили єдину форму щитка, за якою можна відразу ж розпізнати части НГ (за виключенням тих бригад, які створювалися на базі переданих до складу НГ дивізій СВ США, і які зберегли власну символіку періоду їх створення в роки ПСВ або ДСВ). Зміст символіки нарукавних емблем був тісно пов'язаний з символікою штатів, у яких вони дислокувалися. При цьому використовувалися елементи гербів (емблем) штатів, їх прапорів, легенд, пов'язаних зі штатами, неофіційних назв як штатів, так і їх жителів, інші історичні особливості. Наприклад, 49-а пбр НГ штату Каліфорнія отримала у вигляді емблеми нашивки з традиційними

символами штату – зображенням квітки кактусу та знаку золота (цей штат в США має призвісько «Ельдорадо» через поклади золота на його території). Емблема 53-ї пбр НГ штату Флорида має зображення старовинного іспанського шолома – моріону, на честь іспанського конкістадора Понсе де Леона, який 1512 р. відкрив для іспанців Флориду [454, с. 32]. Ще однією особливістю емблеми стала його кольорова гамма: червоно-синьо-жовта, що пов'язано з тим, що вона була спочатку сформована як бронетанкова. Сформовані в роки ПСВ бронетанкові частини армії США отримали саме такі трикутні й трикольорові емблеми, що символізувало той факт, що танки діяли на полі бою разом з піхотою (синій колір), мали рухомість кавалерії (жовтий колір) та вогневу міць артилерії (червоний колір). Трикутний символізував стійкість бронетанкових частин в бою.

В сучасний період носіння нарукавних емблем в армії США набуло ще одну почесну функцію. Якщо на лівому передпліччі військовослужбовець носить нарукавну емблему того з'єднання або частини, в якій він проходить службу, то на правом передпліччі він має право носити нарукавну емблему тієї частини, у складі якої він брав участь в бойових діях. Тобто, тепер нарукавна емблема фактично виконує роль знаку учасника бойових дій [195, с. 48-73; 238, с. 20-23]. Додаток № 2.11.

В арміях інших країн – учасників ДСВ, цей процес не був таким швидким та всебічним. Найбільш близькими до практики американської армії виявилися британці. За період ДСВ вони створили розвинуту систему нарукавних емблем органів управління, штабів армій і корпусів, дивізій та бригад, яка доповнила існуючі з ПСВ полкові знаки (беджі) та розпізнавальні знаки частин і підрозділів («battle badge», «battle insignia», «battle patch») [53, с. 3-4, 10, 15, 35, 39, 41, 43, 47; 194, с. 33-38; 238, с. 24-26]. Подібна практика широко застосовується у британській армії й по сей день. Вона ж стала зразком для появи подібних нарукавних емблем в арміях держав, історично пов'язаних з Британською імперією (Канади, Австралії, Нової Зеландії,

Пакистану, Індії [145, с. 39, 41, 43, 45], Південно-Африканської республіки, Непалу, колишніх африканських і азійських колоній) [150, с. 9].

В армії Польщі на Заході, яка воювала у складі британської армії, зберігалася передвоєнна система полкових знаків, велику кількість яких було створено для польських частин, що формувалися у складі французької та британської армій [473]. Однак, слідкуючи прикладу британців, полкові знаки були доповнені нарукавними емблемами об'єднань і з'єднань Війська Польського на Заході [116, с. 24-27, 46; 467, с. 1-5]. Однак по закінчені ДСВ польська армія на Заході була розформована. ЗС ж комуністичної Польщі, наслідуючи вже радянському прикладу, до кінця 1970-х рр. нарукавних емблем не носили [468]. Додаток № 2.12.

Перші зразки розпізнавальних нарукавних емблем армій, корпусів та дивізій у французькій армії (точніше, в тієї її частині, яка продовжувала боротьбу з нацистами під керівництвом генерала Ш. де Голля) з'явились в ході ДСВ. Вочевидь, що це було зроблено під впливом практики армій США та Великобританії [443, с. 18, 32, 35-37, 60]. У післявоєнний період за прикладом своїх союзників по НАТО ця практика отримала подальший розвиток. Тому у наш час французькі військовослужбовці носять на правому передпліччі розпізнавальну емблему штабу армії, армійського корпусу, дивізії або бригади, в той час, як емблеми полків і менших підрозділів (до роти і взводу) виготовляють у вигляді металевих знаків і носять на правому боці обмундирування на спеціальних шкіряних підкладках [194, с. 142-148; 238, с. 30, 31]. Нарукавна емблематика в цілому належить до такого ж типу, що і в армії США, однак дещо відрізняється від неї більшою насиченістю геральдичної складової, що й не дивно для країни з багатовіковими традиціями у цій галузі. Металеві знаки полків, батальйонів, рот і навіть взводів, а також кадетів військово-навчальних закладів армії Франції відрізняються великим різноманіттям. Частина з них виконана строго в геральдичному стилі як герби; інші зроблені у вигляді емблем. Загальним для них є глибокий зв'язок з історією частини, її бойовими відзначеннями,

місцями уславлених битв, в яких вони брали участь в минулому, з іменами видатних військових діячів Франції та іншими важливими подіями в їх житті, а також традиціями та звичаями, які в них існують [238, с. 30, 31; 443, с. 144-148, 169, 170]. Додаток № 2.8, 2.13.

У противників США, СРСР та Великобританії і їх союзників у ДСВ індивідуальна нарукавна символіка частин і з'єднань практично була відсутня. Так, в армії Італії в роки ДСВ, незважаючи на скасування, деякі військовослужбовці продовжували носити свої нарукавні емблеми дивізій. Однак фактично подібна символіка в італійській армії була рідкісна і стосувалася лише елітних частин армії (ардіті, гвастаторі та інших) [99, с. 38-39, 40-41; 100, с. 34-35, 40-43, 46-47; 101]. Натомість досить розповсюдженою була нарукавна символіка у частинах так званих «чорносорочечників» - загонів членів фашистської партії Б. Муссоліні [99-101]. У післявоєнний період оновлена і реорганізована за допомогою США і за американськими зразками нова італійська армія обзавелась й власними нарукавними емблемами. Як правило, вони створювалися на основі одного з символів з герба частини (у випадку, якщо вона його мала) або для цього використовували інший простий і дуже пізнаваний символ [238, с. 33]. Додаток № 2.8, 2.13.

У німецькій армії до кінця ДСВ нарукавна емблема як елемент військової уніформи була майже відсутня. Німецьку армію цілком задовольняла своя стара традиційна система розпізнавання родів військ та служб, а відрізнення окремих частин вважалося несуттєвим. Введені в ході боїв нарукавні знаки, такі, як металеві щитки («Дем'янськ», «Нарвік», «Крим», «Холм», «Кубань», «Лапландія», «Лоррен») за статусом були не нарукавними емблемами, а видом колективної нагороди солдат за мужність у боях. Вже під час війни з особистої ініціативи військовослужбовців з'явились декілька справжніх емблем частин, наприклад, 116-ї тд (так званої «Хортиці»), яку носили на головних уборах, та емблеми 4-ї кд. До цього можна додати два типа металевих емблем, які традиційно, з XVIII ст.,

існували в кавалерійських частинах німецької армії - так звані «мертві голови». Вони залишилися і в німецькій армії зразка 1918–1945 рр. Іншим варіантом емблем кавалеристів став драгунський орел 2-го та 4-го ескадронів 6-го кінного полку (в подальшому перейшов до розвідувальних підрозділів). Це практично і все, що існувало з предмету нашого дослідження в німецьких військах до 1945 р. [109; 132; 216; 343-347; 350; 351, с. 21, 26-27, 39, 43; 352-354]. Додаток № 2.14.

Поки що тут мова йшла про німецьку армію – райхсвер та вермахт. В роки війни у складі вермахту з'явилися численні ненімецькі формування (помічників вермахту з радянських військовополонених), а далі – й військові формування РОА, козачі дивізії з Дону та Кубані, інші військові та поліцейські формування. Були серед них й українські формування – батальйони «Ролланд» та «Нахтігаль», поліцейські підрозділи. Однак практично у всіх нарукавна символіка служила лише з однією метою – показати, що одягнені у німецьку (або ж подібну до німецької) уніформу солдати не належать до німців. В подальшому більшість цих формувань були передані до складу військ СС (де також формувалися іншонаціональні формування німецької армії з французів, угорців, хорватів, боснійців, голландців росіян і т. і.), так як закони Німеччини забороняли мати у складі вермахту ненімецькі частини [110-112; 163; 165; 348]. Додаток № 2.14.

Лише після ДСВ при створенні власної армії демократичної німецької ФРН – бундесверу, в ньому, за американським зразком, були введені нарукавні емблеми дивізій, вищих органів управління, військово-навчальних закладів та інших окремих частин. При чому, на відміну від американської символіки, німці, які мали давні й глибокі геральдичні традиції, зробили емблемами (розпізнавальними знаками) дивізій та окремих бригад територіальні герби федеральних земель (або їх окремих частин, міст), на території яких вони створювалися або дислокувалися. Це відповідало давнім німецьким військовим традиціям (в німецьких арміях XVIII – початку XX ст. кожний полк мав територіальну назву відповідно до місцевості, до якої

належали його солдати, і звідки він отримував рекрутів). В результаті німецька армія отримала справді геральдичні нарукавні емблеми [196, с. 8–12; 421-423]. Аналогічна картина була й у німецьких союзників у ДСВ: Японії [102; 103], Угорщини, Хорватії, Румунії [360; 411]. Додаток №. 2.14.

В українських військових формуваннях, які у цей час були представлені УПА, нарукавної емблематики не було (крім випадків використання нарукавних пов'язок¸ але це не можна віднести до нарукавної емблематики) [59; 105].

Після ДСВ низка армій під впливом США ввели у себе подібну нарукавну символіку. Причому основною характерною особливістю нарукавної символіки цих країн стало те, що вона створювалася в один момент для всієї армії і розроблялася професіональними фахівцями системно, в єдиному стилі. Прикладами є нарукавна символіка Сил Самооборони Японії [238, с. 37; 413], нарукавна символіка армії Швеції [238, с. 34, 35; 453]. Аналогічні процеси у розвитку військової символіки ми можемо бачити у післявоєнний період і в інших арміях блоку НАТО: у ЗС Голландії, Данії, Норвегії, Іспанії, Португалії, Греції, Туреччини [122, с. 12, 13; 304, с. 407–430; 480]. Нема сенсу у даному дослідженні детально висвітлювати розвиток нарукавної емблематики у цих країнах, так як в основних своїх рисах вона повторювала ті ж процеси, про які ми вже вели мову у попередніх параграфах. Додаток № 2.15.

Приклад, поданий арміями США і Великобританії, розповсюдився не лише серед країн, пов'язаних з ними по військовому блоку НАТО, але й практично по всьому так званому демократичному світу (термін, який використовували до розпаду СРСР для підкреслення того, що ці країни не входили до соціалістичного табору). Достатньо поглянути на військову символіку таких держав, як Фінляндія, Австрія, Швейцарія, Ізраїль, країни Азії і Африки, які звільнилися від колоніальної залежності, країни Латинської та Центральної Америки. Тому можна зробити висновок, що до кінця третього етапу розвитку військової нарукавної символіки практично всі

країни світу (за винятком СРСР та його сателитів) стали використовувати її для підкреслення національної приналежності військовослужбовців. Характерним прикладом є нарукавні емблеми у вигляді прапорів та гербів країн, які беруть участь у миротворчих силах ООН, і які їх військовослужбовці носять на лівому рукаві. Також до кінця XX-го ст. стало загально прийнято за допомогою нарукавної емблематики показувати приналежність військовослужбовців до видів ЗС, родів військ та служб, до конкретних з'єднань, військових частин та підрозділів, військово-навчальних закладів, органів управління, військових підприємств, закладів і т. і.

Особливо слід виділити розвиток нарукавної емблематики в РА СРСР і в арміях її сателітів по організації Варшавського Договору. Загальносвітова тенденція використання нарукавних емблем оказала вплив й на них, однак цей вплив не був таким масштабним, як в інших арміях світу. На це вплинуло декілька факторів, основними з яких були два: *перший,* це відсутність різноманіття затверджених на державному рівні символів; в основному в СРСР була заборонена символіка, які відрізнялася від партійних символів, до яких відносилися лише червоний прапор і червона зірка. Державний герб в СРСР в символіці ЗС практично не використовувався; він лише дуже обмежено був присутній на нагородах ЗС. Однак в арміях інших соціалістичних країн герб держави широко застосовувався. Дозволялось також мати зображення бойових орденів часів ДСВ. Всі інші символи вважалися ідеологічно ворожими, а тому й забороненими до використання; *по-друге,* дуже суттєво на військову символіку СРСР та інших соціалістичних країн вплинув культ таємності всього і вся у Радянському Союзі, що хоча б якось навіть дотично відносилося до ЗС. Тому категорично заборонялися будь які символи, які дозволяли хоча би у якийсь спосіб зрозуміти (ідентифікувати) її приналежність до конкретної військової частини або з'єднання. Це привело до безликості дозволеної символіки, яка являла з себе вузький набір з зірок, червоних прапорців, орденів та зображень суворих облич воїнів у касках, кашкетах та безкозирках. Тому така символіка була

вкрай непопулярна у військовослужбовців, так як ніхто не асоціював її з своєю власною частиною. Прикладом служать так звані «пам'ятні знаки», які виготовляли в СРСР на честь ювілеїв частин і з'єднань. Тому в період ДСВ (1939–1945 рр.) і у післявоєнні роки перші спроби введення власних нарукавних символів мали місце лише в елітних військових частинах, де вони таким чином мали підкреслити їх елітність. Прикладів було достатньо небагато.

По-перше, це введений в винищувально-протитанкових частинах спеціальний нарукавний знак. 18 травня 1943 р. був введений нарукавний знак для військових комендантів залізничних ділянок, станцій та пристаней, їх заступників і помічників. А 13 лютого 1951 р. наказом ВМ СРСР № 18 було встановлено новий нарукавний знак для всього офіцерського складу органів ВІСП [310, с. 16, 18; 375, с. 39-48]. Додаток № 2.16.

Ще одним елітним родом військ, який отримав на деякий час власні нарукавні знаки, стали ПДВ РА. Для них 18 серпня 1947 р. встановили нарукавний знак: ромб з сукна захисного кольору з кольоровою облямівкою відповідно до роду військ (малиновою – для стрілецьких частин, червоною – для артилерії, чорної – для частин зв'язку, інженерних та технічних частин, блакитною – для військовослужбовців парашутно-десантної служби) та металевою (алюмінієвою) емблемою: золотистого кольору – для офіцерів та сріблястого – для сержантів і рядових. 1967 р. командувач ПДВ, генерал-полковник В. Маргелов, спробував ввести для пдд нарукавні знаки, кольорова гамма яких повинна була позначати приналежність до конкретного з'єднання, однак без успіху [310, с. 19, 20]. Додаток № 2.16.

Єдиним видом нарукавної символіки, який все ж був введений в РА завдяки новому МО СРСР маршалу Радянського Союзу А. Гречку (небайдужому до красивої уніформи) стали нарукавні знаки за приналежністю до родів військ і служб [310, с. 21, 22]. Перші експериментальні нарукавні знаки, після доопрацювання, були введені у ЗС

СРСР наказом МО СРСР № 191 від 26 липня 1969 р. [39, с. 53-55, 162-165]. Додаток № 2.17.

В подальшому зовнішній вигляд нарукавних емблем переглядався, доповнювався та відмінявся [40, с. 62-63, 192-197; 41, с. 70-74, 204-211]. Подібними нарукавними знаками, за прикладом РА, обзавелись й деякі армії соціалістичних країн, наприклад, Військо Польське [464]. Додатки № 2.18.

2.4. Нарукавна символіка армій світу з 1991 до 2012 р

Після розпаду СРСР нарукавна символіка з'явилася й у інших країнах колишнього соціалістичного табору: Чехії, Словаччині, Румунії, Угорщині [445], Хорватії, Сербії, Словенії, Албанії), а також в республіках колишнього СРСР, які швидко вступили до Євросоюзу і до НАТО. Серед них Латвія [460], Литва [432, с. 9-14], Естонія). Зараз практично всі країни колишнього єдиного СРСР мають власну національну нарукавну символіку. Прикладами є Росія [134, с. 44–45; 318, с. 44–45; 319, с. 44–46; 320, с. 43–46; 321, с. 44–47; 322, с. 44–48; 367, с. 42–47; 368, с. 42–43; 376, с. 140–146; 377, с. 60–70; 378, с. 72–80], Молдова, Білорусь [349], Казахстан, Грузія, Вірменія, Азербайджан, республіки Середньої Азії [223, с. 4-5]. Також нарукавна символіка стала невід'ємною частиною військового однострою й Збройних Сил України, дослідженню якої й присвячена ця наукова праця.

* * *

Таким чином, протягом останніх 120 років виникла, завоювала своє місце й широко розповсюдилася практично на всі армії світу система нарукавної емблематики, яка дозволяє ідентифікувати військовослужбовця: за національною (державною) приналежністю; за приналежністю до виду ЗС (армія, авіація, флот), а також до роду військ або служби, встановленої у тої чи іншої армії; за приналежністю до конкретних військових об'єднань, з'єднань, військових частин, військово-навчальних закладів, установ, військових підприємств, а у багатьох випадках – й до конкретного підрозділу.

Основними перевагами саме нарукавної емблематики, які дозволили їй до кінця XX ст. випередити всі інші системи ідентифікації військовослужбовців на військовій уніформі, що існували, стали: простота и прагматичність у розміщені на обмундируванні; дешевизна у виготовлені; широка гамма художніх прийомів та образів, від класичної геральдики до простих абстрактних розпізнавальних знаків, що дозволило найкращим способом не лише позначити род військ і конкретну частину армії, але й втілити в символах національні традиції, присутні як арміям з великою історією (через фіксацію їх досягнень у війнах, нагород, почесних символів, легенд і реальних подій), так і арміям, які лише недавно з'явилися на історичній арені разом з виникненням їх національних держав; здатність швидко видозмінюватися в залежності від обставин, що складаються (реформ, змін у назвах, структурі і т. і.); безпеку при використанні в умовах екстремальних ситуацій (в бронетехніці, при стрибках з парашутом, в морських десантах, аеромобільних операціях і т. п.), чого не здатні були забезпечити металеві знаки та значки.

Наведений аналіз виникнення та розвитку нарукавної емблематики провідних армій світу дає можливість зробити низку узагальнень та висновків, які суттєво впливають як на розвиток нарукавної емблематики в армії України, так і на розуміння динаміки цього процесу і напрямки подальшого руху та удосконалення.

1. Нарукавна емблема виникла в армії США як розпізнавальний знак**,** простий та дешевий спосіб просто відрізняти приналежність військовослужбовця до того чи іншого військового формування в умовах стандартизації військової форми одягу, початку процесу індустріального її виготовлення в масових масштабах. Лише з часом до розпізнавальної функції додались представницькі функції (демонстрація національної або державної приналежності військовослужбовця, його роду військ або служби, місць дислокації військових частин, їх військових спеціальностей, заслуг на полі

бою та у бойовому навчанні, нагород за мужність на полі бою та інших властивих частинам прикмет).

2. Європейські армії з давньою військовою історією та власними традиціями розпізнавання військовослужбовців окремих формацій на початковому етапі появи цього елемента військової символіки на уніформі особливої зацікавленості до нього не виявили. Лише введення в арміях польової (захисної) форми одягу, коли стали неможливими старі способи ідентифікації приналежності військовослужбовців до окремих формацій, спричинило ріст зацікавленості командування та самих військовослужбовців до цього елементу форми одягу. В значній мірі цьому сприяла ПСВ, під час якої постало питання застосування саме такого способу ідентифікації в силу його простоти, дешевизни та швидкості виготовлення. Остаточно практика застосування нарукавної емблематики закріпилась в європейських арміях під час ДСВ, а обов'язковим елементом військової форми одягу вона стала протягом другої половини XX ст.

3. Характерною особливістю застосування нарукавної емблематики в європейських арміях стало те, що вона не замінювала собою повністю існуючих до того національних способів розпізнавання військовослужбовців різних формацій, а лише доповнювала їх там, де їх неможливо було застосувати, або ж застосування було утруднене, наприклад, на одноманітному захисному обмундируванні (камуфляжі).

4. Важливим висновком є визначення факту (дослідженого у цій главі), що перелом у сприйнятті нарукавної емблематики настав після ДСВ**,** що було наслідком впливу переможців у цих битвах – армій США та Великобританії – на інші армії країн, які залишилися у сфері їх військово-політичних впливів, особливо після створення військового блоку НАТО. Тому у післявоєнний період армії країн вільного світу, що протистояли СРСР у так званій Холодній війні, в ході їх модернізації та розбудови за американськими зразками запозичили й зовнішні елементи військового механізму США з нарукавною емблематикою включно. В результаті протягом 1950-х – 1970-х

рр. практично всі армії країн НАТО та інших європейських країн отримали нарукавну емблематику як складову частину їх власної військової символіки. При цьому у нарукавну символіку вносилися національні впливи, в результаті чого вона збагатилася новими елементами та стала більш різноманітнішою. Далі під час розвалу колоніальних імперій Великобританії, Франції, Португалії, Бельгії, Голландії армії національних держав Азії і Африки, що утворилися при цьому, також в основному встановили уніформу, створену на основі форми одягу армій тих країн, до яких вони належали. У тому числі були введені і нарукавні емблеми з власним національним колоритом.

5. Ще одним висновком з дослідження може бути визначення двох основних способів введення нарукавної емблематики в арміях світу. У піонерів у застосуванні такого елементу символіки, армій США та Великобританії, процес втілення нарукавної символіки у війська тривав майже 70 років і носив стихійно-еволюційний характер. За цей період прості розпізнавальні знаки перетворилися на самостійні повноцінні нарукавні емблеми, у яких фактор розпізнавання був доповнений особистими прикметами конкретних частин. Тобто, це стали репрезентативні нарукавні емблеми, у яких втілені особливості частин, їх заслуги, рід військ і т. і.

У той же час у більшості армій країн, які вводили нарукавну символіку під їх впливом у післявоєнний період (1945–1991 рр.), цей процес носив директивний характер, коли символіка вводилась наказами керівництва і розроблялася не в частинах, а спеціально залученими для цього фахівцями у галузі геральдики та символіки (яскравий приклад армій Японії, ФРН, Швеції).

6. Наступним висновком є визнання факту, що повноцінна нарукавна символіка у країнах колишнього соціалістичного табору, до яких відносилась й Україна, почала з’являтися в їх арміях лише після розпаду СРСР та демократизації її колишніх союзників по Варшавському блоку. Така символіка створюється в арміях Польщі, Угорщини, Румунії, Чехії,

Словаччини, в країнах Балтійського регіону (Латвії, Естонії, Литві), у країнах колишньої Югославії. Навіть країни, які залишилися комуністичними, наприклад, Китай, В'єтнам, Куба, не опинилися поза цього процесу.

Таким чином, за останні 120 років два процеси: уніфікація військової уніформи в арміях світу, викликана розвитком зброї, ростом фактору ураження, який зріс у сотні разів, і різкого росту маскувальних функцій військового одягу у відповідь (за допомогою практично однакового камуфльованого обмундирування у всіх без винятку арміях); та поширення нарукавної символіки, як простого, дешевого та ефективного способу розпізнавання військовослужбовців за національною, державною, корпоративною приналежністю – злились в один, єдиний, неперервний процес удосконалення військової уніформи армій кінця XX – початку XXI ст.

Розділ 3

Поява та становлення у Збройних Силах України власної національної військової символіки протягом 1991–1996 рр.

3.1 Поява символіки у Збройних Силах України у 1991-1995 рр.

Розпад СРСР у 1991 р. привів до створення незалежних держав з колишніх його союзних республік. Серед них стала незалежною державою й Україна. Природнім атрибутом кожної суверенної держави є так званий «силовий блок» відомств, призваних забезпечити цілісність території, збереження конституційних норм та дотримання її законів, а також захист нової держави від зовнішніх та внутрішніх загроз та ворогів. До таких відомств відносяться прокуратора, суд, міліція (поліція), спеціальна Служба безпеки, Збройні Сили та інші.

Тому Верховна Рада України 24 серпня 1991 р. прийняла Постанову «Про військові формування в Україні», згідно з якою всі військові формування, дислоковані на території України, підпорядковуються Верховній Раді України; утворюється МО України; Уряд України приступає до створення ЗС України та Республіканської гвардії. Тому ця постанова започаткувала будівництво в Україні її власних ЗС [64, с. 277]. 11 жовтня 1991 р. Верховна Рада України затвердила Концепцію оборони і будівництва ЗС України, яка відбивала концентровані погляди керівництва країни на воєнне будівництво [23, с. 48]. Концепція визначила, що ЗС України будуть складатися з трьох видів: СВ (Військ наземної оборони), ВПС і Сил ППО (Військ повітряної оборони) та ВМС [64, с. 278].

До складу Збройних Сил України увійшли всі військові об’єднання, з’єднання, частини, установи та заклади колишніх ЗС СРСР, розташовані на її території (за винятком невеликої частини з’єднань Ракетних військ стратегічного призначення, представлених в Україні 43-ю ракетною армією, та деякими з’єднаннями стратегічної бомбардувальної авіації, які були

передані у спільне командування країн СНД). СВ, розташовані на території України у складі КВО, ПрикВО та ОдВО, частини безпосереднього підпорядкування, військово-навчальні заклади та деякі інші частини, які підпорядковувалися у складі РА безпосередньо ГШ ЗС СРСР та МО СРСР, повністю перейшли під юрисдикцію України та її МО [281, с. 10-17].

В ході вирішення маси складних питань, пов'язаних зі створенням органів управління ЗС України, технічного, тилового, кадрового забезпечення функціонування ЗС, відразу ж на повістку дня було поставлене питання про символіку нової української армії, створення її власної уніформи, прапорів, відзнак і т. і. Велику увагу цим питання надавав перший МО України генерал-полковник К. Морозов. Пізніше він згадував [140]: «*Тепер щодо військових одностроїв. Це надзвичайно важливе питання. Відповідний одяг формує свідомість українського вояцтва. Українська Народна Республіка існувала менше, ніж наша нинішня незалежна Українська держава, проте вояки УНР мали і статути, і прапори, і штандарти, і уніформу, і ордени, і грамоти, і традиції, і військову музику, і військові ритуали, і спеціальні часописи…Ми, на жаль, зволікали. А зволікали тому, що ті, котрі гаряче бажали бачити українське військо у власній уніформі, не мали необхідних коштів, не мали необхідного обладнання. Ті ж, котрі в Україні таки мали щось, дуже не хотіли запровадження нових військових одностроїв, бо добре розуміли, що тоді повернення у лоно «єдиної і недєлімої» буде вже неможливе…*». Тому вже 12 лютого 1992 р. наказом МО № 12 була створена комісія по розробці зразків предметів військової форми одягу для військовослужбовців ЗС України під головуванням виконувача обов'язки заступника МО України з тилу – начальника тилу Г. Авдєєва [24]. Однак жодного фахівця в галузі військової символіки або геральдики у складі комісії не було.

Взагалі, слід сказати, що поява нарукавних емблем на уніформі українських військовослужбовців стала відображенням загального процесу сприйняття державної незалежності України через символи. Це явище має не

тільки локально-українське коріння, але притаманне арміям, що потрапили в аналогічну ситуацію. Історія Французької Революції 1789 р., створення національних армій на уламках Австро-Угорської і Російської імперій 1918 р., поява незалежних держав та їх армій при розпаді колоніальних імперій в 60-х роках XX ст. – всюди ми бачимо низку об'єктивних закономірностей. Серед них: пристосування уніформи старого (імперського) зразку до нових потреб, що відбувається в першому періоді (визначення періодів є умовним; вони не підтверджуються документально, однак в історії отримання незалежності різних держав створюють певне правило; що правда, ці періоди займають різний час у різних держав). Це пристосування проходило по-різному, однак загальним була поява на старому обмундируванні національних барв (кокард, стрічок, кольорових кантів) і, природно, усунення старих імперських символів; під час другого періоду з'являються власні символи, які поки що доповнюють все ще стару уніформу. Саме на цьому етапі виникали і такі елементи, як національні нарукавні емблеми; нарешті, в ході третього періоду створювався комплекс національної військової уніформи зі всіма атрибутами. Часто ті емблеми, що з'являлись стихійно, приживались і після їх доопрацювання фахівцями назавжди залишались на уніформі національних армій.

Тому, якщо проаналізувати з цієї точки зору розвиток військової уніформи сучасної української армії, а точніше кажучи, процес створення національної української військової уніформи, ми чітко побачимо й згадані періоди розвитку.

Під час першого періоду (1991 - початок 1992 рр.) проходила стихійна українізація (або ж десовєтізація) уніформи РА. Характерними її прикметами стало відривання на нарукавних емблемах родів військ і служб спочатку серпа з молотом, а в наступному і червоних зірок взагалі. В такому урізаному вигляді емблеми носили окремі військовослужбовці досить довго, незважаючи на їхню відміну наказом МО України № 107 від 24 червня 1992 р. [282, с. 99, 109]. Інколи замість зірки солдати приклеювали Тризуб, а

звільняючись в запас традиційно робили на цій основі так звані “дембельські” емблеми, дуже часто з ознаками не тільки своєї служби в лавах ЗС України, але і з індивідуальними прикметами своїх частин! Подібні нарукавні емблеми зустрічалися навіть ще 1994 р. в окремих військовослужбовців (особливо у віддалених гарнізонах), що носили ці понівечені радянські емблеми. З особливим небажанням знімали свої нарукавні емблеми військовослужбовці так званих елітних родів військ – в першу чергу аеромобільних (ПДВ). Остаточна відмова від нарукавних емблем радянського зразка в них стала можливою тільки з появою аналогічної української [522, с. 7]. Додаток № 3.1

В ході другого періоду в Україні (протягом 1992-1993 рр.) визначилися певні специфічні для України процеси. Несподівано виявилось, що в Києві, який став столицею незалежної держави, практично немає відповідних фахівців, які могли б створити сучасну українську військову емблематику. Тому процес створення символіки української армії йшов з великим трудом. Утворену порожнечу спробували заповнити члени так званих уніформістських клубів (реконструкторів, або ж реєнакторів), які на той час існували в Києві. Однак, на жаль, члени уніформістських клубів були головним чином люди цивільні, до сучасної армії, як правило, не мали жодного відношення, тому дуже погано уявляли собі, що ж потрібно військовим. Відповідно, всі їхні спроби використати знання з історії уніформи, які вони дійсно мали, ні до чого не призводили, незважаючи на їхнє палке бажання. Склалась ситуація, коли зразки української військової уніформи, які розроблялись в цей час, негайно потребували символіки, а її не було [238, с. 45, 46]. Особливість цього періоду в житті України, як незалежної держави, полягала в дуже важкому матеріальному становищу всіх відомств, які в умовах розпаду СРСР не мали потрібних для підтримання своєї діяльності коштів з бюджету держави. Тому практично всі силові відомства носили однакову радянську військову уніформу, запаси якої ще були в достатній кількості на складах колишніх з’єднань РА. Однак при

цьому було дуже важко розрізнити приналежність людини в формі до якогось конкретного відомства.

На цей час ідеї військової символіки у керівництва відповідних органів речової служби ЗС України, як і у керівництва ЗС України в цілому, не йшли далі заміни існуючих у РА зразків військової символіки на відповідні українські. Тому першими зразками військової символіки, які розроблялися як відповідними підрозділами тилу ЗС України, так і в ініціативному порядку приватними підприємцями, керівництвом державних підприємств або ж небайдужими громадянами України, стали емблеми на головні убори, ґудзики з українською символікою, латунні пряжки для солдатів і сержантів термінової служби. Вже на початку 1992 р. МО України К. Морозов поставив завдання про розробку і впровадження у ЗС України військової символіки, яка б повністю замінила радянську [63, с. 1].

Першими 3 квітня 1992 р. МО України генерал-полковник К. Морозов затвердив зразки солдатської кокарди та солдатської пряжки (так вони названі в документі, а також великий і малий ґудзик для військовослужбовців ЗС України, парадну та повсякденну кокарду для офіцерів СВ і для офіцерів авіації, а також кокарду для офіцерів на польове обмундирування [127, с. 125]. 24 червня 1992 р. наказом МО № 107 були затверджені перші тимчасові зміни форми одягу на період з 1992 по 1995 рр. В ньому встановлювалося носіння символіки на предметах військової форми одягу в цілому старого, ще радянського зразка, згідно додатку № 3 [11, с. 5-12]. Додаток № 3.2.

Складніше справа була з розробкою нарукавної символіки. Наказ № 107 від 24 червня 1992 р. пунктом 8 скасовував носіння на парадно-вихідних мундирах та повсякденних кітелях прапорщиків та військовослужбовців-жінок нарукавних знаків по роду військ та рокам служби старого, радянського зразка [25, Приложение № 1, с. 2]. Одночасно жодних нових зразків не вводилося, тому що їх просто не було. Однак розробка їх активно велася. Історик В. Бузало писав, що на початку 1992 р. у Київській державний художній інститут навідався представник ГлШ ЗС України з

пропозицією до студенів-випускників взятися за розробку емблеми ГлШ ЗС України. Єдиний, хто відгукнувся на це, став молодий студент-випускник інституту Олексій Руденко. Він і підготував перші проекти нарукавної символіки для ЗС України. Як згадував сам О. Руденко, він, а також його колега – випускник Київського художньо-промислового технікуму Владислав Коміренко, стали членами Комісії по створенню символіки ЗС України, яку очолив перший заступник МО, на той час генерал-лейтенант Іван Біжан. У тижневий термін О. Руденко підготував свої проекти знаків на техніку, «нараменних нашивок» (так О. Руденко назвав нарукавні емблеми), емблематики оркестрової служби, відзнак та погонів, військових нагород та прапорів ЗС України. Для нарукавних емблем ним була взята за основу форма так званого «м'якого Тризуба», що він вважав достатньо оригінальним у конструктивному відношенні. На той період, уявлення О. Руденка та генералів і офіцерів з комісії не йшли далі розробки відповідних еквівалентів нарукавних нашивок РА. Тому, серед підготовлених О. Руденком ескізів ми бачимо емблеми лише СВ, ВПС, ВМС, музикантів та працівників МО України [57, с. 22-23, 26]. Додаток № 3.4.

Також існував проект нарукавної емблеми для генералів, офіцерів та співробітників ГлШ ЗС України (в подальшому названого ГШ ЗС України). Він (а також нарукавна емблема МО України) спочатку була підготовлена О. Руденком у вигляді «гербів». Ці емблеми були виготовлені експериментальною партією, однак розвитку не отримали. Додаток № 3.5. Існував й інший вид розробок нарукавних емблем О. Руденка для ЗС України (в першу чергу для СВ), СОПП та ВМС, які він подав у вигляді ілюстрацій до свого інтерв'ю журналу «Сурмач». Додаток № 3.6. За словами самого О. Руденко, всі ескізи були затверджені МО України К. Морозовим. Однак в результаті конфлікту, який виник між О. Руденком та Головою комісії І. Біжаном, він забрав з собою всі затверджені ескізи, не залишивши нічого у власності МО України, тому ці ескізи зараз зберігаються у нього, в його особистому архиві [57, с. 23, 24]. Представлені зразки були реально

виготовлені невеликою експериментальною партією [63, с. 1; 131, с. 68, 70, 71, 75]. Однак в результаті використання єдиної існуючої на той час в Україні техніки виготовлення за допомогою нанесення пластизолевих малюнків на сукно (або тканину), якість цих емблем була невисокою. Розроблені О. Руденком емблеми так і не були остаточно офіційно затверджені, однак певна кількість їх використовувалася у ЗС України. Так, перша уніформа роти почесної варти МО України мала на рукавах ці нашивки [63, с. 1]. Були випадки використання їх солдатами миротворчих контингентів у республіках колишньої Югославії (конкретно у листопаді 1994 р., в Хорватії) [135, с. 116]. Додаток № 3.7. Також існувала спроба виготовити для носіння військовослужбовцями МО України нарукавні емблеми у Львові. В архіві автора зберігається бланк замовлення з малюнком емблеми, який йому передав військовий представник тилу Міністерства оборони України підполковник Анатолій Сиротін. Бланк зберігався у документах військового представництва у Львові, однак так і не був реалізований на практиці. Для визначення того, як мала б виглядати ця нарукавна емблема, автор свого часу замовив у ТзОВ «Символіка» у Львові невелику їх партію [131, с. 70]. Додаток № 3.8**.**

У цей період, на початку розвитку нарукавної символіки ЗС України, пропозиції щодо їх вигляду поступали не лише від О. Руденка. 2 червня 1993 р. свій погляд на нарукавні емблеми української армії подав тоді ще молодий науковець, спеціаліст в галузі геральдики, нині – доктор історичних наук, Голова УГТ Андрій Гречило. Ним було запропоновано символ ЗС України та Прапори родів військ. Символ ЗС України в пропозиції А. Гречила був таким: «*Відповідно до історичної традиції таким символом мав би стати герб Війська Запорізького (козак з мушкетом), однак, з огляду на повну еклектичність цього знаку в сучасних умовах, використання його видається проблематичним. Інший знак, вишиваний на прапорах Війська Запорізького (його зображення та описи зустрічаються у ряді джерел), - це чотирираменний хрест у супроводі сонця, двох зірок та півмісяця. Ці головні*

елементи у малиновому крузі з золотою обвідкою (або у п'ятистороньому щиті, як у Малому Державному Гербі) могли б бути символом ЗС України. Зміст: хрест – символ захисту, оборони, віри і пам'яті; солярні знаки як символи вічності (Ранок – рання зоря; День – сонце; Вечір – вечірня зоря; ніч – півмісяць) і загалом знак символізує Збройні Сили, які постійно, круглодобово стоять на захисті України, а також пам'ять про полеглих у боротьбі за її волю та віру у щасливе майбутнє. Додаткова аргументація – тяглість історичної традиції. Можна на перетині хреста додати синій кружочок із золотим тризу3бом та обвідкою (Див. додаток І). Знак легко фігурує на шевроні й не вимагає зміни вже прийнятих кокард». Однак ці пропозиції залишилися без відповіді [11, с. 37-40]. Додаток № 3.9.

1992 р. до МО України подав свої пропозиції львівський художник Роман Дуб'як. Його пропозиції стосувалися не лише нарукавних емблем, а й прапорів, емблем родів військ та служб, військової форми одягу, рангових відзнак, а також нагород для ЗС України та НГ України. З всього комплексу ми відзначимо лише його пропозиції щодо нарукавних емблем, що є темою дослідження. Для всіх військовослужбовців ЗС України пан Р. Дуб'як пропонував одну загальну нарукавну емблему, основою символіки якої був золотий тризуб в обрамленні дубового листя на тлі кольорів українського Державного Прапору (синьо-жовтих), з додатковим написом «Україна». При цьому Дуб'як не виділяв ЗС України окремо від НГ України, тому нарукавна емблема пропонувалася для обох військових формувань, хоча їх статус та основні завдання відрізнялися (тобто, нарукавна емблема не виконувала основного свого завдання – розпізнавального) [12, с. 2-18]. Додаток № 3.10.

Тому, коли комісію з питань розробки військової символіки Збройних Сил України в середині 1993 р. спіткала невдача через конфлікт з О. Руденком, фахівці тилу, перед якими стояло завдання негайно розробити нарукавну емблему для застосування на розробках нової уніформи військовослужбовців ЗС України, спробували використати розробки Р. Дуб'яка. На підставі малюнку з цих пропозицій у Львові в ТзОВ «Горянка»

було виготовлено декілька примірників цієї емблеми (у техніці термопластичного формування полімерних кольорових мас на сукні або тканині). Представлена на розгляд МО України К. Морозову, вона не отримала його схвалення, і він наказав терміново продовжити розробки. Тепер цю роботу доручили фахівцям ТзОВ «Горянка» та ТзОВ «Біотоп» у Львові. Вони підготували та виготовили нові зразки нарукавних емблем для військовослужбовців СВ, ПС та ВМС України [131, с. 69; 266, с. 11].

Однак і ця пропозиція не отримала затвердження. Тому у другій половині 1993 р. у Львові підготували нові малюнки-ескізи можливого вигляду нарукавних емблем ЗС України. Тепер форма докорінно відрізнялася від попередньої круглої. При показі ескізів К. Морозову йому сподобався останній зразок, однак він попросив додати до нього китиці калини та колос пшениці, які були на інших зразках [266, с. 11]. Додаток № 3.11, 3.12, 3.13.

В результаті остаточно з'явились та були виготовлені експериментальною партією два типи нової нарукавної емблеми, які відрізнялися тим, що на одній центральним елементом став затверджений на той час малий Державний Герб України, а на другій – затверджений на рівні МО України герб-символ ЗС України (відрізнявся від малого Державного Герба України формою щита, не п'ятистороньою, а з заокругленою нижньою частиною). К. Морозов вибрав варіант зі застосуванням малого Державного Герба України, і він був затверджений у якості нарукавної емблеми приналежності до ЗС України. Офіційно ця емблема була затверджена лише при виданні наказу МО України № 150 від 12 червня 1995 р. на виконання Указу Президента України від 2 квітня 1994 р. № 128/94 [36, с. 127].

Виготовлялися і до сих пір застосовуються три основних типи цієї нарукавної емблеми [63, с. 3; 131, с. 66]:

- на малиновому сукні (тканині) – для військовослужбовців СВ ЗС України, а також інших підрозділів ЗС України, які не входять до складу ПС та ВМС (військовослужбовці МО України, ГШ ЗС України, військово-навчальних закладів, частин, що підпорядковані безпосередньо МО України

та ГШ ЗС України), а також не належать до військовослужбовців аеромобільних військ (зараз носять назву ВДВ) та військ СпП, які носять власні нарукавні емблеми [36, с. 127];

- - на блакитному (синьому) тлі – для військовослужбовців ПС ЗС України [36, с. 127]. Однак в подальшому первісний проект створення єдиного виду ЗС України не відбувся, і ПС розділилися на ВПС та Війська ППО України. Тому вказана нарукавна емблема фактично залишилася для військовослужбовців ВПС, а для Військ ППО у головному штабі цього виду ЗС України розробили власний варіант, який відрізнявся від попередньої тим, що в ній застосували два кольори: не лише блакитний (синій), а й малиновий, як символ зенітно-ракетних військ та радіотехнічних військ , що є наземними частинами, які не літають [63, с. 3; 131, с. 66];

- Для ВМС ЗС України емблему виготовляли на сукні (тканині) чорного кольору [36, с. 127]. Її однаковість з емблемами інших видів ЗС України викликало невдоволення керівництва моряків, тому вони досить швидко розробили власний варіант нарукавної емблеми на основі застосування зображення свого військово-морського прапору. В подальшому його офіційно затвердили на рівні командувача ВМС України (Положення затверджене заступником МО України – командувачем ВМС України контр-адміралом М. Єжелем від 28 березня 1997 р.) для носіння всіма військовослужбовцями цього виду ЗС України [63, с. 62; 242, с. 10-11]. Додаток № 3.14.

Також великий вплив на подальшу нарукавну символіку окремих військових частин та підрозділів ЗС України оказала символіка родів військ та служб, яка активно розрорблялася у цей період [127, с. 131-138; 183, с. 40, 41]. Додатки № 3.15, 3.16, 3.17, 3.19, 3.20.

На виконання вимог Указу Президента України Л. Кравчука від 2 квітня 1994 р. «Про військову форму одягу військовослужбовців Збройних Сил та інших військових формувань України» [29] МО України В. Шмаров 12 червня 1995 р. видав наказ № 150 «Про введення в дію Правил носіння

військової форми одягу військовослужбовцями Збройних Сил України», я якому були остаточно затверджені нарукавні емблеми видів ЗС України, та емблеми родів військ та служб ЗС України [36, с. 125, 126].

В подальшому ця нова символіка оказала величезний вплив на вигляд нарукавної символіки об'єднань, з'єднань, військових частин, установ та закладів ЗС України. Увага до розробки та втіленню в життя нарукавної емблеми приналежності військовослужбовців до ЗС України викликана тим, що саме вона, перша офіційно затверджена нарукавна емблема ЗС України, в наступному оказала величезний та суттєвий вплив на розробку інших нарукавних емблем об'єднань, з'єднань та військових частин ЗС України. При цьому часто копіювалася форма емблеми, стало прийнятим застосування малого Державного Герба України, стрічок кольорів Державного Прапора України, частим сюжетом стало зображення грона калини тощо.

Протягом 1994–1995 рр. ми спостерігаємо третій період розвитку військової символіки Збройних Сил України, який характеризується практичним втіленням у практику військ нової української військової форми одягу та розроблених до неї поки що нечисленних зразків військової символіки, у тому числі й нарукавних емблем. Одночасно з введенням нарукавної емблеми приналежності військовослужбовців до ЗС України були розроблені та затверджені (тим самим наказом МО України від 12 червня 1995 р. № 150) нарукавні емблеми військовослужбовців аеромобільних військ ЗС України, військових диригентів та музикантів і вихованців військових ліцеїв [36, с. 127, 128]. Додаток № 3.18.

Також подавали свої пропозиції щодо форми одягу ЗС України та їх символіки й інші художники України, наприклад, Олексій Кохан з Києва у лютому 1995 р. [141, с. 14, 15]. Однак через те, що на них практично не звертали уваги в МО України, їх вплив на розробку офіційної символіки ЗС України у цей час виявився мізерним.

3.2 Початок стихійного процесу створення військової нарукавної символіки частин у Збройних Силах України (1992– перша половина 1996 рр.)

Протягом перших трьох періодів розвитку військової символіки ЗС України питання появи та розвитку індивідуальної військової символіки окремих частин та з'єднань (в першу чергу у вигляді нарукавних емблем) серйозно не ставився. Це було пов'язане з тим, що подібне явище для української (де-факто – пострадянської) армії було цілком новим. Однак перши думки щодо необхідності мати таку символіку, у військовослужбовців в цей час народжувалися. Спілкуючись з колегами з армій США, ФРН, Великобританії, Франції, вони задавали питання своєму командуванню, чому цього немає у ЗС України.

Першим відомим випадком розробки та виготовлення нарукавної емблеми окремої частини ЗС України стала символіка 240-го оспб для виконання миротворчих місій у складі військ ООН у республіках колишньої Югославії. Цей батальйон був сформований відповідно до постанови ЗС України від 3 липня 1992 р. № 2538-XII на базі 93-ї мд 6-ї ТА. 29 липня 1992 р. батальйон прибув до міста Сараєва та приступив до виконання своїх функцій. Для нього спеціально була створена нарукавна емблема, яка засвідчувала приналежність військовослужбовців до ЗС України (на додаток до нашивки кольорів українського Державного Прапора, яку носили на грудях над лівою нагрудною кишенею польового обмундирування). О. Степанов висловив припущення, що основою для цієї нарукавної емблеми міг послужити нарукавний знак для військовослужбовців ЗС СРСР, розроблений 1989 р. саме для виконання місій у складі військ ООН за кордонами СРСР [317, с. 46]. У подальшому ця нарукавна емблема стала тиражуватися для інших миротворчих підрозділів ЗС України у складі контингентів військ ООН, і втратила своє значення як особиста нарукавна емблема 240-го оспб [282, с. 101, 102, 110, 111]. А військовослужбовці 240-го оспб розробили свою власну нарукавну емблему [63, с. 5]. Додаток № 3.21.

Наступними стали нарукавні емблеми 4-ї окремої бригади морської піхоти ВМС України. Вони ж до початку 2000-х років були й єдиними офіційно затвердженими символами для окремих частини та підрозділів [63, с. 66-67]. Крім того, згаданий наказ встановлював ще одну емблему, для 7-ї бригади спеціальних операцій ВМС України [63, с. 63]. Як бачимо, першими власну символіку розробили саме частини елітних військ, до яких відносилися морська піхота та частини спеціального призначення. Додаток № 3.22.

Ідея власної символіки частин ЗС України, втілена у цих перших розробках, була врахована, і це проявилося вже наступного 1993 р. При виготовлені спільного наказу МО України, Голови державного комітету по справах охорони державного кордону України та Командувача НГ України № 184/209/161 від 14 серпня 1993 р. «О введении в действие Положения об опознавательных знаках, наносимых на летательные аппараты Вооруженных Сил Украины, государственного комитета по делам охраны государственной границы Украины, Национальной гвардии Украины» у Додатку, розділі 2 «Описание опознавательных знаков и порядок нанесения на летательные аппараты» (наказ написаний російською мовою. – М.С.) –у параграфі 16.1 «Общие положения» ми бачимо під номером 7: «Дополнительными опознавательными знаками являются: - полковые знаки (знаки подразделений) [26, с. 2]. Таким чином, в авіації ЗС України вже на офіційному рівні було визнано можливість існування спеціальної символіки полків (підрозділів).

Однак жодних реальних кроків до розробки та затвердження особистої нарукавної емблематики об’єднань, з’єднань, військових частин, установ та закладів ЗС України на рівні керівництва як ЗС України в цілому, так і регіонального командування (ПрикВО та ОдВО, командувачів армій, корпусів, дивізій і т. і.) зроблено не було. Тому у ЗС України з 1993 р. починається стихійний процес створення власної символіки окремих частин та підрозділів. Першими до цього приступили представники елітних частин

ЗС України: аеромобільних військ, частин СпП, та інших частин, де було бажання це робити.

Однією з перших власних нарукавних емблем частини ЗС України можна вважати емблему 224-го навчального центру (підготовки молодших спеціалістів аеромобільних військ) ЗС України [288, с. 47-50]. До входження до складу ЗС України його військовослужбовці протягом 1992 р. продовжували носити стандартний для ПДВ СРСР нарукавний знак, який десантникам, єдиним у ЗС СРСР, дозволялось носити не лише на парадно-вихідній, але і на повсякденній уніформі. Це, разом з блакитним беретом, було символом елітності військ. Десантники, що звикли до нарукавної символіки, першими задумали створити собі нову нарукавну емблему. Існує реально виготовлена нарукавна емблема частини приблизно цього періоду (1991–поч. 1992 р.), про яку, на жаль, практично нема жодних свідчень. Те, що ця емблема виготовлялась саме для Хирівського навчального центру, свідчить номер частина на ній (в/ч 32351), який саме їй і належав. Можливо, емблема була першим зразком символіки частини, який розробляла у Львові фірма «Жильбел», що там почала свою діяльність, але через пару років перебралась до Мінська (Білорусь). Відчутні в емблемі радянські традиції, напис девізу російською мовою (ЗНАНИЕ, СИЛА, УСПЕХ) говорять за те, що часом її появи, вірогідно, були 1990-1991 рр. (тобто, емблема була запропонована ще у складі РА) [282, с. 100, 109].

1993 р. командування 224-го навчального центру за ініціативи його командира, підполковника М. Коваля, першим у ПрикВО створило власну нарукавну емблему. Безумовно, на керівництво вплинуло створення аналогічної військової символіки військовослужбовцями морської піхоти ВМС ЗС України. За вказівкою М. Коваля, заступник командира частини з тилу знайшов у Львові одного з перших виробників нарукавних емблем – Державне комунальне підприємство побутового обслуговування (ДКППО) «Конгрев», і замовив у них розробку та виготовлення емблеми. Автором ескізу (за словами самого М. Коваля, який розповів про це автору під час

однієї з нарад в управлінні ПрикВО 1993 р.) став директор ДКППО «Конгрев» Олег Ковальков. Однак, у бесіді з автором, пан Олег уточнив, що він створив лише загальний ескіз емблеми, а доопрацювання її проводив художник Евген Дидьківський. Наприкінці 1993 р. емблема була виготовлена. Перший, пробний зразок був виготовлений на сукні чорного кольору. Сукно брали з старих радянських шинелей колишніх вихованців спеціальної середньої школи у Львові з посиленою фізичною підготовкою та вивченням російської мови. Після того, як вона стала українським військовим ліцеєм імені Героїв Крут, для ліцеїстів змінили стару уніформу суворовців на українську польову камуфльовану. Основним елементом композиції емблеми десантників став орел, що захищає символ України – її малий Державний Герб, покладений на схрещені мечі та парашут. Девізом частина обрала слова «Воля або смерть». Також в емблемі застосували ту першу назву, яку отримали десантники у ЗС України – аеромобільні десантні війська (пізніше її скоротили до аеромобільних військ). Однак виробникам не сподобалась колористика деталей цієї першої емблеми, тому її змінили. Останній варіант і став основним типом, якій почали серійно виготовляти. Створені нарукавні емблеми 224-го навчального центру стали широко вживатися його військовослужбовцями, і не тільки ними. Поява цієї першої, дуже вдалої, емблеми викликала шалену заздрість у військовослужбовців інших аеромобільних частин ЗС України. Тому її стали використовувати і в інших частинах, особливо так звані «дембелі» - військовослужбовці, що звільнялись в запас. Таким шляхом емблема розповсюдилась в аеромобільних військах ЗС України, а далі деякі символи, наприклад, орла на прапорці для берета, стали носити й військовослужбовці інших силових структур – НГ України, Прикордонних військ України, Внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України, інших підрозділів цього відомства, Департамента виконання покарань, та й просто охоронці різних приватних фірм [63, с. 131; 282, с. 100-103, 109-113]. Додатки № 3.23, 3.24.

У цей же час, практично одночасно з вже згаданими частинами (13 липня 1993 р.), власною військовою символікою обзавелись військовослужбовці 362-го обоо штабу ПрикВО (військова частина 39283) у Львові завдяки ініціативі заступника командира батальйону з виховної роботи майора Бориса Буднікова [63, с. 50; 243, с. 12]. Для втілення специфіки військової діяльності військовослужбовців батальйону майором Б. Будніковим, членом УГТ, був застосований геральдичний символі – грифон (міфічна тварина з тулубом лева, головою і крилами орла), яка в геральдиці є уособленням пильності і зіркості, хранителем таємниць. Додаток № 3.25.

У кінці 1993 р. була розроблена та виготовлена у травні 1994 р. нарукавна емблема для військовослужбовців 4999-ї БЗОТ (військ зв'язку) у селищі Воля Висоцька Жовківського району Львівської області, перша нарукавна емблема у військах зв'язку ЗС України. Вона також була виготовлена у вигляді класичного герба. Символіка бази – білий голуб з блискавками у кігтях – значила, що це – частина мирного часу, яка з початком мобілізації перетворювалася у нове з'єднання (100-у брз). Три зірки символізували три гарнізону, в яких розташувались підрозділи бази. При цьому золота (жовта) зірка вказувала на Волю Висоцьку, у якій знаходилось управління частини. В первісному варіанті в нижній частині розташовувалася звична для гербів стрічка з девізом частини (ЗБЕРІГАЮ В ГОТОВНОСТІ), однак при виготовлені підприємці не змогли так зробити, тому стрічку розрізали [63, с. 50; 254, с. 10]. Додаток № 3.26.

На початку 1994 р. створили нарукавну емблему для військовослужбовців 259-ї орсвв у Львові [63, с. 53; 244, с. 13]. За прикладом роти свою емблему створили також військовослужбовці іншої, 632-ї орсвв 38-ї армії у Івано-Франківську. Вона в загальних рисах повторювала емблему попередньої роти, але замість голови лева в ній була зображена голова вовка (скопійована з емблеми морської піхоти) [63, с. 53]. За цим самим зразком трохи, пізніше, зробили й нарукавну емблему для 72-ї орсвв ОдВО в Одесі. Тепер тут ми побачили зображення голови орла на тлі позичених від

попередніх рот символів виконання досить специфічних обов'язків військовослужбовців цих підрозділів. Додаток № 3.28.

Ще одним прикладом стала символіка 8-ї обр СпП. Першою нарукавною емблемою у бригаді стала широко відома зараз серед ЗС України загальна емблема «Війська спеціального призначення». Справа у тому, що починаючі з радянських часів військовослужбовці бригади з метою маскування носили форму одягу ПДВ СРСР. Нарукавна емблема цих військ їх цілком задовольняла, так як на ній не було жодних написів. Однак, створена в Україні нарукавна емблема «Аеромобільні війська» такий напис мала, тому і виникло питання в бригаді: що ж носити замість радянських нашивок? Адже вони не відносились до аеромобільних військ, а вимоги щодо режимності частини були вже дещо знижені (відповідно до договору про звичайні збройні сили в Європі у рамках ОБСЄ, повна назва бригади, місце її знаходження та бронетанкова техніка, що знаходилась на її озброєнні, подавались на 1 січня кожного року всім країнам, що підписали цей договір). Тому на прохання командування бригади для них на фірмі «Конгрев» у Львові 1994 р. була зроблена власна нарукавна емблема. Ескіз не готувався, просто військовослужбовець, що приїхав з частини, показав менеджеру фірми пані Ользі Шегері нарукавну емблему «Аеромобільні війська» і попросив напис замінити на «Війська спеціального призначення». Це і було зроблено. Через певний час виготовили цю ж емблему, але на сукні чорного кольору, спочатку для солдат-«дембелів» бригади; далі її побачили і стали використовувати військовослужбовці вже згадуваної 7-ї морської бригади спеціальних операцій ВМС ЗС України. Пізніше нарукавну емблему почали виготовляти інші виробники в Україні, вишивати, з'явились зразки захисного кольору. Зараз її носять всі військовослужбовці військ СпП – від начальника УССО до рядового бійця цих сил. Однак, нажаль, досі ця нарукавна емблема не має офіційного статусу (тобто не існує жодного документу, який би регламентував її застосування у ЗС України). Майже одночасно у бригаді розробили свою власну нарукавну емблему. Цікаво, як це було зроблено.

Інформацію про розробку автор отримав у автора емблеми – Володимира Онищенка. Пропозиції військовослужбовців (а їх було декілька) вивісили на стенді біля солдатської їдальні, й всі позначали підписом той зразок, який йому більш за все сподобався, Таким чином, був обраний варіант офіцера частини В. Онищенко, який і передали на виготовлення до ДКППО «Конгрев» у Львові на початку 1994 р. Однак, до виготовлення емблеми в цей час не дійшло (як розповіли самі військовослужбовці, на заваді стала хвороба командира бригади). Тільки навесні 1995 р. ескіз емблеми (у трохи зміненому вигляді) подали до ТзОВ «Юля-Біотоп» у Львові, і він був виготовлений восени 1995 р. [63, с. 37, 39; 287, с. 46, 47]. Додатки № 3.27, 3.29.

1995 р. власною символікою обзавелися й військовослужбовці 95-го НЦ (підготовки молодших спеціалістів аеромобільних військ) у Житомирі. Перші зразки символіки 95-го НЦ були створені наприкінці 1995 р. На початку 1996 р. їх виготовили в ТзОВ «Юля-Біотоп». В комплект входили нарукавна емблема центру, нагрудна нашивка та нагрудна нашивка з групою крові [63, с. 41]. Емблему носили на правому рукаві (на лівому була стандартна емблема аеромобільних військ). Трохи пізніше ці ж емблеми стали виготовляти на сукні чорного кольору. Так відрізняли себе солдати-„дембеля”, а командний склад це дозволяв. Також з самого початку за ескізом начальника фізичної підготовки і спорту навчального центру підполковника М. Моісєєнка була зроблена нарукавна емблема інструктора рукопашного бою. Правда, первісна форма емблем була змінена і далі виготовляли два типи: для носіння на правому передпліччі, вище нарукавної емблеми центру; та подібна до нарукавної емблеми НЦ, яка носилась замість останнього. Для оркестру частини вище нарукавної емблеми НЦ пришивали відповідну нашивку [281, с. 183, 186-188]. Додаток № 3.30.

Подібні процеси відбувалися не лише у військах ПрикВО, але й у військах ОдВО, який на цей час об’єднав у своєму складі об’єднання, з’єднання та військові частини колишнього ОдВО РА, та аналогічні війська

колишнього КВО. Першими знову таки стали військовослужбовці елітних частин, власно, 40-ї оаембр у місті Миколаєві. Ідея створення свого власного символу з'явилася в бригаді у 1994 р. При цьому обраний символ виявився досить оригінальним. У довідці, підготовленій в частині до проекту нарукавної емблеми, зазначалося, що символом бригади вибраний Сімург – фантастична істота з міфології давніх іранців (персів, згадувалися навіть поетичні рядки з поеми Фірдоусі «Шахнаме»). Однак зображення було подане не згідно перської традиції (у вигляді птаха), а відповідно до скіфських зображень VI-V ст. до нашої ери, знайдених в курганах Причорномор'я – у вигляді собаки-птаха, що тримає символ зла – змію. Цікаво, що деякі українські дослідники фольклору слов'ян згадують про існування у них аналогічного міфу про охоронця Дерева Життя – Сімаргла, який мав вигляд «собаки-птаха» [65]. Ескіз подали для виготовлення до львівської фірми «Юля», де його трохи доопрацювали, додали девіз, який використовувався у бригаді – «СЛУЖБА ВІТЧИЗНІ, ЧЕСТЬ – НІКОМУ», і у такому вигляді він став виготовлятися для військовослужбовців [63, с. 40; 289, с. 48]. Також у цей період створили нарукавну емблему і військовослужбовці 23-ї оаембр у Кременчуці. Основою зображення став герб міста Кременчука [84, с. 8], доповнений символами аеромобільних військ. В подальшому цю бригаду передали до складу прикордонних військ України, тому вона втратила зв'язок з СВ ЗС України [63, с. 39]. Додаток № 3.31.

Далі в ОдВО створили ще одну емблему, і знову для елітної частини. Вперше власні символи в 10-й обр СпП з'явились 1995 р., коли командир бригади полковник І. Якубець замовив їх в ТзОВ «Юля-Біотоп» (5 травня 1995 р.). Малюнки для нарукавної емблеми управління та загонів були розроблені в частині. Цікаво, що командир бригади так обґрунтував один з її елементів: «*Наша частина розташована в Криму. Тому, щоб підкреслити її зв'язок з Україною та виховувати військовослужбовців у дусі патріотизму і любові до національної символіки, вирішено використовувати елементи*

герба міста Львова – жовтий кам'янистий уклін під блакитним небом» [Оосбистий архів автора. Справа 3-го оп СпП]. Це заслуговує на пошану, незважаючи на те, що в бригаді переплутали герб Галичини з гербом міста Львова. За першим проектом було виготовлено 6 нарукавних емблем: управління бригади; 1-го загону СпП «Вовк» (назви умовні), який був зроблений явно під впливом емблеми морської піхоти (це привело до помилки в їх ідентифікації, допущеною ЦМЗСУ у виданому 1999 р. каталозі «Нарукавні Знаки. 1992 – 1999»); 2-го загону СпП «Рись»; загону спеціального радіозв'язку; загону забезпечення. Дві емблеми загону спеціального радіозв'язку пояснюються тим, що одна була зроблена не за первісним ескізом, розробленим в частині, а зміненим на фірмі. Однак, при виготовленні виявилося, що вона не подобається військовослужбовцям, які її малювали. Тому на фірмі її переробили на замовлену частиною, яка і була остаточно прийнята. Ескіз емблеми загону спеціального радіозв'язку, розроблений в частині, мав власний девіз «Рятуємо ваші душі» (озвучене радистами буквене сполучення «SOS» – сигналу про рятування). Також свій девіз мав і загін СпП «Рись» – «Блискавка в ночі» [63, с. 65; 287, с. 47, 48]. Додаток № 3.32.

Створена нарукавна емблема наступної частини – 337-ї реабр 26-ї ад ПрикВО у місті Дрогобичі, показала ще одну нову рису, яка з'явилася в українській військовій символіці цього періоду. Такою рисою стало копіювання частинами вдалих емблем інших підрозділів ЗС України. Тому створена у кінці 1995 р. нарукавна емблема частини практично була скопійована з емблеми одного з підрозділів 10-ї обр СпП, основною фігурою якої стало зображення голови вовка (яку, своєю чергою, спецпризначенці з Криму «позичили» у морської піхоти). Цій емблемі на фірмі-виробнику лише придали артилерійські прикмети – поставили щит на схрещені артилерійські стволи. Емблеми носилися військовослужбовцями, і в подальшому стали основою для розробки символіки всіх частин 26-ї ад [256, с. 46, 47]. Додаток № 3.33. Скоро до них приєдналися військовослужбовці 101-ї оброо ГШ ЗС

України в Києві, 603-ї ор СпП 8-ї ТА (АК) ПрикВО [63, с. 52, 80, 93]. Під час підготовки до спільних міжнародних навчань «Щит миру» у Львові весною 1996 р. була створена нарукавна емблема 7-го мп 24-ї мд за ініціативи тодішнього командира полку підполковника Г. Воробйова [63, с. 13; 247, с. 84-85]. Також власна емблема була створена на початку 1996 р. і в 219-й понтонно-мостовій бригаді ПрикВО у місті Кам'янці-Подільському [63, с. 42], а також в 1563-й АБ ПрикВО (військова частина 44882) у селищі Малехів Львівської області [55, с. 12; 63, с. 51]. В Одеській області 1994 р. розробили та стали виготовляти для військовослужбовців 1-ї аемд ЗС України власну нарукавну емблему [63, с. 37; 286, с. 31]. Додаток № 3.34.

Ініціатива окремих командирів частин та офіцерів протягом 1995–початку 1996 рр. отримала широке розповсюдження у військах. Особливо відзначався в цьому ПрикВО, що у немалій частині було пов'язане зі створенням у Львові УГТ, яке надавало практичні рекомендації військовослужбовцям, а також з розташуванням протягом 1992–1996 рр. у Львові основних промислових підприємств, що займалися виробництвом цих нарукавних емблем: ТзОВ «Горянка» (в подальшому перейменоване на «Шеврон»); ТзОВ «Біотоп» (далі отримало назву «Юля-Біотоп»); ДКППО «Конгрев» (далі перейменоване на «Корнеол»). В результаті у низці з'єднань (66-а мд, частини якої дислокувалися у Чернівецькій та Хмельницькій областях, 119-й окружний НЦ (підготовки молодших спеціалістів танкових військ) у Бердичеві та інші) в результаті самодіяльної творчості офіцерів та солдатів був створений цілий комплекс нарукавних емблем як самих з'єднань, так і окремих військових частин, що входили до їх складу.

Розробка власної символіки у 66-й мд в Чернівцях розпочалася 1995 р. Ідеї і малюнки нарукавних емблем створювалися в частинах. Умовою, яка сприяла цьому процесу, була підтримка ініціативи військовослужбовців з боку керівництва дивізії, особливо з боку начальника штабу дивізії полковника Л. Тавровського. Наприкінці 1995–початку 1996 р. нарукавні емблеми багатьох частин виготовили (вишили) на чернівецькому

підприємстві “Малтон”. 66-а мд стала одним з перших з’єднань у ЗС України, що втілила в життя нарукавні емблеми майже для всіх частин.

Емблема управління дивізії, яка отримала досить оригінальну форму, була створена на підставі простої ідеї - використанні видозміненої так званої “емблеми” ПрикВО. Ця “емблема” з’явилась ще в радянські часи, і застосовувалася як розпізнавальний знак для визначення належності автотранспорту та іншої техніки до військ округу. Тому вона переважно малювалась на лобовому склі або ж на стінках автомашин.

Розроблені нарукавні емблеми 300-го та 301-го мп, 201-го тп, 93-го сап, 245-го оптадн, 26-го орб, 50-оісб, 70-го орвб, 28-го обз, 15-го об РХБЗ, 180-го обтз (щодо існування емблем інших частин дивізії автор не має достовірної інформації) були різноплановими, мало пов’язаними в символіці як між собою, так і з зображенням емблеми дивізії. Вони не створювали цілісної системи символіки з’єднання, як це повинно було бути [63, с. 25]. Цілком унікальним був один із способів носіння емблеми на правому рукаві уніформи: пришивали не тільки фабрично виготовлені зразки, а і мальовані, виготовлені за допомогою комп’ютеру на принтері, або ж просто намальовані від руки. Це було пов’язано з досить високою вартістю емблеми, тому не всі солдати в той час могли собі дозволити її придбати (за весь час існування дивізії емблеми військовослужбовці купували за власний кошт). Така методика використовувалася миротворчими підрозділами українських ЗС в початковий період при виконанні місії в республіках колишньої Югославії для виготовлення і носіння нагрудних нашивок з прізвищами військовослужбовців і групами їх крові. Через полковника Л. Тавровського (який свого часу проходив службу в цих миротворчих підрозділах) ця практика була втілена і в частинах 66-ї мд, спочатку для носіння на лівому рукаві нашивок з групою крові, а в подальшому і для носіння нарукавних емблем. Для збереження вони покривалися целофаном, який брали від пляшок з мінеральною водою. Один такий зразок знаходиться у приватній

колекції автора, який він отримав восени 1996 р. від прапорщика з комендантської роти дивізії, що приїхав в командировку до штабу ПрикВО.

Символіка частин дивізії базувалася на смаках та поглядах на символіку їх командирів та особового складу. Тому ми бачимо певні ідеї, закладені у зображеннях. До таких відносяться, наприклад, зображення міських воріт з герба міста Чернівців в емблемах 300-го мп, 245-го оптадн, 15-го об РХБЗ, 180-го обтз. Вперше в зображені емблем з'являються нові українські символи родів військ та служб, як то у 28-го обз, 50-го омедб. Однак більшість частин все ж використали старі радянські емблеми родів військ. Так, 180-й обтз має зображення старої емблеми автомобільних військ, 15-й об РХБЗ – емблеми хімічних військ, 245-й оптадн та 93-й сап – емблеми ракетних військ і артилерії. Частина підрозділів дивізії використала натуралістичне зображення власних зразків озброєння та військової техніки (БМП-2 на емблемі 300-го мп, стилізованого БТР-70 на емблемі 301-го мп, танк у 201-го тп, самохідно-артилерійську установку у 93-го сап, командно-штабної машини Р-145БМ у 28-го обз, інженерної машини розгородження ІМР-2 у 50-го оісб). Інші підрозділи замість конкретних зображень техніки використали символічні композиції на теми їх військових професій (шлях у емблемі 50-го обтз, трак танку, підшипник, меч та ключ у 70-го орвб, кажана, як символу нічних скритних дій розвідки у 26-го орб, павутиння, яке символізує мережу зв'язку у 28-го обз, ракети з блискавками та радіолокаційної станції – у 300-го зрп, схрещені гвинтівка та шабля у 200-го мп). Деякі емблеми використали повні герби міст дислокації: Хмельницького (93-й сап, 300-й зрп) та Чернівців (245-й оптадн) [238, с. 104-105, 108, 111, 113, 117, 120, 122-133]). Додаток № 3.35.

Приблизно так само, тобто, хаотично та різнопланово, проходив процес створення військової символіки 119-го окружного НЦ (підготовки молодших спеціалістів танкових військ) у Бердичеві та частин, що входили до його складу. В цьому випадку ми зустрічаємо ще одну рису, притаманну українській військовій символіці цього початкового періоду. Велику роль

зіграли у появі військової символіки особисті, суб'єктивні фактори. Жоден з керівних документів цього часу не вимагав від командування розробки власної символіки з'єднання та військових частин. Тому спочатку такі символи з'являлись у тих частинах, де були ентузіасти з числа офіцерів, прапорщиків, сержантів та солдатів. Саме вони ставали генераторами розробки та втілення у життя частин власної нарукавної символіки. В 119-у окружному НЦ таким став капітан (в подальшому отримав військові звання майора та підполковника) Сергій Івлєв. Саме йому належить ідея створення власної символіки для першого підрозділу центру – 1032-го онрб, яким він був призначений командувати. Раніше він командував 603-ю ор СпП, про яку вже йшла мова, і де він створив одну з перших нарукавних емблем частини ЗС України. Тепер, призначений командиром 1032-го онрб, він продовжив свою діяльність у створенні символіки і цієї частини, першим у з'єднанні. Як бачимо, і тут головну роль зіграла приналежність частини до елітних підрозділів ЗС, до яких завжди відносили армійських розвідників. Призначений далі командиром 675-го нмсп центру, підполковник С. Івлєв і тут розробив власну емблему для частини. Це поклало початок цепної реакції створення військової символіки й у інших частин 119-го окружного НЦ, серед яких були 160-й онбз, 254-й нтп, 129-й онісб, 1294-й нап, 320-й нмсп, 242-й нтп [281, с. 104-108, 111-117].

В принципі, у символіці частин 119-го окружного НЦ проявилися ті ж самі риси початкового періоду втілення військової символіки у ЗС України, що і в символіці 66-ї мд. Ми бачимо й використання зображень конкретної військової техніки (675-й нмсп, 254-й нтп, 160-й онбз, 242-й нтп, 1294-й нап), спроби зображення символів з герба місця дислокації частини (Житомира у 242-го нтп), зображення нових українських емблем родів військ та служб (загальновійськової, яку у той час носили також військовослужбовці механізованих військ в 675-у нмсп, емблеми інженерних військ у символіці 129-го онісб), образні символи специфіки завдань підрозділів (кажан у емблемі 1032-го онрб) [281, с. 104-108, 111-117]. При цьому у символіці

частин 119-го окружного НЦ відчутна й вже згадана характерна риса, притаманна процесу створення нарукавних емблем саме в частинах офіцерами та солдатами. Мова йде про позичення символіки, яка сподобалася, в інших частин, символіки інших армій, або символіки українських формацій періоду Визвольних змагань. Основою для створення символіки 160-го онбз та 1294-го нап стали козацькі нарукавні та нагрудні емблеми, створені в еміграції, які стали відомими в Україні на початку створення власної незалежної держави завдяки масовому перевиданню книги дослідника української військової символіки з Канади Ярослава Семотюка «Українські військові нагороди» - єдиного на той час доступного у гарнізонах джерела про саме українську військову символіку [228, с. 44]. В цілому нарукавні емблеми 119-го окружного НЦ виявилися настільки різними, що при виданні у ЦМЗСУ 1999 р. каталогу «Нарукавні знаки. 1992-1999» його фахівці навіть не здогадалися, що вони належать одному з'єднанню, і порозкидали їх по всій книзі відповідно роду військ [63, с. 43, 45, 48-49, 51, 57]. Додаток № 3.36.

У кінці 1995 р. почали розробляти й власні символи у 30-й тд 8-го АК ПрикВО, однак малюнки пропозицій, хоча й були відразу зроблені з застосуванням принципу системності, розвитку у цей час не отримали [250, с. 9; 281, с. 129-130, 137-140].

На завершення цього початкового періоду розвитку української військової нарукавної емблематики з'явилася й емблема управління крупного військового об'єднання – 38-го армійського корпусу у місті Івано-Франківську [278, с. 11]. Розробка її, яка розпочалася на початку 1996 р. завдяки командувачу корпусу генерал-лейтенанту А. Калашнікову, була підтримана та продовжена його наступником, генералом В. Тютюнниковим. Це свідчить про те, що потреба у власній символіці (в першу чергу нарукавної) стала зрозумілою і була підтримана вже й деякими представниками вищого керівництва ЗС України [63, с. 10]. Додаток № 3.37.

У самому кінці цих перших періодів розвитку військової символіки ЗС України в ПрикВО у відділі ППО управління ПрикВО за ініціативи його начальника – полковник М. Данильченка – була зроблена перша спроба централізовано розробити та затвердити нарукавні емблеми для всіх частин ППО округу. Відповідно до телеграми полковника М. Данильченка від 4 листопада 1995 р. № 22/2998кг всі частини ППО подали до управління військ ППО ПрикВО у кінці 1995 р. свої пропозиції щодо вигляду власних нарукавних емблем. Це стало першим випадком в історії ПрикВО (а може і в історії СВ ЗС України взагалі), коли символіку частин не просто створили завдяки ініціативі самих військовослужбовців, а спробували організувати розгляд і офіційне затвердження на рівні командування відповідного рівня. Подані пропозиції у більшості не відповідали вимогам, часто були просто абстрактними малюнками, або ж переробленими емблемами ЗС України (інших в частинах не бачили), що було характерно для цього періоду розвитку військової символіки ЗС України. Тому в штабі ПрикВО, за домовленістю з полковником М. Данильченком, представником УГТ були зроблені перші спроби доопрацювати подані символи. Однак це успіху на той час не мало. Цікаво, що для роз'яснення військовослужбовцям правил розробки таких емблем, були розроблені та відправлені у частини ППО спеціальні рекомендації (вони були розроблені на основі аналогічних рекомендацій по розробці символіки з'єднань ЗС Російської Федерації, надрукованих у «Геральдическіх въдомостях», так як інших джерел на той час не було, а російські геральдисти розпочали системне наукове вивчення цих проблем трохи раніше українських) [202, с. 11].

* * *

Таким чином, підводячи підсумки розвитку української військової нарукавної символіки цього першого періоду свого розвитку (протягом 1992–1996 рр.), можна зробити наступні висновки:

1. Поява нарукавної емблематики об’єднань, з’єднань та військових частин ЗС України стало наслідком значно посиленого у цей час рівня патріотизму, любові до своєї Батьківщини – України у українських військовослужбовців всіх рангів, від солдатів, сержантів, офіцерів і до генералів.

2. В умовах існування ЗС України в перші особливо важкі роки після створення їх на базі угруповання РА, розташованого на території України, створення української військової символіки, особливо нарукавної емблематики, стало певним способом ідентифікації людини, одягненої у військову уніформу (як повсякденну, так і, особливо, польову, камуфльовану, яку практично носили в цей час не лише військовослужбовці ЗС України, але й всі представники різних інших силових структур України) саме як представника ЗС України.

3. Створення нарукавної емблематики, як загальної для ЗС України, так і, особливо, нарукавної емблематики військових частин, стало стихійним способом виявити своє відношення до процесів, що відбувалися в країні, гордість військовослужбовців новостворених ЗС України за приналежність до тепер вже українських, конкретних, часто прославлених в боях попередніх часів, військових частин та підрозділів. Це підтримувало створення та укріплення в цих частинах своєрідного корпоративного духу, притаманного взагалі всім більш менш закритим закладам держави (не лише військовим частинам, але й школам, середнім та вищим навчальним закладам, фанатам спортивних клубів, професійним організаціям і т. і.). Посилення такого духу у великій мірі сприяло укріпленню військової дисципліни, рівня майстерності не лише окремих військовослужбовців, але й колективу (військової частини) в цілому. Тому ми бачимо, що власною військовою символікою обзавелися в першу чергу елітні частини ЗС, серед яких аеромобільні війська, війська СпП, частини морської піхоти, підрозділи армійської розвідки, рівняючись на яких військова символіка розповсюджувалася й до інших військових частин ЗС України.

4. Не останню роль в процесі появи нарукавної емблематики зіграло бажання рівнятися на кращі, елітні та добре розрекламовані частини іноземних армій, з якими після розвалу СРСР змогли практично познайомитися військовослужбовці ЗС України від час візитів їх в Україну та проведення спільним міжнародних навчань. Такі контакти були своєрідним каналом прилучення українських військовослужбовців, ЗС України до процесів у галузі військової символіки, які охопили весь світ, і які стримувалися в СРСР через ідеологічну ворожість комуністів до країн демократії та повну закритість країни для контактів з іноземцями.

Можна констатувати, що розвиток української військової символіки, військової нарукавної емблематики у цей час, протягом 1992–1996 рр., заклав міцні основи подальшого її розвитку та удосконалення, приєднання України до світових тенденцій, коли необхідність наявності власної символіки у Збройних Силах України стали розуміти не лише військовослужбовці нижньої та середньої ланки, але й вище керівництво Збройних Сил та держави України в цілому.

Розділ 4. Розвиток нарукавної емблематики Сухопутних військ Збройних Сил України у 1996–2001 роках (в період стихійного процесу створення основної маси зразків) на прикладі армійських корпусів

4.1. Перші спроби організувати 1996 р. у Збройних Силах України процес офіційної розробки та затвердження нарукавної емблематики об'єднань, з'єднань, військових частин, установ та закладів

Зміни у відношенні командування ЗС України до власної символіки об'єднань, з'єднань, військових частин, установ та закладів наочно проявилися 1996 р. Саме тоді на адресу керівництва округів, видів ЗС України, а також до з'єднань та військових частин, які були безпосередньо підпорядковані МО чи начальнику ГШ ЗС України, надійшло перше розпорядження про подання на розгляд та затвердження пропозицій щодо їх нарукавних емблем. Значною мірою цьому повороту у відношенні керівництва ЗС України до проблематики індивідуальної нарукавної символіки з'єднань та військових частин української армії, авіації і флоту сприяла діяльність ЦМЗСУ під керівництвом полковник В. Карпова. Саме завдяки його зусиллям та при безпосередній підтримці дуже позитивно налаштованого до цієї проблеми МО України генерала О. Кузьмука, музей почав збирати колекцію перших, стихійно створених за ініціативи самих військовослужбовців, нарукавних емблем частин ЗС України. В результаті 1999 р. було видано перший каталог «нарукавних знаків» (так вони названі у виданні, остаточного утвердження термінології у цей час ще не відбулося) з фондів ЦМЗСУ [63].

У квітні 1996 р. в частини ЗС України поступила телеграма № 115/1/109-т від 25 квітня 1996 р. від генерала В. Ситника, керівника на той час виховної роботи у ЗС України, яка вимагала подати до ГУВР МО України для узагальнення, аналізу і подання МО України на затвердження по два примірника нових нарукавних емблем (в телеграмі вони були названі «нарукавними знаками», як це було у РА). На виконання цієї телеграми з

управління виховної роботи ПрикВО були відправлені шість малюнків нових емблем (8-ї обр СпП, 219-ї понтонно-мостової бригади, 1563-ї АБ, 362-го обоо штабу ПрикВО, 4999-ї БЗОТ (військ зв'язку) та 6-ї оаембр), вихідний № 19/199 від 14.08.1996 р. Однак, як видно, очікуваного результату ця телеграма не дала, тому що 19 вересня 1996 р. у війська поступила нова телеграма, тепер вже від начальника ГШ ЗС України генерала О. Затинайка № 145/1/253-т, яка вимагала до 1 листопада 1996 р. зібрати матеріал, який висвітлює життєдіяльність та бойову підготовку підпорядкованих військ і надіслати до ЦМЗСУ для використання в оформленні виставок на честь 5-ї річниці ЗС України. До таких матеріалів телеграма відносила прапори, вимпели, нарукавні нашивки, обмундирування і спорядження, значки, речі армійського побуту, фотографії, документи, друковані видання, моделі, муляжі з детальною історичною довідкою про них [14, с. 6-7, 9].

А далі вже прийшла телеграма МО України О. Кузьмука від 22 вересня 1996 р. № 145/1/226-т, метою якої було удосконалення військової символіки ЗС України, і в подальшому її офіційне затвердження. Відповідно до цієї телеграми в штабі ПрикВО з'явилось розпорядження начальника штабу ПрикВО генерал-лейтенанта Віктора Палія від 26 вересня 1996 р. № 133 «Про подання пропозицій щодо удосконалення військової символіки» [14, с. 11-16].

Далі за зверненням автора праці, члена УГТ, на той час підполковника, який проходив службу у штабі ПрикВО, була створена перша у ЗС України Геральдична комісія яка і повинна була провести всю роботу з збору пропозицій по символіці частин, її доопрацювання і подання до МО України на затвердження. Комісія була створена розпорядженням начальника штабу ПрикВО генерал-лейтенанта В. Палія. Майже одночасно, в розвиток розпорядження про створення Геральдичної комісії ПрикВО, командувачем військами ПрикВО генерал-полковником Петром Шуляком було затверджена 9 жовтня 1996 р. «Положення про геральдичну комісію Прикарпатського військового округу» [14, с. 25-32]. Крім того, через засоби масової інформації

(газета ПрикВО «Армія України») проводилася робота по роз'ясненню правил створення нарукавної символіки з'єднань та військових частин [142, с. 6].

Результатом роботи Геральдичної комісії стало збір та подання до МО України цілої низки проектів нарукавних емблем з'єднань і військових частин ПрикВО. На жаль, в той час ініціатива МО України генерал-полковника О. Кузьмука не була підтримана відповідними організаційними кроками у самому МО України. В наслідок відсутності у той час в МО України спеціалістів, здатних обробити отриману інформацію та почати офіційний процес затвердження власної військової символіки ЗС України, пропозиції від ПрикВО та ОдВО та від ВПС ЗС України реалізовані не були. Але це дало величезний поштовх у розробці та самостійного впровадження в частинах власної військової символіки [283, с. 661–671]. На даний час пропозиції зберігаються у фондах Національного МЗСУ у Києві.

4.2. Початок масової стихійної розробки власних нарукавних емблем об'єднань, з'єднань, військових частин, установ та закладів в Сухопутних військах Збройних Сил України (1996–1998 рр.)

Не дочекавшись від МО України відповіді на послані пропозиції, у військах керівництво з'єднань і військових частин все ж таки зрозуміло, що ініціатива по створенню власної нарукавної символіки підтримується керівництвом на самому вищому щаблі (тобто, МО України генералом О. Кузьмуком). Свідченням цього став наказ МО України від 3 грудня 1996 р. № 005 «Про завдання будівництва та підготовки Збройних Сил України у 1997 році». Сам наказ, цілком таємний, розголошенню не підлягає. Але для нашого дослідження зацікавленість викликає фраза з цього наказу (абсолютно нетаємна), яка з'явилася у розділі, присвяченому завданням органів виховної роботи: «*Протягом року завершити розробку та втілити в життя воєнну атрибутику (символіку) Міністерства Оборони України, Генерального Штабу, видів Збройних Сил України, військових округів,*

Північного ОТК, об'єднань, з'єднань, частин, знаки військової доблесті військовослужбовців, класної кваліфікації та інше». Тому з кінця 1996 р. розгорнулась робота по впровадженню в частинах, там, де це підтримувало командування, їх нарукавних емблем. Саме в цей час були розроблені цілісні комплекси військової символіки з'єднань та військових частин основної організаційної ланки СВ – армійських корпусів, дивізій, бригад і полків різних родів військ та служб. Практично всюди цей процес проходив майже без створення яких-небудь формальних документів (наказів, положень, проектів і т. і.), що, безумовно, створює для дослідників труднощі у вивченні цього процесу. В цей період (стихійний, або так званий «романтичний») отримали перші зразки власних нарукавних емблем армійські корпуси СВ ЗС України: 13-го (у місті Рівне, з використанням його герба [330, с. 83-84]; перший ескіз створений у жовтні 1996 р.; остаточний варіант розроблений та виготовлений 13 липня 1999 р. [282, с. 79, 81, 89]), 8-го (у місті Житомирі, з використанням його герба; перший зразок створений 2 квітня 1998 р. [281, с. 50, 53]), 6-го (у місті Дніпропетровську [63, с. 10]) та 32-го (у Криму, в місті Сімферополі, розроблений 1996 р.). При створенні нарукавної емблеми останнього зі згаданих корпусів відразу була прийнята кругла форма нашивки, яка пізніше стала формою майже всіх емблем частин корпусу; також у цій емблемі застосували зображення контурів півострова Крим, які також стали загальним елементом всіх емблем, розроблених у корпусі. Додатково на емблемі управління вставили на тлі Криму стилізоване зображення сокола на тлі козацьких шабель. Емблему виготовляли спочатку на чорному тлі, а зі зміною командира корпусу – на малиновому тлі [131, с. 86]. Додаток № 4.1.

При підготовці пропозицій щодо комплексів військової символіки дивізій Сухопутних військ, які входили до складу цих армійських корпусів, основна увага приділялась створенню системи символів, пов'язаних між собою певними елементами (формою нашивки, використанням герба та загального символу для всіх частин, відповідно до нарукавної емблеми

управління дивізії). Завдяки використанню символів військових професій та кольорової диференціації зображень створювався цілісний комплекс символіки не лише управління самої дивізії, але й всіх части різних родів військ та служб, що входили до її складу.

Хронологічно першим таким комплексом стала військова символіка **72-ї мд** 1-го АК ПівдОК СВ ЗС України, розташованої у місті Біла Церква. Її створив офіцер дивізії (служив на той час у 229-у мп) підполковник В. Пекний, який особисто намалював весь комплекс нарукавних емблем для всіх частин дивізії при поданні пропозицій до Києва 1996 р. відповідно до згаданих вище телеграм. Основа символіки склала загальна емблема дивізії, на який поєднувались символи військової слави з'єднання (у вигляді дубово-лаврового вінка), козацької спадщини (схрещені козацькі шаблі), символу міста Біла Церква (лук з трьома стрілами; герб міста Біла Церква на той час ще не був офіційно затверджений міською Радою [104, с. 30-31]) на тлі фортечної стіни, яка означала, що дивізія стоїть на сторожі державної незалежності України. Україна уособлювалась золотим сонцем, що сходить на синьому небі (кольори Національного Прапору України), розташованим за фортечною стіною – символом її захисту. Проекти були подані того ж 1996 р. до Києва. Однак їх доля виявилася така сама, як і всіх інших пропозицій – вони були залишені без відповіді. Після цього, не дочекавшись результату, командир 72-ї мд полковник Г. Педченко на початку 1997 р. дає команду підполковнику В. Пекному організувати їх виготовлення. Останній звернувся до ТзОВ «Біотоп-Юля» у Львові з проханням про їх виробництво. Під час опрацювання менеджером фірми Зеновієм Галишинцем була запропонована і затверджена нова форма нарукавної емблеми, навіяна сильветкою старовинного міста Біла Церква, з куполами українських храмів та з широкою облямівкою з символічними цвяхами, що створювало враження щита воїна. Крім того, була затверджена єдина форма щита емблем для всіх частин та підрозділів дивізії (на проектах В. Пекного для полків була встановлена одна форма, а для батальйонів – інша). Це ще більше

підкреслило єдність системи символів. Також при відпрацюванні конкретних емблем вносились (відносно до первісного ескізу) деякі невеликі зміни в чудові малюнки В. Пекного. Емблема управління дивізії точно повторювала сюжет автора, однак, спочатку розроблена форма щита була дещо скоректована З. Галишинцем (їй було надано більш плавну форму у верхній частині). При виготовленні також були додані за проханням і проектом В. Пекного додаткові щитки з назвою частини. В такому вигляді емблему управління дивізії після остаточного затвердження керівництвом почали виготовляти з лютого 1997 р. [63, С. 26-30]. За таким самим принципом в ті ж терміни розпочалося виготовлення нарукавних емблем: 224-го мп, при цьому первісну булаву було замінено на більш доречний для полку пірнач; 229-го мп. Для цього ж полку на прохання офіцера з полку 16 липня 1997 р. були зроблені також варіанти емблем у захисних кольорах, спочатку – на сукні малинового кольору, а далі – на сукні зеленого кольору; 59-го отб, в якій мечі, що спочатку були намальовані вістрям донизу, були розгорнуті лезом догори; 155-го сап, при цьому на прохання керівництва блискавки з білих стали червоного кольору; 1129-го зрп. Цікаво, що для цього полку дещо раніше В. Пекний зробив інший ескіз нарукавної емблеми, який реалізованим не був. Зміни наданого малюнку стосувались зміни кольору стріли з білого на червоний. Однак, це виявилась єдина нарукавна емблема, яка не «прижилась» в полку, її носили дуже неохоче, що було пов’язано з тим, що В. Пекний зобразив на ескізі не той зенітно-ракетний комплекс, що був на озброєнні полку (замість «Оси» був показаний «Куб»). Також виготовили емблеми батальйонів та дивізіонів: 1345-го оптадн; 117-го орб. Внесені зміни стосувались мечів – їх також зобразили з лезом догори. З малюнку В. Певного видно, що у первісному варіанті на грудях кажана він намалював ще й око, однак, пізніше замалював його червоною фарбою; 220-го оісб. Кірка та лопата на ескізі В. Певного були замінені на традиційні для інженерних військ схрещені сокири; 538-го обз; 23-го об РХБЗ; 280-го орвб; 892-го обтз; 149-го омедб [131, с. 107-109; 248, с. 13; 281, с. 155-170]. Додаток № 4.2.

Наступною дивізією, яка отримала власну систему нарукавних емблем, стала **66-а мд** 38-го АК ЗахОК СВ ЗС України, розташована у Чернівецькій та Хмельницькій областях. Відповідно до поставленого завдання МО України телеграмою від 22 вересня 1996 р. № 145/1/226-т були отримані пропозиції щодо символіки від 66-ї мд, яку в дивізії вже носили. В силу виявлених претензій до якості розробки символіки дивізії (конкретні емблемі розглянуті у главі 3) подані пропозиції не отримали схвалення Геральдичної комісії і керівництва ПрикВО, були відхилені, і до складу символіки з'єднань і частин ПрикВО, що були відправлені в Київ, не попали [14, с. 48]. Надалі автор, як секретар Геральдичної комісії ПрикВО, ще 19 лютого 1997 р. переробив весь комплекс нарукавної емблематики дивізії відповідно до поданих пропозицій та реально створених раніше в дивізії зразків символіки та передав малюнки в дивізію [Архів М. Слободянюка. – Справа «66-а механізована дивізія»] З урахуванням пропозицій дивізії, форма всіх нарукавних емблем частин дивізії була залишена такою, яка виготовлялася для управління дивізії. Однак зміст символу управління дивізії принципово змінився. Через те, що дивізія була розташована в основному в Північній Буковині – Чернівецькій області України, за основу емблеми управління дивізії був взятий розроблений 1994 р. художником О. Криворучком і затверджений на сесії Чернівецької обласної Ради 16 грудня 1994 р. герб області [86, с. 9]. Для підкреслення військового характеру емблеми до герба додали схрещені мечі. Тло емблеми було вибрано чорним, відповідно до пропозицій дивізії, з подвійною червоно-білою облямівкою. В емблеми була використана назва дивізії відповідно до моїх пропозицій керівництву ПрикВО – надати дивізіям найменування тих історичних областей України, на території яких вони дислоковані. Тому назва дивізії подана як "66-а Буковинська мд"(інші пропозиції: для 51-ї мд – «Волинська», 128-ї мд – «Закарпатська» і 24-ї мд – «Прикарпатська»). На підставі створеного логотипу також були розроблені емблеми для полків і окремих батальйонів дивізії. В них замість схрещених мечів були використані характерні для їх

військових професій зразки озброєння і техніки, а замість герба Чернівецької області – або герби міст, в яких вони дислокувались (для 200-го мп, 93-го сап – герб міста Хмельницького [117, с. 10]; для 245-го оптадн, 15-го об РХБЗ та 40-ї ор РЕБ – герб міста Чернівців [187, с. 50-52]), або ж умовні зображення, що були створені на підставі пропозицій від частин дивізії (для 300-го і 301-го мп, 201-го тп, 300-го зрп, 26-го орб, 50-го оісб, 28-го обз, 70-го орвб, 180-го обтз, 50-го омедб). Використана символіка була подібна до тієї, що застосована у емблемах 72-ї мд, хоча на той час вони ще не були відомі для авторів емблематики 66-ї механізованої дивізії. Всі підготовлені проекти емблем тоді ж були передані командуванню дивізії. В грудні 1997р. в дивізії зацікавились практичним виготовленням нарукавних емблем, і для цього звернулося до фірми-виробника нарукавних емблем "Біотоп"(в подальшому назву було змінено на "Юля") у Львові. Рішенням директора фірми Л. Галишинця в середині грудня була виготовлена експериментальна партія з шести нарукавних емблем. Вона включала емблеми управління дивізії, 200-го, 300-го, 301-го мп, 201-го тп та 93-го сап. Всі емблеми виготовили на сукні чорного кольору, а емблеми управління дивізії, 300-го, 301-го і 200-го мп також на сукні малинового кольору, який вважався більш доречним для емблем механізованих частин. Водночас завдяки фахівцю з комп'ютерної графіки Віктору Гараю малюнки всіх інших частин дивізії також були переведені в комп'ютерну форму. В процесі роботи були внесені деякі зміни в емблематику: 200-й мп – облямівку зробили жовтого і синього кольору, відповідно до кольорів герба Хмельницького; 300-й мп – облямівка жовтого і червоного кольору, відповідно до кольорів герба Чернівців; 301-й мп – облямівка жовтого і коричневого кольору; 201-й тп і 93-й сап – облямівка червоно-біла (червоний і чорний – традиційні для артилеристів і танкістів кольори); в управлінні дивізії облямівка також була змінена на подвійну жовту. 30 грудня 1997 р., після розгляду пропозицій, командир дивізії полковник М. Шпанко передав на фірму факс із своїми зауваженнями і проханнями щодо зміні деяких елементів, а саме: 1. Зробити всі емблеми

частин на темно-червоному сукні (так командир дивізії назвав малиновий колір!) з подвійною жовтою облямівкою по краях, за зразком емблеми управління дивізії. 2. На емблемі управління дивізії напис замінити на “66 мд” [Архів М. Слободянюка. – Справа «66-а механізована дивізія»]. Також частина зауважень стосувалися емблем частин дивізії. Всі прохання були задоволені, і протягом 1998 р. більшість військовослужбовців 66-ї мд отримали власні нарукавні емблеми (за винятком особового складу 300-го мп та 300-го зрп, 28-го обз, для яких емблеми були виготовлені пізніше, та 15-го об РХБЗ, якому емблеми так і не були взагалі реально виготовлені). Нарукавна емблема управління дивізії стала своєрідною візиткою з’єднання, через яку відразу можна було впізнати її військовослужбовців. Також саме для частин 66-ї мд (а конкретно, для 93-го сап і 200-го мп) вперше в історії ЗС України були виготовлені захисні емблеми. Протягом всіх наступних років, аж до переформування дивізії в 22-у омбр, її символіка суттєво не змінювалась [63, с. 22-25; 131, с. 104-106; 238, с. 105133]. Додаток № 4.3.

Якщо порівняти перші комплекси військової символіки двох приведених дивізій, то характерною особливістю комплексної побудови системи зображень у символах частин стало те, що були використані два основних способи реалізації ідей спільних рис всіх емблем. У першому варіанті В. Пекний використав прийом, відомий з практики російської імперської територіальної геральдики: при створенні зображень підрозділів дивізії щит емблеми розділявся навпіл, на верхню та нижню частини. У верхній частині у всіх було зображення емблеми управління дивізії, яке (як і в гербах російських міст губернського підпорядкування, де у верхній частині було зображення герба самої губернії, до складу якої входили ці міста) показувало приналежність (підпорядкованість) частини саме до 72-ї мд. Нижню ж частину використовували для зображення символів самих частин, виконаних В. Пекним з застосуванням символів їх військової професії. Були застосовані символічні, алегоричні фігури, як то: рука, яка бореться зі зміями – для 23-го об РХБЗ; рука, яка тримає блискавки – для 538-го обз; ковадло, шестерня,

молот та мечі – для 280-го орвб; крилате колесо з мечем – для 892-го обтз; схрещені мечі та голова воїна у шоломі – для 59-го отб; старовинні мортири з ядрами та блискавками – для 155-го сап; сокіл на тлі схрещених гвинтівок – для 229-го мп; голова коня на тлі булави – для 224-го мп; кажан на тлі схрещених кинджалів – для 117-го орб. У другому випадку в символіці 66-ї мд, символом єдності нарукавних емблем з'єднання виступила частина композиції з герба Чернівецької області в емблемі управління дивізії: білий сокіл та вінок з горіхових листів, перевитий стрічкою кольорів Державного Прапора України. При цьому в самому щиті у середині кожна частина мала власне символічне зображення, яке відтворювало його специфіку (військову спеціальність). Загальною рисою символіки обох дивізій стало використання форми нарукавної емблеми, однакової для всіх частин, а також використання у вигляді кольорів основи нашивки двох традиційних кольорів родів військ: малинового для механізованих полків, розвідувального батальйону, батальйону РХБЗ, батальйону тилового забезпечення та медичного батальйону; та чорного, характерного для технічних частин: артилерійського полку, протитанкового артилерійського дивізіону, зенітного ракетного полку, танкового полку, батальйонів зв'язку, інженерно-саперного та ремонтно-відновлювального. Однак, якщо в символіці 72-ї мд ці кольори збереглися, то в символіці 66-ї мд під впливом командування чорний колір був практично виключений із застосування (всі емблеми стали виготовляти на малиновому тлі). Подібні спільні риси, а також дві основних моделі побудування системної єдності зображень частин дивізій ми знайдемо й у всіх наступних комплексах військової символіки як дивізій (а також бригад, що мали статус окремого з'єднання, а не військової частин; тобто, бригади, які складалися з окремих частин, а не лінійних підрозділів без номерів), так і частин корпусного підпорядкування. Після створення військової символіки цими двома першими дивізіями, розповсюдження власної символіки інших дивізії СВ ЗС України значно прискорилося. Створюються послідовно:

- комплекс нарукавних емблем частин **51-ї мд** 13-го АК ЗахОК СВ ЗС України у Володимирі-Волинському. Основою зображення нарукавної емблеми управління дивізії стала композиція, яка вказувала на місце дислокації дивізії та її частин – білий (срібний) хрест зі старовинного земельного герба Волині [206, с. 62], на який накладено дещо стилізоване зображення герба міста Володимира-Волинського (сам герб на той час, як у випадку з 72-ю мд, ще не був офіційно затверджений [329, с. 76-78]). Навколо цих основних фігур емблеми розміщувалися символи, які уточнювали специфіку діяльності тієї чи іншої частини (управління дивізії – булави, як знак влади і рівень командування дивізією (генеральська посада, яка і ототожнювалася з булавою гетьмана); старовинна зброя для полків: мечі (47-й мп), гвинтівки (44-й мп), шаблі (50-й мп); схрещені старовинні стволи гармат (43-й сап); схрещені списи кінноти (170-й тп); схрещених ракет та блискавки, доповнене зображення оси (символу того, що на озброєнні полку знаходився зенітний ракетний комплекс 9К33М3 «Оса») - 59-й зрп; інші символи: блискавки (25-й обз), схрещені сокири та зображення інженерної машини розгородження ІМР-2 (11-й оісб); посох Асклепія (143-й омедб); схрещені гайкові ключі та шестерню (84-й орвб); символи хліба у вигляді колоса та факела (символу пального), доповнені зображенням вантажного автомобіля частини (309-й обтз); зображення символів радіоактивного розпаду та блискавки (45-й об РХБЗ); мішеней (24-й полігон); тактичний знак розвідувального дозору на тлі зоряного сузір'я Великої Медведиці (21-й орб). Емблема цього батальйону була виготовлена самою першою, самостійно військовослужбовцями батальйону, у кустарних умовах у місті Володимирі-Волинському. Тому для неї й залишили деякі відмінності від інших символів частин дивізії). Були застосовані як тло нашивки й кольорові відрізнення родів військ (малинові та чорні), а також кольорові відзначення у вигляді широких облямівок – кольорових відзнак самих частин. Механізовані полки у первісному запропонованому варіанті мали власні кольори (зелений - 44-й мп, білий - 47-й мп та синій - 50-й мп), інші частини – чорний (43-й сап, 170-

й тп, 1285-й оптадн, 11-й оісб, 25-й обз, 45-й об РХБЗ, 84-й орвб), зелений для 309-го обтз та фіолетовий для 143-го омедб (однак в ході виготовлення його замінили на синій), синій (для управління дивізії). Облямівка 59-го зрп була зроблена в два кольори: чорний (як символ зенітників) та зелений (символ того, що ракетники діють з землі). Однак пізніше виготовляли й варіанти з облямівками у кольорах чорно-блакитних, як символ того, що зенітники діяли проти повітряних цілей, та у захисних кольорах. Ще одним суттєвим відрізненням стало використання нагород, які були отримані частинами в боях ДСВ, у вигляді стрічок відповідних радянських орденів. І, безумовно, на всіх емблемах були символи державної приналежності до ЗС України – зображення Малого державного Герба України та стрічок кольорів Державного Прапора України. Всього було розроблено 16 та виготовлено 15 нарукавних емблем [63, с. 18-21; 131, с. 99-102; 253, с. 8, 9; 282, с. 171-173, 177-178]. Додаток № 4.4.

- комплекс нарукавних емблем **93-ї мд** 6-го АК ПівдОК СВ ЗС України, управління якої та частини були розташовані у смт Черкаське та Гвардійське неподалік від Дніпропетровська. На той час смт Черкаське та Гвардійське не мали власних гербів, тому розробник першої нарукавної емблеми – майор О. Макаров з 529-го мп - для своєї частини запропонував створити її на основі старовинного козацького символу Орельської паланки Війська Запорізького. Загальну композицію він побудував на прикладі символіки 72-ї мд (емблеми якої він, напевно, вже бачив): у верхній частині – зображення загального для всіх частини дивізії символу на основі печатки (герба) Орельської паланки Війська Запорізького, а у нижній – символи військової професії та звитяги частин [249, с. 10]. Композиція вийшла досить вдалою, тому після того, як командування дивізії звернулося до львівської фірми «Юля» для реального виготовлення нарукавних емблем, за допомогою представників УГТ був розроблений весь комплекс символіки дивізії та її частин. Загалом він включав 20 символів (управління 93-ї мд, 110-го, 529-го та 112-го мп, 87-го тп, 198-го сап, 1039-го зрп, 446-го оптадн, 16-го орб, 108-го оісб, 166-го обз,

133-го об РХБЗ, 73-го орвб, 35-ї ор РЕБ, 89-го омедб, комендантської роти управління дивізії, батареї управління та артилерійської розвідки, 16-го військового полігону, 1119-го обтз та оркестру дивізії. До всіх нарукавних емблем, так само, як і у 72-й мд, додавали додаткові нашивки зверху з назвами частин та підрозділів. Застосована символіка вже традиційно включала символічні зображення предметів, які відтворювали (алегорично) завдання, які виконували в дивізії її окремі частини. За прикладом 72-ї мд, це були зображення старовинних видів зброї (меча, який тримає рука у панцирній рукавиці (87-й тп); меча, який тримає кажан (16 орб), схрещених мечів (16-й військовий полігон, 112-й мп), алебард (110-й мп), шоломів (529-й, 110-й та 112-й мп), старовинних артилерійських стволів (198-й сап), блискавок (446-й оптадн, 166-й обз, 108-го оісб, 73-го орвб), представники тваринного світу (кажан у 16-го орб, кіт – у 35-ї ор РЕБ, кобра – у 1039-го зрп). Цікавим стало повна відсутність зображень сучасних зразків техніки та зброї, яка знаходилася на озброєнні частин. На емблемі зенітного ракетного полку зображення кобри, яке символізувало стрімкий удар зенітної ракети по літаку, було поміщене у стилізоване зображення кубу – як символ того, що на озброєнні полку знаходився зенітний ракетний комплекс 2К12 «Куб». Всі емблеми мали символи військової звитяги частин у роки ДСВ війни (почесну назву дивізії - «Харківська», стрічки орденів, якими вони були нагороджені, зображення гвардійської стрічки – для частин, які мали гвардійське звання). Також в деяких випадках використали девізи частин: «ВІРНІСТЬ. ЧЕСТЬ. ВІДВАГА» (529-й мп), «ЧЕСТЬ. СЛАВА. МУЖНІСТЬ» (87-й тп), «НЕ НАСТУПИ» (1039-й зрп), «НЕПЕРЕМОЖНИЙ» (446-й оптадн), «СЛАВА І МУЖНІСТЬ» (16-й орб), «СЛУХАЙ ТИШУ» (35-а ор РЕБ), «ПОМИЛКА – СМЕРТЬ» (108-й оісб), «МУЖНІСТЬ І РІШУЧІСТЬ» (133-й об РХБЗ), «ВЧАСНО І НАДІЙНО» (1119-й обтз). В подальшому зробили ще два варіанти нарукавних емблем розвідувальної роти 110-го мп (лише в захисному вигляді, на чорному тлі, всі фігури – зелені; девіз – «ПЕРША СЕРЕД РІВНИХ»; облямівка, як і у окремого розвідувального батальйону

дивізії – зелена). Ідентифікація родів військ та служб в дивізії відбувалася також за кольором облямівки емблем: жовта (управління дивізії, об РХБЗ, обтз, всі мп), червона (тп, сап, оптадн, ор РЕБ, обз, батарея управління і артилерійської розвідки), синя (оісб, військовий полігон, орвб, комендантська рота, омедб), блакитна – у зрп та зелена – у орб. Також кольорову гаму роду військ мала нижня частина емблеми (малинову, чорну, зелену, блакитну. Таких самих кольорів були й додаткові нашивки з назвами частин. Після переформування 112-го мп у 108-й НЦ миротворчих сил він змінив свою символіку. Було розроблено два варіанти емблеми, обидві вони виготовлялися. Комплекс військової символіки дивізії сподобався в частинах, і його довго носили військовослужбовці, аж до того часу, коли дивізію перетворили на 93-ю омбр, емблемою якої стало зображення нарукавної емблеми управління дивізії з відповідною абревіатурою [63, с. 6, 31-36; 131, с. 110-113; 249, с. 10]. Додаток № 4.5.

- комплекс нарукавної емблематики частин **30-ї тд** 8-го АК ПівнОК СВ ЗС України. Як вже вказували, робота над створенням власної символіки була розпочата в 30-й тд 1995 р. В управлінні дивізії підготували комплект ескізів нарукавних емблем, як для дивізії в цілому, так і для всіх частин та підрозділів. Це на той час було великим кроком уперед, тому що символи відразу створювались системно. Для них командуванням була встановлена єдина кругла форма, самі символи були пов’язані з історією частин, місцем дислокації та родом завдань, які вони виконували. Однак якість розробки ескізів була невисока, давалася в знаки відсутність спеціальних знань у галузі військової символіки. Далі проекти нарукавних емблем з’єднання були передані для виготовлення до львівської фірми «Юля» на початку 1996 р. Протягом липня – серпня вони були вдосконалені. Однак, доопрацьовані символи прийняті не були через брак зацікавленості в створенні власної символіки у керівництва 30-ї тд в той час. Єдині, хто в цей період (на початку 1996 р.) спромігся реально виготовити свою власну нарукавну емблему став 54-й орб. У вересні 1996 р. саме ці малюнки були подані на розгляд

Геральдичної комісії ПрикВО. В комісії, після певних вагань, все таки вирішив, що малюнки недостатньо розроблені і можна зробити їх краще. Тому на затвердження до МО України їх не відправляли. Нове життя у відносинах до символіки настало в дивізії з приходом на посаду командира випускника НАОУ полковника М. Коваля. Після наступного звернення у фірму «Юля» протягом травня - листопада 1997 р. їх доопрацювали або заново розробили. Для управління дивізії 4 жовтня 1997 р. був створений новий удосконалений ескіз. Первісний символ був доповнений стрічками гвардії, нагород дивізії (орденів) та кольорів Національного Прапора України, як символу приналежності до ЗС України. Також була додана почесна назва дивізії «Рівненська». В такому вигляді нарукавна емблема була виготовлена у грудні 1997 р. і з січня 1998 р. стала використовуватися військовослужбовцями для носіння. Пізніше стали виготовляти й захисний варіант. Особливістю емблеми стало те, що для неї, а також для всіх інших частин дивізії, було застосовано зображення герба Волині, для позначення місця розташування дивізії. Справа в тому, що з 1857 р. гербом міста Новограда-Волинського став той самий герб Волинської губернії, центром якої він і був [332, с. 5]. Для емблеми 319-го мп за основу була взята ідея першого і єдиного проекту, створеного 7 травня 1996 р. в частині старшим лейтенантом Радулом – зображення зубра, як символу непереборної сили, велетня Полісся. Однак емблему довелось створити наново, тому, що попередній ескіз не підходив для використання (в першу чергу, малюнок не вписувався у створену систему символіки 30-ї тд). Ескіз був розроблений 4 жовтня 1997 р., а 28 листопада 1997 р. підготовлений у комп’ютерній графіці. Остаточний варіант (від 1 грудня 1997 р.) був виготовлений для військовослужбовців полку в кольоровому варіанті та у захисному. В зв’язку з розформуванням полку (взимку 1998 р.) більше жодних варіантів емблеми не виготовлялось. Для створення нарукавної емблеми 276-го тп також була використана ідея автора перших ескізів власної символіки, В. Шардина – поєднання зображення танка з дзвоном – символом стародавнього міста

Зв'ягеля (нині Новограда-Волинського). 4 жовтня 1997 р. був зроблений перший ескіз, виконаний у загальній системі символів дивізії. Вінок з лаврових та дубових гілок, також свого часу запропонований В. Шардиним, став частиною всіх емблем полків та батальйонів дивізії. В грудні розпочалося її виготовлення. Символіка 282-го тп створювалась на основі ескізу, розробленого в частині (у вересні 1997 р.). 4 жовтня 1997 р. був підготовлений ескіз, який вписував ідеї танкістів (танк на тлі золотого тризуба) у загальну систему символів дивізії. Після огляду і схвалення в частині його виготовили у грудні 1997 р. у кольоровому та захисному варіантах. Проект нарукавної емблеми 325-го тп став найкращим (на жаль, її автор залишився невідомим). Тому, і 1996 р., і 1997 р. його залишили практично без змін. Одночасно колір тла нарукавної емблеми був змінений з нехарактерного для танкістів блакитного на чорний. У такому вигляді емблему почали виготовляти у грудні 1997 р. 855-й сап спочатку подав свій проект, який не вдалося доопрацювати, тому прийшли до висновку, що від нього треба взагалі відмовитися. Тому 4 жовтня 1997 р. створили абсолютно новий проект нарукавної емблеми полку, в якому було все враховано: і почесна назва полку (Білоцерківський), і нагороди частини, гвардійська стрічка та символи держави. Також на почесну назву – місце відзначення частини в роки ДСВ - вказував розміщений в центрі лук і три стріли (геральдичний символ з герба міста Білої Церкви). В такому, дещо скоректованому, вигляді нарукавна емблема стала виготовлятися з кінця 1997 р. у кольоровому вигляді, а також у захисних кольорах. 937-й зрп при остаточному опрацюванні та виготовленні символіки дивізії 1997 р. подав новий проект, створений в управлінні військ ППО Прикарпатського військового округу, як єдиний зразок для всіх частин. Однак, цей проект абсолютно не вписувався в загально-дивізійну систему, тому в ТзОВ «Юля» створили для нього новий зразок. 15 жовтня 1997 р., після розгляду в частині, з проектом погодились (з деякими дрібними зауваженнями). Нарукавну емблему стали виготовляти з грудня 1997 р. в кольоровому варіанті, а також

в захисних кольорах. 54-й орб отримав 26 грудня 1997 р. дещо доопрацьовану нарукавну емблему, в основі якої був перший оригінальний ескіз частини. Доопрацювання стосувалося у додаванні спільного з іншими частинами дивізії елемента – лаврового вінка, перевитого стрічками нагород батальйону та стрічки кольору Національного Прапору України, а також герба Волині. Ескіз символіки 151-го оісб був поданий з частини та перероблений 15 жовтня 1997 р. Для 214-го обз 4 листопада 1997 р. підготували перший зразок емблеми, який і стали виготовляти. Також отримали свої власні символи військовослужбовці 404-го об РХБЗ, 108-го орвб, 1043-го обтз, 112-го омедб та, останнім - 2216-ї СФПЗ [63, с. 15-18; 131, с. 95-98; 250, с. 9; 281, с. 129-134, 137-148]. Додаток № 4.6.

- Символіка **26-ї ад** ЗахОК (ПрикВО) створювалася на основі нарукавної емблеми 337-ї реабр (про яку мова йшла у розділі 3). 1996 р., при поданні до Геральдичної комісії ПрикВО, кожна частина дивізії, продовжуючи традицію 337-ї реабр, отримала свій власний символ у вигляді голови тварини або ж плазуна. Управління дивізії – лева з мечем (цар звірів, символ могутності «бога війни» артилерії), 196-а абр – пуми, 361-ї протитанкової артилерійської бригади – кобри (символ миттєвого та смертельного удару), 337-ї реабр – таж сама голова вовка і лише для 188-й абр великої потужності символом вибрали зображення озброєного вершника, як вважали автори - елемента старовинного герба міста Ємільчино (що не відповідає дійсності; так військовий художник з дивізії зобразив геральдичний символ «Погоня») [256, с. 46; 282, с. 130-132, 148]. Саме вони, після доопрацювання у комісії, були відправлені до Києва на розгляд та затвердження. На їх основі на початку 1997 р., коли командування дивізії звернулося до львівських виробників (фірма «Юля»), був створений комплекс військової символіки дивізії та її частин. При цьому символи художньо обробили. Для управління абстрактного лева замінили на старовинний герб Підкарпаття (Галичини) – коронований лев, що спирається на скелю [256, с. 49, 50]. Це підкреслювало розташування частин дивізії саме в цьому історичному регіоні України

(єдина бригада – 188-а абр великої потужності, яка була розташована за межами цього регіону, на Житомирщині, на цей час вже вийшла зі складу дивізії). Для 337-ї реабр зображення «скопійованої» голови вовка замінили на голову дракона (як алегорію пуску ракет комплексу «Смерч») [256, с. 46; 282, с. 143-145, 164-165]. В результаті отримали перший в історії ракетних військ і артилерії СВ ЗС України комплекс військової символіки ад – великого з'єднання цього роду військ [256, с. 49, 50]. Цікаво, що принцип комплексності, який втілювався автором протягом років, настільки вже увійшов до свідомості української армії, що коли у кінці 1997 р. до складу дивізії передали ще одну частину – 1457-й роап, який на той час вже мав власну емблему, він був змушений поміняти її дизайн для того, щоби емблема встала у єдиний ряд символів 26-ї ад [63, с. 14; 131, с. 93; 256, с. 46-50]. Додаток № 4.7.

- Аналогічно був створений комплекс нарукавних емблем ще одного артилерійського з'єднання – **55-ї ад** ПівдОК (ОдВО). Так як пропозиції від частин відрізнялися одна від одної сюжетами символіки, і не були пов'язані між собою, при опрацюванні цих емблем у виробника – львівської фірми «Юля» об'єднуючим елементом була вибрана незвична форма самих емблем. Загалом було створено шість нарукавних емблем з'єднання, розташованого у Запоріжжі. На емблемі управління дивізії у запропонованому зі з'єднання малюнку було зображення символу Війська Запорізького – козака з мушкетом [67, с. 2-3; 190, С. 4; 234, с. 4]. Однак в ході відпрацювання нарукавних емблем представниками УГТ первісне натуралістичне зображення поміняли на стилізований герб цього регіону – той самий козак з мушкетом, але у золотому щиті. Надалі цей герб став частиною символіки всіх частин дивізії. Місце дислокації управління дивізії також ідентифікувалося за зображення греблі Запорізької ГРЕС, запропоноване самими військовослужбовцями. В емблемі с самого початку були присутні також бойові нагороди дивізії, отримані в роки ДСВ у вигляді стрічок на лавровій гілці, а також зображення козацьких прапорів. На інших емблемах

зобразили ті символи, які бажали бачити в частинах: установку РСЗВ 9К58 «Смерч» у 371-ї реабр, покладене на схрещені старовинні стволи гармат – емблеми артилерії; у 263-ї птабр символом стала алегорична композиція у вигляді сокола, який блискавками пробиває панцир ворожого танку; тут також ми бачимо калиново-дубовий напіввіінок, як символ української військової звитяги; кажан вже традиційно став символом артилерійської розвідки на емблемі 2335-го роап, у поєднані з емблемою артилерії, та з блискавками, що символізують радіоелектронну апаратуру розвідки на озброєнні полку; голова роз'юшеного ведмедя стала символом 237-ї абр (однак вона була позичена у іншої емблеми, раніше виготовленої у Львові для аеромобільного прикордонного загону 23-го окремого аеромобільного прикордонного загону). Пізніше до них приєдналася нарукавна емблема 1773-ї БЗТ, яка також входила до складу дивізії. На ній ми бачимо реалістичне зображення артилерійської установки, що була на озброєнні бази – 152-мм гармати 2С3 «Акація», доповнене калиновим вінком [63, с. 103]. Додаток № 4.8.

- Символіка **28-ї мд** ПівдОК СВ ЗС України, яка розташована у селищі Чорноморське, на березі Чорного моря, неподалік Одеси, також відпрацьовувалася у Львові на базі фірми «Юля» на основі пропозицій, підготовлених у з'єднанні. Спочатку виготовили нарукавну емблему управління дивізії, на основі малюнку з дивізії. А далі члени УГТ підготували й нарукавні емблеми для частин дивізії, спочатку – для 28-ї омбр (її емблема майже повністю повторювала емблему дивізії, за винятком стрічок нагород, напису та кольору облямівки – замість сірого - зелена); далі – для 27-ї омбр (символом її стало зображення старовинної фортеці у місті її дислокації – Білгорода-Дністровського, та синій колір облямівки), для 40-го обз та, останнім – для 1161-го зрп (з зображенням оси – символу ракетного зенітного комплексу на озброєнні полку). Всі емблеми виготовлялися як у кольоровому, так і у захисному вигляді [131, с. 94; 291, с. 47-48, 50]. Додаток № 4.9.

Наведені комплекси військової символіки дивізії СВ ЗС України створювалися та виготовлялися за допомогою УГТ та Геральдичної комісії ЗахОК, яке надавало методичну допомогу. Цей й привело до створення цілісних комплексів, об'єднаних навколо символу самої дивізії. На жаль, можливості УГТ у питаннях впливу на військову символіку з'єднань та військових частин, розташованих на сході та півдні України були обмежені. Тому більшість з них у створенні військової символіки пішли шляхом виробництва своїх власних, часто недосконалих, зразків, створених безпосередньо у військових частинах, і які не пройшли консультації з фахівцями.

Це повністю стосується комплексу військової символіки **17-ї тд** 6-го АК ПівдОК СВ ЗС України. Ще 1996 р. в дивізії розробили власними силами комплекс нарукавних емблем, запропонованих у цей час на розгляд та затвердження МО України [Архів М. Слободянюка. Справа «17 танкова дивізія»]. Однак вони, як і всі інші, були залишені без відповідей. Тому починаючи з кінця 1995 р. та у 1996 р. командування дивізії та її військовослужбовці починають на власний розсуд та смак виготовляти символи частин. Нарукавну емблему управління дивізії було підготовлено та виготовлено у Львові, на фірмі «Юля» за допомогою представників УГТ. Вона базувалася саме на тих перших пропозиціях, створених в дивізії 1996 р. [63, с. 11]. Однак процес створення наступних емблем, що також частково виготовлялися у Львові, а частково – у Харкові, на підставі пропозицій з частин, відразу прийняв несистемний характер. Емблематика створювалася за ініціативи самих військовослужбовців частин, без практично жодного організуючого впливу керівництва дивізії. Тому у створенні символів полків та батальйоні часто були використані вже існуючи емблеми інших частин ЗС України, що привело до їх різноманітності. Єдине, що вдалося зробити – втілити у всі емблеми герб міста Кривого Рогу, як символ місця дислокації частин дивізії. При цьому спочатку герб використовували старий, радянський. Але після створення нового українського герба міста Кривого

Рогу (розробленого на основі пропозицій голови УГТ А. Гречила) в емблемах старий герб був замінений на новий. Характерною особливістю символіки дивізії стало використання вже апробованих на символіці інших з'єднань схем: показ нагород частин через стрічки орденів, включення до емблем почесних найменувань частин, використання девізів частин, символів військової спеціальності або військової техніки та озброєння. Всього світ побачили 14 нарукавних емблем. Ще одна емблема (для 187-го мп), розроблялася, але не була виготовлена через розформування частини [63, с. 11; 131, с. 89]. Додаток № 4.10.

Протягом 1996–1997 рр. робилися спроби комплексного вирішення завдань створення комплексів нарукавної символіки також для деяких бригад СВ ЗС України. Мова йде про бригади, які отримали при формуванні статус окремих з'єднань, тобто, до їх складу входили, як і в дивізії, окремі частини, які мали статус окремої частини, свої власні номери та назви. До таких відносилися 97-а та 161-а омбр ЗахОК (ПрикВО).

Перші ескізи майбутньої символіки **97-ї омбр** 13-го АК ПрикВО СВ ЗС України з'явились 1996 р. Для виконання доручення призначили начальника клубу бригади капітана Олександра Шуляка, людину, яка вміла добре малювати та й, безумовно, мала необхідний для цього творчий потенціал. Надані до Геральдичної комісії ПрикВО документи мали ескізи нарукавних емблем не лише самої 97-ї омбр, але й її окремих частин (батальйонів та дивізіонів). При цьому ескізи не лише були погоджені командиром бригади полковником Ю. Карпенком, але й затверджені ним 22 жовтня 1996 р. Ескізи супроводжувала пояснювальна записка. В ній проект нарукавної емблеми управління 97-ї омбр описувався так (орфографія відповідає оригіналу): «*В верхній частині загальної нарукавної емблеми зображено малий герб України, на тлі національного прапора. З боків листя калини та дуба обвертають орденські стрічки. В середині емблеми схрещені шабля та пернач (як символ влади), по середині червона блискавка, що символізує управління. На це зображення наложено герб міста, де розташована наша*

частина (бригада була розташована у місті Славута – М.М.), вище надпис «Полтавська» (в роки війни наша частина одержала це почесне найменування за визволення Полтави). Нижче цифра «97» та стрічка малинового кольору з надписом «Окрема механізована бригада». Орденські стрічки: -- гвардійська (що символізує участь в боях); - Червоного Прапора; - Суворова II ступеня; - Богдана Хмельницького II ступеня. По краях емблема обрамлена стрічкою червоного кольору» [Архів М. Слободянюка. – Справа «97-а окрема механізована бригада»]. Крім того, були представлені виконані О. Шуляком ескізи емблем й для окремих батальйонів та дивізіонів бригади. Всі вони повторювали у загальних рисах емблему управління бригади, відрізняючись стрічками власних нагород, а також зображеннями різних видів старовинної зброї, яка відповідала їх військовому фаху (шабля та гвинтівка, сокира та бойовий молот, схрещені стволи старовинних гармат та червону блискавку), а для озрадн – сучасну композицію на основі української емблеми військ ППО (схрещені блискавки та зенітна ракета). Обтз також був представлений традиційною емблемою автомобільних військ. У цілому представлена система нарукавних емблем управління бригади та її частин абсолютно відповідала вимогам того часу як по застосованій символіці, так і по рівню її виконання. Тому вона була відразу ж прийнята та ухвалена Геральдичною комісією ПрикВО. Єдиним зауваженням стала форма самої нарукавної емблеми. Комісія не підтримала запропоновану О. Шуляком форму через те, що вона здалася занадто прямокутною та витягнутою по вертикалі. Тому, надаючи пропозиції по символіці на затвердження командувачу військами ПрикВО генерал-полковнику П. Шуляку, було змінено її вигляд. Тепер обводи стали більш плавними, а сама форма – більш компактною та урівноваженою по вертикалі і по горизонталі. В результаті пропозиції щодо нарукавної емблеми бригади 28 листопада 1996 р. були затверджений та відправлений 3 грудня 1996 р. до ГШ ЗС України. Однак за рішення командування, емблеми окремий батальйонів та дивізіонів до ГШ ЗС України не відправлялись, залишившись в архіві Геральдичної

комісії ПрикВО [Архів М. Слободянюка. Справа «97-а окрема механізована бригада»]. 1997 р., при зміні штату бригади всі батальйони та дивізіони перестали бути окремими частинами (стали лінійними підрозділами), тому втратили право мати свою власну нарукавну емблему. Тому символіка батальйонів та дивізіонів 97-ї омбр в подальшому не розроблялась [131, с. 142; 296, с. 16-25]. Додаток № 4.11.

Аналогічна ситуація склалася з комплексом військової символіки **161-ї омбр** 13-го АК ПрикВО СВ ЗС України. Перші зразки також були подані 1996 р. до Геральдичної комісії ПрикВО [Архів М. Слободянюка. Справа «161-а окрема механізована бригада»]. Одночасно з ескізом емблеми управління бригади надійшли також пропозиції щодо вигляду нарукавних емблем окремих частин, що входили до складу бригади (батальйонів та дивізіонів). Відразу стало видно, що малюнки готувалися у частинах самодіяльними художниками з числа солдатів строкової служби, так як вони були дуже різноплановими по сюжетам. При розгляді пропозицій на це була звернута увага. Тому ці ескізи ухвалені не були, а в бригаду відправили рекомендації щодо їх переробки. В результаті досить швидко з бригади надійшли нові пропозиції. Зовнішній вигляд емблеми управління бригади став значно більш вдалим. Були використані символи бойової слави бригади у вигляді стрічок її бойових орденів та почесної назви «СТАНІСЛАВСЬКА». Блакитна стрічка трактувалася в описі емблеми як символ миру. Документи, названі «Нарукавні знаки 161 окремої механізованої бригади та частин, що входять до її складу» були затверджені 24 жовтня 1996 р. командиром бригади. Однак символіка окремих частин бригади (батальйонів та дивізіонів) у цьому випадку вийшла досить невиразною. Вочевидь, через брак часу, всі вони повністю повторювали емблему управління бригади, лише відрізняючись емблемою роду військ та номером з абревіатурою назви. При відправці пропозицій по символіці частин ПрикВО у Київ ще раз змінили вигляд емблеми управління бригади (через намаганням більш чітко відтворити міську фортечну стіну з баштами у відповідності з старовинним

гербом міста Ізяслава (Заславля), так як нового герба на той час місто ще не мало [118, с. 42-43]). Пропозиції щодо емблем частин бригади не відправлялися, лише у пояснювальній записці до емблеми управління 161-ї омбр вказувалося у текстовому вигляді, що для них «*змінюються емблеми в брамі, а також почесні назви та номер*». 1997 р. і для цієї бригади змінили штат, в результаті чого всі батальйони та дивізіони перестали бути окремими частинами, тому втратили право мати свою власну нарукавну емблему. Тому символіка батальйонів та дивізіонів 161-ї омбр в подальшому не розроблялась. А сама нарукавна емблема бригади була виготовлена у Львові у грудні 1997 р., і застосовувалася військовослужбовцями аж до її розформування [63, с. 54; 131, с. 139]. Додаток № 4.12.

Нова символіка **6-ї оаембр** ЗахОК (створеної на основі 224-го НЦ (підготовки молодших спеціалістів аеромобільних військ), яка була підготовлена 1996 р. під час відправки до Києва пропозицій по символіці ПрикВО, реально виготовили у Львові у березні 1997 р. Вони докорінно відрізнялися від попередньої символіки, а їх малюнки були підготовлені у частині без впливу спеціалістів у символіці. На цих символах випробували новий варіант ідентифікації окремих підрозділів з'єднання: зображення нарукавної емблеми залишалося незмінним, а колір облямівки навколо неї відповідав конкретному підрозділу (жовтий - для управління бригади та підрозділів забезпечення; червоний - для 310-го; зелений - для 311-го; білий – для 312-го оаемдб [63, с. 39; 282, с. 103-104, 113- 114]). Додаток № 4.13.

При перетворені 95-го НЦ 1 грудня 1996 р. у **95-у оаембр**, підпорядковану спочатку МО України, а з 1997 р. – ПівнОТК СВ ЗС України, старі нарукавні емблеми вийшли із вжитку. Лише 1999 р. бригада створила свої нові нарукавні емблеми [63, с. 41; 281, с. 183, 188]. Додаток № 4.14.

Аналогічно поступили й військовослужбовці **9-ї обр СпП** у Кіровограді. Для самої бригади нарукавних емблем не створювали, так як її досить швидко (31 грудня 1996 р.) перетворили на **50-й НЦ СпП** ГУР України [287, с.48]. НЦ ж швидко (вже 1997 р.) створив власну емблему, яку виготовляли у

Львові та носили військовослужбовці [63, с. 40]. В подальшому до них приєдналися й військовослужбовці **3-го оп СпП**, переведеного до Кіровограда з Криму. Додаток 4.15.

Інший приклад дає нарукавна емблема **15-ї омбр** 38-го АК ЗахОК СВ ЗС України. Бригада була не з'єднанням, а військовою частиною, тобто, у її складі не було окремих частин. Тому вона розробила та виготовила лише одну нарукавну емблему, загальну для всього особового складу бригади [131, с. 138, 143; 238, с. 135]. Аналогічно нарукавну емблему **92-ї омбр**, яка була перетворена з переданої 2000 р. до складу ЗС України 6-ї дивізії НГ України (розформованої), створили на основі єдиного символу частини – зображення соколу, з додаванням герба міста Чугуєва, де бригада дислокувалася, та схрещених рушниці та шаблі – символів козацького краю [131, с. 137]. Додаток № 4.16.

Символіка ще одного з'єднання – **24-ї мд** 13-го АК ЗахОК СВ ЗС України, створювалася, на жаль, гібридним, еволюційним шляхом. Її основою стала розроблена в дивізії нарукавна емблема 7-го мп, розташованого у Львові (про яку згадувалося у розділі 3). 1996 р., за його прикладом, свої власні емблеми створили й 310-й мп у Раві-Руській та 274-й мп у Яворові. Всі вони наслідували винайдену для полку особливу форму нашивки, але зображення суттєво відрізнялися (для 310-го мп - частина герба міста Рави-Руської (міська брама), в якій зобразили БМП; 274-й мп поєднав стару символіку ПрикВО (сонце, яке сходить поміж гір) та зображення військової техніки – невдало вимальований танк, а не БТР). Далі, 1996 р., при поданні пропозицій до Геральдичної комісії ПрикВО від дивізії надійшли ескізи й інших частин дивізії, однак вони були зроблені солдатами неякісно, і не створювали загальної системи. Після опрацювання в комісії, коли їм була надана системність на основі емблеми 7-го мп, малюнки подали до МО України на розгляд та затвердження. Однак відповіді не надійшло. Тому протягом 1997–1999 рр. в частинах дивізії йшов процес реального виготовлення емблем для носіння їх військовослужбовцями. Першими це

зробили у 56-му обз, а далі – й у 181-у тп, 29-му орб, 849-му сап, в управлінні дивізії, в 30-му об РХБЗ, 66-му омедб [63, с. 12, 13]. Всі ці емблеми робилися на основі розробок Геральдичної комісії ПрикВО 1996 р., тому чітко вписувалися у загальну систему емблематики дивізії. В них широко застосовували не лише зображення військової техніки та озброєння (самохідної гармати 2С3 «Акація», танку Т-64, командно-штабної машини К1Ш1 «Кушетка», БТР-70, БМП-1), але й символічні зображення, вже звичні для символіки української армії (частини герба міста Рави-Руської, зображення кажана, медичного символу у вигляді червоного хреста з емблемою медичної служби ЗС України в центрі; мапи зі стрілками та тактичним значком дивізії; символ військ РХБЗ, поєднаний з деревами з герба смт Брюховичи). Однак інші частини, які створювали свої емблеми пізніше, вже 1998-1999 рр., у цілому використовуючи форму і деякі деталі символіки вже створених емблем, вносили до них свої особисті зображення, які відрізнялися за стилем від інших емблем дивізії. Так були створені нарукавні емблеми 509-го оптадн (символ - стоячий лев на тлі схрещених артилерійських гармат), 306-го оісб (основа – зображення ІМР-2), 86-го орвб (зображення ремонтної майстерні на базі автомобіля ЗИЛ-131), 396-го обтз (стилізований сокіл над дорогою та Карпатами). Всі вони використали реальні зображення військової техніки, яка перебувала на їх озброєні. Для 257-го зрп взагалі, емблема повністю відрізнялася від структури, прийнятої у дивізії, тому, що за основу взяли розроблений в управлінні військ ППО ЗахОК ескіз. Деякі частини та підрозділи (комендантська рота, яка мала символ у вигляді сокола, що тримає булаву, 1455-а ор РЕБ, 257-й зрп з символікою у вигляді комплексу ППО «Тор») так і не отримали свої реально виготовлені нарукавні емблеми, хоча ескізи їх існували [131, с. 90-92; 247; 282, с. 184, 194-195]. Додаток № 4.17.

Символіка **128-ї мд** 38-го АК ЗахОК СВ ЗС України у Закарпатті була розроблена на основі емблеми управління дивізії, яку підготував офіцер штабу з’єднання полковник Ігор Чепурний. Цікавими символами

механізованого з'єднання стали символ елітної піхоти – палаюча гренада на перехресті шаблі та булави, як символів командування військовою потугою. Крім звичних вже державних символів України (зображення Малого Державного Герба України на тлі стрічок кольору Державного Прапора України), були застосовані також геральдичні символи місцевості, де розташована дивізія – герб Закарпаття [83, с. 1-2] та герб міста Мукачевого [357, с. 95-97]. При підтримці командира дивізії генерал-майора Г. Воробйова, на її основі, за допомогою Комісії з питань військової символіки ЗахОК, підготували та виготовили нарукавні емблеми для всіх частин дивізії. Особливістю символіки дивізії стала досить незвична форма нарукавної емблеми, а також широке застосування гербів як Закарпаття в цілому, так і міст, де були розташовані частини дивізії (Мукачевого, Берегова, Ужгорода, Перечина, Виноградова, Сваляви). В символіці, як це вже стало традиційним для частин ЗС України, широко застосовували зображення військової техніки та озброєння військових частин (самохідної установки 2С19 «Мста»-С, танку Т-64, БМП-2). Однак, все ж, більшість нарукавних емблем має в основі алегоричні та символічні фігури, серед которих зображення хижих звірів: лева, вовка, рисі, ведмедя; хижого павука у павутині. Всі полки мали свої почесні найменування з часів ДСВ (СЕВАСТОПОЛЬСЬКІ, КАРПАТСЬКИЙ, УЖГОРОДСЬКИЙ, ДЕМБЛІНСЬКО-ПОМЕРАНСЬКИЙ). Однак такі символи не були сприйняті в частинах, тому в подальшому були зроблені більш зрозумілі пересічному солдатові фігури з поєднання шабель та гвинтівок з конкретною військовою технікою БТР-60. Лише військовослужбовці 31-ї ор РЕБ та артилеристи не відмовилися від своїх павука та ведмедя. 253-й зрп отримав вже не раз застосоване зображення оси, як символу зенітного ракетного комплексу 9К33 «Оса», яке знаходилося на його озброєнні. Символіка окремих батальйоні також була вже досить звична: кажан; блискавки; схрещені сокири та емблема інженерних військ; емблема військ РХБ захисту з блискавками; гренади на перехресті ключа та штанген-циркуля; емблема автомобільних військ; символи медицини,

символи поштового зв'язку. Розроблена для полігону дивізії емблема так і не побачила світло. Також в символіці дивізії широко застосовували зображення стрічок орденів, якими частини були нагороджені в роки ДСВ, гвардійські стрічки, а також символічна старовинна зброя (мечі, шаблі, старовинні гармати, гвинтівки) [131, с. 114-116; 238, с. 51, 52; 277, с. 37-42]. Додаток № 4.18.

Однією з останніх у СВ ЗС України комплекс власних символів розробили за допомогою представників УГТ та втілили у життя військовослужбовці **1-ї рд** СВ ЗС України, управління якої було розташоване у місті Хмельницькому, а частини – у Хмельницькому, Жовкві, Кременчуці та Старокостянтинові. За основу знову була покладена раніше створена нарукавна емблема управління дивізії, яка відпрацьовувалася на основі пропозицій від офіцерів штабу дивізії. Характерний її вигляд, форма нашивки, використання зображення пускової установки 9П117 оперативно-тактичного ракетного комплексу 9К72 (Р-300) «СКАД» – все це було первісно намальовано у дивізії, і далі лише приведено до художньо привабливого вигляду завдяки фахівцям УГТ. Вони ж додали до емблеми герби історичних регіонів України, в яких були розташовані частини дивізії – Поділля [197, с. 63-65], Галичини (Підкарпаття) та Полтавщини. Для останньої за браком відомостей на той час про історичні козацькі герби, використали герб міста Полтави, але не на червоному тлі (як було затверджено міською Радою), а на синьому, як це було в часи самоврядування козацьких полків Гетьманщини [412, с. 87-89]). Надалі, за згодою командира дивізії генерал-майора В. Швеця, розробили нарукавні емблеми бригад, на основі емблеми управління дивізії, та при використанні гербів місць їх дислокації. Емблеми містили зображення гербів міст Хмельницького [117, с. 10], Жовкви, Кременчука [84, с. 8], Старокостянтинівa. Всі емблеми містили в центрі те саме зображення ракетного комплексу «Скад», як і управління дивізії (хоча на озброєні у бригад були різні ракетні комплекси). Додатково було зроблено ще чотири

нарукавних емблеми для окремих підрозділів при управлінні дивізії у місті Хмельницькому: 25-го однбу, 393-му РКП, 69-му ондн та 68-му однз. Всі вони містили зображення лише герба міста Хмельницького [238, с. 53]. Додатковою ідентифікаційною прикметою для нарукавних емблем бригад (а для окремих підрозділів – єдиним способом ідентифікації) став колір облямівки емблеми: червоний – для управління дивізії; синій – для 19-ї та 107-ї рбр (що пов'язане з кольором гербів міст Хмельницького та Кременчука), жовтий – для 199-ї рбр (також від кольору герба міста Жовкви) та малиновий (пурпуровий) – для 3568-ї ПРТБ (від кольору герба міста Старокостянтинівa). Окремі дивізіони та РКП просто умовно отримали свої кольори облямівок: червоний – у однбу; зелений – у РКП; білий – в ондн та помаранчевий – у однз [131, с. 88; 238, с. 53]. Додаток № 4.19.

У складі 32-го АК в Криму дивізій не було. Тому в бригадах корпусу (в 84-й омбр в селищі міського типу Перевальне та в 127-й омбр у Феодосії) змогли створити лише декілька нарукавних емблем, які виготовляли у Львові та Харкові. Емблеми **84-ї омбр** створювалися у єдиній системі з символами 32-го АК. Тому всі вони отримали круглу форму. Символікою управління бригади стало зображення козацького хреста з шаблею та булавою, як символ органа управління. В середині помістили синьо-жовтий щиток з зображенням стилізованого сокола з емблеми управління корпусу, що показувало підпорядкованість бригади, та з тризубом на грудях. Частини бригади також отримали круглі нарукавні емблеми, однак їх зображення були різними. Для 1012-го омб «Роксолана» (всі назви батальйонів придумали в самих частинах, вони були неофіційні) його символом стало зображення солдата у касці на тлі Криму, а також зображення багнетів, куль. У обох тб – 130-го та 132-го - зображення були однаковими, і ними стали танки батальйонів. Відрізнялися частини номерами та назвами (130-й отб «Січ», та 132-й – «Русь»), а девіз у обох був однаковий («СТАЛЬ, АТАКА, УКРАЇНА»). Також власну нарукавну емблему мала орр бригади. Рота отримала назву «Нічна троянда», тому й бачимо в середині круглої емблеми зображення традиційного для

розвідників кажана, на грудях якого – червона троянда на білому тлі. Девіз роти - «ЗАВЖДИ ВСЮДИ ВСЕ»**.** Нарукавна емблема **127-ї омбр** не наслідувала принципів побудування символів 32-го АК, тому її форма відрізняється, та й зображення у центрі мало власні символи: грифон з герба Криму, але з мечем у лапі, та башта старовинної генуезької фортеці у Феодосії вказує на місце дислокації бригади. Також пізніше з'явилася нарукавна емблема орр бригади, яка в цілому копіювала емблему бригади, але замість грифона на тлі башти поставили традиційне для розвідників зображення кажана [131, с. 136, 137, 143]. Додаток № 4.20.

В інших дивізіях та бригадах СВ ЗС України, які в цей час входили до складу 1-го АК (перетвореного на ПівнОТК) та 6-го АК ПівдОК, власна символіка практично не отримала розвитку. Пов'язане це було в першу чергу з тим, що всі вони дислокувалися на Сході та Півдні України, де на цей час дуже сильними були старі, комуністичні традиції у військах ЗС України (особливо в Криму, на Донбасі та на Одещині). Власно, радянська символіка, яка не передбачала жодних власних символів у окремих з'єднаннях та частинах і спричинила факт, що комплексів військової символіки вони так і не створили. Також свій вплив оказало реформування ЗС України, в ході якого частина дивізій (наприклад, 25-а мд у Лубнах) були скадровані (фактично, перетворені на скелети військових частин). Інше з'єднання - 254-а мд в Артемівську- спочатку була перетворена у 52-у омбр, а далі й зовсім скорочена (розформована). Також в цих місцевостях не було сильних осередків УГТ, які могли б надати допомогу у створенні хорошої військової символіки. Геральдичні традиції на Сході та Півдні України були досить слабкими, до того ж забруднені російською імперською символікою, яка створювалася в ході колонізації цих земель Російською імперією, і не несла суто українських традиційних символів, як у Центрі та на Заході України. Тому від цих з'єднань та військових частин залишилися лише поодинокі нарукавні емблеми, створені переважно в частинах силами самих військовослужбовців, без допомоги фахівців, та виготовлені на кошти

переважно солдатів строкової служби, які звільнялися у запас (так званих «дембелів»). До таких нарукавних емблем можна віднести символіку **25-ї мд** ПівнОТК СВ ЗС України. 1996 р. в ній, так само, як і у всіх інших з'єднаннях ЗС України, готували свої пропозиції щодо власної символіки. Однак ці розробки були вкрай недосконалі, про що свідчить проект нарукавної емблеми 136-го мп дивізії, який свого часу передали до архіву автора з управління виховної роботи ПівнОТК у Чернігові. [Архів М. Слободянюка. – Справа «25-а механізована дивізія»]. Дивізію швидко розформували, тому від неї залишилися лише декілька нарукавних емблем, про обставини їх виготовлення та реального носіння військовослужбовцями немає достовірних даних. Нарукавна емблема управління дивізії отримала герб міста Лубен [113, с. 6-7], зображення Державного Прапору України та козацького малинового прапору, зображення танку та БМП. Досить недоречним було поміщення на емблемі, в додаток до герба міста Лубен, ще й напис «ЛУБНИ». Це показувало, що розробляли емблему люди, які не мали відповідної кваліфікації у питаннях символіки та геральдики. Також емблема містить почесне найменування дивізії з часів ДСВ – «СИНЕЛЬНИКОВО-БУДАПЕШТСЬКА». З частин дивізії відомі лише нарукавні емблеми 136-го мп (символіка полку проста, вона включає схрещені козацькі шаблі, блакитний щиток з номером полку, булаву, тризуб та вінок незрозуміло якої рослини) та 426-го мп (символіка та сама, лише форма трохи змінена). Відома й нарукавна емблема 1175-го зрп, на якій традиційно зображена оса – символ зенітного ракетного комплексу того ж найменування, що знаходився на озброєнні частини, у поєднанні з блискавками. Також емблема має зображення українських державних символів. Додаток № 4.21.

Аналогічно проходив процес розробки військової символіки в **254-й мд** 6-го АК ПівдОК в Артемівську (нині - Бахмут). В дивізії спромоглися лише виготовити декілька нарукавних емблем. Першою стала нарукавна емблема управління дивізії, на якій ми бачимо герб міста Черкаси (дивізія дислокувалася на Донеччині, у міста Артемівську, однак таким чином

показала свою почесну назву з часів ДСВ – «ЧЕРКАСЬКА»). Символом органу управління слугувало зображення булави. Малий Державний Герб України також був присутній на емблемі, однак він був зображений у самому низу емблеми. На емблемі є й девіз з'єднання – «МАЙСТЕРНІСТЬ. МУЖНІСТЬ». Стрічки нагород дивізії за звитягу у боях ДСВ виготовлені з грубими помилками. В цілому емблема дивізії складає враження непрофесійності як при її розробці, так і при виготовлені. Також залишилися декілька нарукавних емблем частин дивізії, наприклад 561-го мп, виконані також досить невдало, і які нічим не нагадують приналежність до 254-ї мд. Відома нашивка з назвою ще однієї частини дивізії – 1215-го зрп. Однак саму емблему досі віднайти не вдалося, тому, можливо, це був лише додаток до нарукавної емблеми управління дивізії, або ж до нарукавної емблеми військ ППО України. Після переформування дивізії у 52-у омбр нарукавна емблема дивізії була перетворена на емблему бригади простим шляхом зміни напису на ній. З розформуванням бригади питання символіки зникли з порядку денного. Додаток № 4.22.

Приблизно так само йшов процес створення нарукавної емблематики у **169-у НЦ** СВ ЗС України у смт Десна на Чернігівщині. Силами військовослужбовців вдалося виготовити лише декілька нарукавних емблем, які не створювали враження якоїсь системності (управління 169-го НЦ [63, с. 48], 300-го нтп, 354-го нмп, 324-ї школи прапорщиків). За проханням командування центру представники УГТ пробували допомогти, і підготували комплекс нарукавних емблем навчального центру та всіх його окремих навчальних частин, однак він підтримки у керівництва на той час не отримав [архів М. Слободянюка. – Справа «169-й навчальний центр»]. Додаток № 4.24.

2004 р., тобто, практично вже за межами цього періоду розвитку військової символіки з'єднань та військових частин СВ ЗС України, була створена нарукавна емблема для **16-ї омбр** ПівдОК у Болграді (створена на базі розформованої ТГр «Південь», наслідника 1-ї аемд та її бригади й інших

частин). Вона містила зображення сокола з мечем, що повинно було нагадувати про десантне походження бригади, герб міста Болграда, гілки калини та пшениці. Але 2006 р. бригаду розформували, тому її символіка не попала під наступний період розвитку військової символіки ЗС України, залишившись фактично у попередньому періоді (не хронологічно, а творчо) [286, с. 28, 31-32]. Додаток № 4.23.

Відпрацювання комплексів військової символіки дивізії СВ ЗС України створило благодатну ситуацію для розвитку військової символіки взагалі у частинах українського війська. Тому швидко до частин дивізій та бригад приєдналися інші військові частини, що входили до складу армійських корпусів та оперативних командувань СВ ЗС України. У деяких армійських корпусах, наприклад, у 13-му АК у Рівному, справа створення власної символіки було полегшена створенням нарукавної емблеми самого військового об'єднання. Ця емблема, так само, як і емблема управлінь дивізій, слугувала певним зразком, організуючим фактором при створенні емблем частин родів військ та служб, що входили до складу корпусу. Тому в 13-му АК створили цілісний комплекс нарукавних емблем. Правда, системні розробки власних емблем стосувалися не всіх частин. Частина нарукавних емблем створювали за зразком (системою), прийнятою не в АК, а у роді військ чи службі ПрикВО. Так поступили, наприклад, частини ракетних військ і артилерії корпусу. Зразком для перших нарукавних емблем частин 13-го АК слугувала перша розроблена для управління корпусу емблема, яка відрізнялася від тої, що була реально виготовлена та носилася військовослужбовцями управління своєю формою. Первісна форма в ході розробки була змінена за зразком форми нарукавних емблем 51-ї мд, які дуже сподобалися керівництву корпусу [282, с. 79-80, 89]. Тому нарукавні емблеми військових частин робили за зразком першого варіанту форми нарукавної емблеми корпусу. Так виникли нарукавні емблеми 394-ї ороо, 461-ї рбр, 55-го омб (який після розформування 161-ї омбр став самостійним), 53-го ортб, 971-го об РЕБ, 55-го опз, 284-го орркб, 346-го ВЗ, 410-го ВФПЗ, 22-го об

РХБЗ, 86-ї брМЗ [282, с. 84-85, 92, 134-135, 149-150, 175-176, 179, 187-188, 195-199, 201-204, 207, 209-210, 226-228, 231-238]. Як вже згадувалося, частина представників окремих родів військ створили у 13-у АК нарукавні емблеми частин за власними принципами, які відрізнялися формою і композицією від основної маси нарукавних емблем частин, виконаних на основі нарукавної емблеми управління корпусу. До таких відносилися частини артилерії (359-а абр, 802-й реап, 985-й птап [282, с. 136-139, 150-153]. Всі вони були розташовані у місті Ковелі, тому несли його символи – герб міста [333, с. 8]. За принципами, створеними для частин інженерних військ ПрикВО були виготовили нарукавні емблеми 14-го іп з гербом міста Острога [282, с. 212-214, 223; 331, с. 3]. Після реорганізації військ ЗахОК до складу 13-го АК включили деякі частини, які раніше входили до складу військ оперативного командування або ж до складу дивізій. Серед них були 7-а брАА, переформована у 7-й опАА, 10-а ісбр (включена до складу корпусу після розформування 14-го іп), 11-а абр, 15-й реап, 59-й озрп, 29-й орб, 22-а бр РХБЗ [282, с. 130-132, 143-148, 162-167, 172-178, 184-186, 192-194, 220-224, 229-232]. Вони при цьому зберегли свої власні нарукавні емблеми, які в них були раніше створені. Додатки № 4.25, 4.26, 4.27, 4.28.

Приблизно аналогічною була ситуація з символікою військових частин, що входили до складу 38-го АК до 30 травня 2003 р., коли корпус та його частини були розформовані. Серед них 9-а ороо, 432-а рбр (символ частини - ракетна установка 9К79 «Точка-У» на тлі карпатських гір, з-поза яких сходить сонце), 160-й реап (символ частини – зображення реактивної установки на тлі Карпатських гір), 980-й птап (символ частини – зображення бойової машини 9П149 протитанкового ракетного комплексу «Штурм-С»), 188-й опз, 1617 орркб (у малюнку емблеми центральною фігурою стала золота коронована галка з герба міста Коломиї), 7006-й обз (ННЗ) (для виготовлення нарукавної емблеми частини була використана емблема 1617-го орркб, яку пристосували до потреб новоутвореного батальйону), 415-й

ВФПЗ, 163-й ортп ОсП, 1655-й ортб, 118-й орвб (автомобільної техніки) [130, с. 188, 198, 200, 202; 131, с. 144]. Додаток № 4.29.

Те саме відбувалося й у частинах 8-го АК ПрикВО (ЗахОК), де символіку отримали 103-я ороо, 26-а абр, 459-а рбр, 761-й реап, 961-й реап, 3-я брАА, 93-й опз, 664-й орркб, 12-й іп, 307-й об РЕБ, 60-й КРП, 16-й ЗІПО, 54-й ортб, 50-й орвб, 343-я школа прапорщиків, 240-й центр польової підготовки [281, с. 51-98], Додаток № 4.30. 1-й АК ОдВО (1997 р. перетворений на управління ПівнОТК*) отримав емблеми 121-го БЗОТ, КРЦ, 367-го ВЗ, 30-го опз, 13-го олпз, 400-го ВФПЗ, 307-го об РЕБ, 68-го ортп ОсП, 55-го ороо (314-го обоо), 123-ї рбр, 761-го роап, 11-го іп, 92-го ортб, 102-ї брМЗ [63, с. 44, 45, 51]. Додаток № 4.31.

Частини 6-го АК ОдВО (ПівдОК) створювали собі нарукавні емблеми власними зусиллями, абсолютно різнопланово, не дотримуючись якоїсь системи. Це добре видно по них: 331-ї абр, 1835-го реап, 182-ї птабр (пізніше переформована у 507-й птап), 11-го опАА, 73-го іп, 209-ї ісбр (включена до складу корпусу після розформування 73-го іп), 121-го опз, 15-ї ормзз, 465-го об РЕБ, 93-го ортб, 311-го об РХБЗ, 150-го орвб (автомобільної техніки), 532-го орвб, 20-ї брМЗ (переформована пізніше у 810-й опМЗ), 133-ї ороо, 102-ї РАСТ, 239-го військового полігону, військової комендатури Дніпропетровського гарнізону [63, с. 45, 49, 55]. Додаток № 4.32.

Але у частинах 32-го АК цей процес таки набув системності. Причиною стало окреме розташування Криму від інших центрів виробництва нарукавних емблем, а також можливість командування корпусу якось контролювати цей процес. Ініціатором та розробником символіки частин став представник українського козацтва в Криму отаман В. Тамбовцев-Лисенко. Він створив комплекс нарукавних емблем для частин 7-ї дивізії НГ у Криму, і він же переніс розроблені ним при цьому принципи побудови емблем і на

---

* Символіка частин ПівнОТК та ПівнОК в подальшому не розглядається, так як вона включала вже не частини корпусного комплекту, а комплекту військ оперативного командування, що виходить за межі дослідження. - М.С.

частини 32-го АК. Тому ми й бачимо, що частина нарукавних емблем частин 32-го АК базуються на нарукавній емблемі управління корпусу, наслідують його круглу форму, зображення кримського півострову, чорний колір тла. Такими були розроблені та виготовлені нарукавні емблеми 19-ї ороо (її символом стала голова кобри), 301-ї абр у Симферополі (з зображенням гаубиці на тлі контурів Криму і з девізом «Гучніше грому»), 1398-го птап у Симферополі (з зображенням бойової машини 9П149 комплексу ПТУРС «Штурм-С» на тлі контурів Криму), 114-го артилерійського складу у селищі Межгірря (з зображенням соколу, що тримає гармати та меч на тлі контурів Криму). Однак інші емблеми створювалися за власними зразками, які нічим не нагадували корпус. До таких відносяться нарукавні емблеми 816-го реап у Симферополі [158, с. 5; 290, с. 8-9], 150-го об РХБЗ у селищі Перевальне, 4-го опз, 70-го іп в Бахчисараї, 30-го УЕСО, 171-го ВЗ, 24-ї окремої роти комендантської служби у Симферополі. Додаток № 4.34.

Процес втілення нарукавної емблематики у війська не був, на жаль, гладким. Існувала сильна протидія з боку органів тилу ЗС України, тому, що створювало їм додаткові клопоти по забезпеченню частин цією символікою. Також активно протидіяли і на першому, і на наступних періодах розвитку військової символіки України, ті з числа офіцерів та генералів, які були прибічниками традицій СРСР. Вони намагалися заборонити процес розвитку військової символіки. Як приклад можна привести кодограму тимчасово виконувача обов’язки начальника штабу ПрикВО, яка надійшла до військ ПрикВО 17 квітня 1997 р., і яка категорично забороняла носіння будь яких нарукавних емблем, яких не було затверджено у наказі МО України № 150 від 12 червня 1995 р. (тобто, жодної нарукавної емблеми частин!) [15, с. 10]. Однак процес втілення в життя військ власної нарукавної символіки зупинити вже було неможливо. Про це свідчить інша кодограма, вже командувача військами ПрикВО генерал-полковника П. Шуляка, за № 19/1625КГ від 26 червня 1997 р. В ній констатується факт, що у військових з’єднаннях, частинах і установах ведеться активна робота щодо

розпрацювання і запровадження нової емблематики, символіки і Бойових прапорів. При цьому командувач військами округу вимагав, щоби виготовлення, а також прийняття рішення про носіння військовослужбовцями знаків, емблем відбувалося лише після їх затвердження [15, с. 23].

Ще одна спроба централізованого затвердження розроблених у військах нарукавних емблем відбулася у травні-червні 1998 р. 21 травня 1998 р. до ЗахОК (а також командувачу СВ, командувачам ПівнОК, ПівдОК, командувачам ВПС, військ ППО, ВМС та начальнику ГУВО) надійшла телеграма № 138/914 від першого заступника МО України генерал-полковника І. Біжана з вимогою до 22 червня 1998 р. «*розробити та надати проекти зразків нарукавних знаків для управлінь родів військ, оперативних командувань та підлеглих їм об'єднань, з'єднань, академій та військових інститутів*». Проекти повинні були надаватися до розгляду на адресу ГРУТ МО України. Відповідно до наказу командувача військ ЗахОК начальником штабу було підготовлене та направлене у війська розпорядження № 33/433 від 26 травня 1998 р. з вимогою виконання вимог даної телеграми. 25 травня 1998 р. було підготовлене розпорядження начальника штабу ЗахОК № 122 з аналогічними вимогами. Розпорядження були виконані, і пропозиції після затвердження командувачем ЗахОК П. Шуляком були відправлені до МО України (вихідний номер документу речової служби ЗахОК № 33/500 від 19 червня 1998 р.) [16, с. 1, 3, 5-6, 17-243]. Всього направили 211 малюнків. Однак, як і у попередньому випадку, жодних відповідей командування ЗахОК (а також інші військові організації, згадані у телеграмі генерал-полковника І. Біжана) не отримали. Тому у військах продовжився «романтичний» період, характерний хаотичною, дуже часто непрофесійною розробкою та втілення у форму одягу військовослужбовців різноманітних нарукавних емблем. А 24 липня 1998 р. наказом МО України № 299 був затверджений нарукавний знак «Міністерство оборони України» [16, с. 8-9]. Значення цього факту було великим. У військах наочно побачили, що вище

керівництво підтримує введення у військах власних нарукавних емблем, тому можна продовжувати процес їх розробки та втілення у життя.

Таким чином, до початку 2001 р. практично всі об'єднання, з'єднання, військові частини армійських корпусів, оперативних командувань, частини, що знаходилися у безпосередньому підпорядкуванню командуванню СВ ЗС України реально розробили, виготовили та застосували для носіння особовим складом свої власні нарукавні емблеми. Однак не вистачало офіційного затвердження цих нових елементів військової форми одягу вищими командними інстанціями ЗС України, без чого це залишалося лише ініціативою окремих командирів та начальників. А для цієї роботи потрібен був спеціальний орган у вищих структурах військової влади (у МО України або ж у ГШ ЗС України).

* * *

В цілому нарукавні емблеми, що були створені у цей період, мали свої особливості, які в подальшому стали загальними особливостями взагалі всієї української нарукавної емблематики. До основних з них відносяться:

1. Першою стало те, що нарукавна емблематика об'єднань, з'єднань та військових частин СВ ЗС України створювалася стихійним способом, практично, без підтримки керівництва ЗС України, які не мали фахівців у цій, цілком новій для української армії, галузі. І хоча цей процес був об'єктивним - в цілому в країні в цей час дуже бракувало людей, компетентних у питаннях геральдики та військової символіки, і здатних організувати на практиці розробку та виготовлення цього нового елементу форми одягу – однак це не завадило втіленню військової символіки у життя. Правда, це спричинило ряд негативних явищ, серед яких – часто створення неякісних, неправильних з точки зору теорії символіки, не естетичних зовні, емблем. Однак важливим є той факт, що нарукавні емблеми відразу з'явились в українській армії саме як емблеми, а не як розпізнавальні знаки. І це не випадково. Потреби в розпізнавальних знаках на уніформі РА не знала, тому і українська армія за ними не сумувала. А от відобразити на обмундируванні свою причетність до

певної корпоративної формації, особливо якщо це елітна частина або ж вона має бойові заслуги, зароблені попередниками, відблиск слави яких таким чином відблискує і на сучасному носієві емблеми – це виявилось дуже актуальним. Саме первісна установка на створення нарукавної емблеми, яка повинна була відображати історію і бойові заслуги частини, місце дислокації, особливості бойового фаху, часто призводили до того, що емблема була перевантажена деталями, що, на жаль, теж є однією з характерних особливостей української нарукавної емблеми початкового періоду. На це впливала також і недостатня символічна (геральдична) освіта українських громадян – спадок радянської епохи. Невеликий набір символів в СРСР (а люди звикли в основному лише до зірки, серпу з молотом і червоного прапору) власно і призводив до того, що коли за символами повинен був стояти різноманітний зміст, їх – цих символів – і забракло. В результаті коли емблема розроблялась за класичними прикладами, вона була незрозуміла широкому колу військовослужбовців, які ніколи раніше з таким явищем не зустрічались. Компенсувати доводилось введенням додаткових елементів на загальнодоступному рівні, і емблема перевантажувалась та програвала видовищно, особливо гербам.

2. Видатним фактом, якій можна спостерігати практично у кожній нарукавні емблемі української армії, стало застосування нової української державної символіки (Малого Державного Герба України та Державного Прапора України). Такий підхід ясно продемонстрував патріотичність військовослужбовців ЗС України, їх відданість ідеям державної незалежності України як суверенної держави. Тому у важких матеріально умовах життя українських військових протягом 1990-х рр. саме нарукавна символіка дала можливість їх таким чином проявити відчуття патріотизму та любові до своєї Батьківщини – України.

3. На зовнішній вигляд нарукавних емблем відчутно вплинули особливості культурно-символічних традицій різних регіонів України. В перших емблемах, що розроблялися в західних та центральних областях

України, крім державних символів широко вживалися й інші українські національні символи, наприклад, такі, як гілки калини - символу української військової звитяги та жертовності заради Батьківщини. Емблеми, розроблені в центральних областях України, часто пов'язані зі символікою Запорізької Січі, на землях якої розташовані частини. В символіці військових частин, розташованих у Центральних та Західних регіонах України також більш відчутна присутність геральдичних традицій. Найбільш яскраво вплив регіональних факторів на символіку ЗС України проявився через широке втілення в нарукавну емблематику міської і територіальної геральдики України. Герби міст, земельні або обласні герби територій, на яких розташовані частини, часто стають невід'ємною частиною нарукавних емблем. Найчастіше герби використовували у символіці частин, що розташовані на теренах сучасних Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Волинської, Рівненської, Хмельницької, Чернівецької, Закарпатської, Житомирської, Київської, Чернігівської, Харківської, Полтавської областей. Це пов'язано не лише з широким розвитком місцевої геральдики на цих споконвічно українських землях, але й з тим, що їм найбільш притаманне національне українське забарвлення. Значно менше використовували символи міст на Півдні та Південному Сході України, у Криму, що пояснюється великим впливом російської імперської геральдики на історичний процес становлення міських гербів цієї частини України. У цей час понад 100 з'єднань і частин українських ЗС створили свої нарукавні емблеми з застосуванням гербів земель, областей і міст України. Найчастіше герби в емблемах частин подаються повністю, в тому вигляді, в якому вони були затверджені місцевими радами. Водночас декоративний картуш з міською короною вживається досить рідко. Факт затвердження герба органами влади є обов'язковим, оскільки військова частина може використовувати тільки офіційну геральдику держави. Герби ж деяких українських міст і містечок рясніють символами їхніх колишніх власників (особливо на Західній Україні), а також символами тих імперій, до складу

яких входили українські землі. Переважно також недоречним є використання гербів радянського періоду через брутальні порушення правил геральдики при їх створенні. Однак випадки застосування таких знаків є: наприклад, герба Кривого Рогу в перших емблемах частин 17-ї тд. Але як тільки місто прийняло новий український герб, то він негайно замінив в емблемах старий. Є приклади, коли бажання військових мати в своїй емблемі герб міста призводило до появи останнього. Так було в Фастові, де прийняття міського герба гальмувалось байдужим ставленням місцевої влади. І тільки енергія командира 961-го реап полковника В. Васильченка призвела до затвердження герба й подальшого використання його в емблемі частини [367, с. 58]. Іншим варіантом вживання гербів є включення в композицію нарукавної емблеми окремих геральдичних фігур з герба. Так, часто використовується лев з герба Львова, архангел Михайло з герба Києва, орел з герба Чернігова. Такий самий зміст має використання міської брами, яка характерна для багатьох гербів (наприклад, в емблемах частин з міст Рави-Руської та Ізяслава). А в Білій Церкві елемент старовинного герба міста – лук з трьома стрілами – був використаний в емблемах частин місцевого гарнізону навіть раніше, ніж сам герб був, нарешті, затверджений офіційно міською радою. Третім, найбільш рідкісним варіантом застосування гербів є додавання до самого зображення герба символів, що пов’язані зі специфікою частин, а також додаткових написів, стрічок і інших подібних елементів. Зафіксовано лише декілька емблем, створених таким шляхом: 3-ї брАА (на підставі герба Бродів) а також 23-ї оаембр (на тлі герба Кременчука). Особливо характерним є зображення емблеми 3-ї брАА з міста Броди. Тут власний символ частини – дракон (наносився на борти гелікоптерів ще в Афганістані) зайняв центральне місце в гербі Бродів, витіснивши звідти білу лілею, яка перекочувала на груди дракона (в Афганістані там малювався чорний піковий туз). Таким чином частина отримала емблему, в якій органічно поєднані суто військові символи та символи міста.

4. Сильний вплив на нарукавну емблематику має традиційна символіка родів військ і служб, до яких відносяться частини. Характерне, наприклад, що в символіці аеромобільних військ часто присутня дещо змінена символіка повітряно-десантних військ радянського періоду. Також танкісти, автомобілісти, війська РХБЗ, артилеристи надавали перевагу використанню своїх традиційних емблем роду військ, дещо пристосованих до потреб українського війська. Разом з тим, іншою особливістю стала швидка адаптація і втілення в символіку частин і підрозділів нових розроблених суто українських емблем родів військ і служб (наприклад, військових медиків, інженерних військ, механізованих військ, військ зв'язку, частин ППО та служби РЕБ, підрозділів топографічної служби тощо).

5. В цей час військова символіка ЗС України збагатилася великим різнобарв'ям символів, які, у більшості, народжувалися на місці, в частинах. На відміну від радянських часів, ареал символів значно розширився. Тепер, крім зразків зброї і техніки, в символіці широко використовували зображення представників фауни (орлів, соколів, ведмедів, кабанів, рисі, пуми, тигра, лева, вовка, коня, кажана, кота, павуків, кобри та т. і.), флори (калини, дуба, лавра, квітів троянди, піону), зображення старовинних предметів військового вжитку (панцирі, шоломи, мечі, мушкети, списи), античних богів (наприклад, Асклепія у медиків), характерні будівлі краю, де знаходилися частини (гребля Запорізької ГРЕС, замки, фортеці Паланок на Закарпатті та Білгород-Дністровська біля Чорного моря) та багато інших знахідок, які дозволяли досить чітко позиціонувати частини по регіонах України та за їх військовими спеціальностями.

6. Позитивною особливістю розвитку української нарукавної емблематики є бажання внести до неї елемент системності. Особливо яскраво системний підхід проявляється в символіці дивізій і бригад ЗС України. Перші ж створені за системним принципом емблеми 4-ї бригади морської піхоти продемонстрували одну із найкращих її форм, що стало базою для створення аналогічних взірців в СВ. На даний час існують комплекси

нарукавної емблематики 24-ї, 28-ї, 51-ї, 66-ї, 72-ї, 93-ї, 128-ї мд, 30-ї тд, 1-ї рд, 26-ї і 55-ї ад, частин 32-го АК, деяких бригад.

Системність підкреслюється низкою елементів, головними з яких є:

- єдина форма нарукавної емблеми: розробляючи систему, в Україні сповідували принцип єдності форми всіх емблем дивізії або бригади. Існують й інші варіанти (наприклад, у ЗС Росії встановили систему на підставі єдності форми для певних організаційних підрозділів. Тобто, за такого підходу, для дивізії встановлюється одна форма, для полку – інша, а для батальйонів – ще інша. Така практика в України була цілковито відкинута, як хибна).

- важливим системним елементом є приборний колір (колір приборного сукна), який в ЗС України використовується недостатньо (приборне сукно – це кольорове сукно, яке використовували для обробки мундирів; в арміях XVIII–початку XX ст., у сукупності з приборним металом (золотом (жовтим) або сріблом (білим)) вказувало на його полкову або відомчу приналежність). З приборного сукна виготовляли коміри, обшлага, підклад мундирів, погони, лацкани, лампаси, випушки та т. і. [256, с. 865]). Зараз диференціюються в основному тільки малиновий приборний колір (віднесений до СВ – механізованих військ, загальновійськових частин та установ, юридичної, медичної служб, частин та підрозділів логістики, частин армійської розвідки, військових диригентів та музикантів), чорний (використовується для технічних родів військ – танкових військ, ракетних військ та артилерії, частин ППО СВ, радіотехнічних військ, військ зв’язку, інженерних військ, автомобільних та дорожніх військ, частин та підрозділів РЕБ, військ РХБЗ, військово-топографічної служби) і блакитний (аеромобільні війська, які зараз носять назву ВДВ). Практика показує, що таке правило не завжди дотримується, на що впливає рішення командирів. Бажаним було би збільшення числа приборних кольорів хоча б в нарукавній емблемі, якщо це неможливо втілити в інші елементи військової уніформи (наприклад, в беретах військовослужбовців).

• центральне місце в системі займає єдиний символ (логотип) дивізії або бригади, на основі якого будується вся система. Тут стихійно склалися два підходи: умовно їх можна назвати західним (характерним для дивізій ЗахОК) і східним (притаманним з'єднанням ПівдОк на сході України). В першому (за яким побудовані емблеми 51-ї, 66-ї, 128-ї, 24-ї, 28-ї мд, 1-ї рд, 30-ї тд) основою емблеми є логотип дивізії, а емблеми частин дивізії відрізняються додаванням до нього елементів, пов'язаних із їхньою специфікою. В другому випадку (вперше використаному в емблемах 72-ї мд) емблема поділена на два рівня: верхній, де знаходиться логотип дивізії, і нижній, із власною символікою частини (до такого типу належать також емблеми 93-ї мд). Теоретично можливий інтегральний варіант (поєднання обох типів), а також й інші типи побудови системи.

7. На розвиток української військової емблематики суттєво вплинула технологія виготовлення нарукавних емблем. На відміну від армій західних країн, в яких практично всі емблеми виготовляються методом вишивання або шовкографією, у нас найбільшого розповсюдження у вказаний період отримала технологія виготовлення нарукавних емблем шляхом термічного формування на сукні (тканині) кольорових полімерних смол. Така технологія дозволяє відтворювати найдрібніші деталі, що певним чином призводило до ускладнення емблем (при вишивці неможливо якісно зробити дрібні деталі, тому вишиті емблеми простіші за змістом). Крім того, такі емблеми в виробництві були значно дешевші від шитих, що мало неабияке значення для військовослужбовців в початковий період існування української армії (через те, що вони змушені були купляти емблеми за власні кошти). Починаючи з 2000-х рр. в українській військовій емблематиці стрімко зростає доля шитих емблем. Це впливає і на їхню естетику. Якщо спочатку вишиті емблеми просто копіювали аналогічні "гумові", то з часом стали вже розроблятись ескізи спеціально для виготовлення вишивкою, з урахуванням технології.

8. Останнім фактором, який не можна не пригадати, безумовно є суб'єктивний, пов'язаний з особистим авторським впливом творців

емблематики. Так, розуміння символіки перших емблем морської піхоти ВМС України не буде правильно сприйняте без урахування особистості їх ініціатора – полковника В. Волошина. На емблематику частин ПрикВО (ЗахОК) великий вплив справило УГТ через куратора секції військової емблематики та уніформології, автора праці, членів УГТ менеджера фірми «Юля» З. Галишинця, підполковника Б. Буднікова. Створення комплексу емблем для 13-го АК проходило під керівництвом полковника І. Чубенка, а 32-го АК йшло під сильним впливом українського козацтва та їх отамана В. Тамбовцева-Лисенко. На символіку органів і частин столичного Київського гарнізону в різні часи впливали начальник ЦМЗСУ полковник В. Карпов, художник О. Руденко, полковники О. Муравйов, М. Абрашин, працівник ЗС України кандидат історичних наук М. Чмир. Оригінальні зразки військової символіки створювалися трудом підполковника В. Івлєва та В. Пекного, полковника І. Чепурного, полковника В. Бурдинюка, підполковника І. Кудріна, майорів О. Шуляка та О. Макарова, генерал-майора М. Данильченка, старшего лейтенанта В. Радека, старших прапорщиків О. Дедея, С. Корнієнка, А. Кулаковського та багатьох інших, яких всіх важко згадати у одній праці. Характерною особливістю цього аспекту стало й широке залучення до процесу створення нарукавних емблем офіцерів, прапорщиків, інших категорій військовослужбовців самих частин і підрозділів, що дозволяє відноситися в цілому до створеного комплексу нарукавної символіки ЗС України як до специфічного розділу народної творчості.

Розділ 5. Утвердження нарукавної емблематики Сухопутних військ Збройних Сил України у період офіційної нормалізації та затвердження символіки вищим військовим керівництвом держави (2001–2012 рр.)

Новий період розвитку військової символіки ЗС України наступив 2001 р. Досвід розвитку символіки у об'єднаннях, з'єднаннях та військових частинах ЗС України показав, що для подальшого розвитку необхідний спеціальний орган, який би на постійній основі здійснював роботу по розробці символіки для ЗС, а також здійснював координацію та фахову експертизу вже створених зразків військової символіки. У квітні 2001 р. такий орган був створений у складі ГШ ЗС України. За ініціативи полковника Олександра Муравйова наказом начальника ГШ ЗС України – першого заступника МО України від 12 березня 2001 р. № 115/1/116 була створена Воєнно-геральдична служба ГШ ЗС України. Крім О. Муравйова (призначеного на посаду начальника Воєнно-геральдичної служби ГШ ЗС України наказом начальника ГШ ЗС України – першого заступника МО України від 23 квітня 2001 р. № 24) до її складу увійшли полковник Микола Абрашин (заступником начальника служби, призначений наказом начальника ГШ ЗС України – першого заступника МО України від 23 квітня 2001 р. № 26; талановитий пластик малих форм), а також молодий спеціаліст у галузі геральдики та символіки Микола Чмир.

Саме цей орган виявився здатним, при підтримці керівництва ГШ та МО України, взяти на себе організацію подальшої розробки військової символіки у ЗС України. Спектр його завдань з самого початку був окреслений максимально широко: розробка символіки ЗС України, у тому числі офіційних символів ЗС України, МО України, ГШ ЗС України, видів ЗС України, нарукавної емблематики з'єднань та військових частин, військова вексилологія широкого спектру (від Бойових Прапорів до штандартів посадових осіб, комплексу прапорів для кораблів ВМС ЗС України), та всіх інших елементів символіки, у яких виникала потреба; розробка нагородних, заохочувальних, кваліфікаційних та пам'ятних (ювілейних) нагрудних знаків

ЗС України, символічних елементів військової форми одягу (рангових знаків, кокард і т.і.) аж до створення зразків сувенірної продукції в інтересах МО, начальника ГШ та командувачів видів ЗС України. Також Воєнно-геральдична служба ГШ ЗС України повинна була забезпечувати фахову експертизу вже існуючих зразків військової символіки, після чого передбачалося створення та введення реєстру військової символіки ЗС України [167, с. 5]. Створення подібного органу стало логічним завершенням процесу теоретичних досліджень та формування понятійного апарату у питаннях забезпечення ЗС України власною символікою. В цьому плані важливе значення мали низка указів Президента України [30, 32], якими визнавалося необхідним концептуально вирішити питання символіки ЗС України та інших військових формувань. Крім того, Указ Президента України від 30 листопада 2000 року № 1271 давав юридичне право міністерствам та іншим центральним органам виконавчої влади мати власні емблеми та прапори, а окремим посадовим особам міністерств та відомств – ще й штандарти [166, с. 2].

Тоді ж, у листопаді 2000 р., зусиллями підприємців (фірми «Геральдична палата. Олекса Руденко і компаньйони») була розроблена та запропонована керівництву МО України «Концепція розвитку символіки, емблематики та прапорництва Збройних Сил України та інших військових формувань, передбачених законодавством України». Її основні положення, разом з проектами та описами військово-геральдичних знаків, емблем і прапорів ЗС та інших військових формувань, передбачених законодавством України, та програма їх впровадження, які пропонували її автори, була розглянута на засіданні Комісії з опрацювання військової символіки, яка діяла в МО України [123, с. 117]. 9 квітня 2001 р. ця концепція була подана до Кабінету міністрів України на розгляд та подальше затвердження Указом Президента України [17, с. 10-19]. Важливою складовою частиною концепції, її головним принципом, стали збереження і розвиток історичних традицій військової символіки України, внутрішня структурованість, цілісність і взаємозв’язок

елементів військово-геральдичних знаків, відповідність планів розвитку символіки, прапорництва та емблематики ЗС проведенню військової реформи. При розробці системи військово-геральдичних знаків було використано принцип ієрархічної взаємопов'язаності та логічної структурованості військово-геральдичних знаків, а також принципи державної політики в галузі геральдики, символіки, емблематики, прапорництва; традиційності, історичності, що грунтувалася на спадкоємності; історичних зв'язків і правил побудови знаків та емблем, виходячи з національно-історичних військових традицій; наукового підходу до створення й систематизації знаків; доцільності та зручності в розпізнаванні, художньої виразності [123, с. 117-118]. Важливо, що у концепції була спроба дати й пояснення понять і термінів. До таких базових понять були віднесені поняття «державна геральдична політика», «геральдичне забезпечення ЗС та інших військових формувань України», «геральдичний знак – військово-геральдичний знак», «загальний символ» [20, с. 3; 123, с. 118]. Перші загальні поняття сформульовані досить точно і виважено: «*Державна геральдична політика – визначення органами державної влади в Україні цілей та механізмів реалізації конкретних проектів і програм розвитку вітчизняної геральдики*» [17, с. 14; 123, с. 118]; «*Геральдичне забезпечення військових формувань України – комплекс правових, організаційних, матеріальних і науково-методичних заходів, спрямованих на розвиток військової символіки України (гербів, емблем, знаків розрізнення, системи військових нагородних відзнак і нагрудних знаків, військової уніформи, прапорів тощо*» [17, с. 14]. Однак слід погодитися з дослідником української військової символіки В. Карповим, що «*визначення таких термінів, як «геральдичний знак» (знак, що сприймається візуально, розроблений і затверджений згідно з чинним законодавством), «військово-геральдичний знак» (геральдичний знак, що використовується в інтересах геральдичного забезпечення воєнно-організаційної системи держави), «загальний символ» (умовний розпізнавальний знак, зображення, що виступає*

як візуальне узагальнення певного явища, процесу, умовний знак, що відображає функцію, якість, величину чи процес) спрощені і недостатньо опрацьовані», що є свідченням рівня методологічного розвитку спеціальних історичних дисциплін та досягнень української школи військової символіки на цьому етапі» [123, с. 118]. 27 квітня 2001 р. ця Концепція була відправлена відповідальним секретарем Комісії державних нагород та геральдики при Президентові України В. Репринцевим на експертизу голові УГТ, на той час кандидату історичних наук А. Гречилу. У його відповіді зазначалося: «*Розглянувши проект Концепції розвитку символіки, емблематики та прапорництва Збройних Сил України та інших військових формувань, передбачених законодавством України, можна зробити такі основні зауваження:*

1. У загальних засадах Концепції необхідно зафіксувати, що система військової символіки України повинна відповідати загальній системі Державних символів України та символів вищих органів державної влади й їх структурних підрозділів. Без цього проект фактично дає змогу створювати зовсім окрему систему мілітарної символіки, нічим не пов'язану з атрибутикою інших державних структур.

2. Недоцільним і недопустимим є застосування невірного терміна «військово-геральдичний знак (емблема)». Адже емблеми, прапори, нарукавні чи нагрудні знаки розрізнення, нагороди переважно не можуть трактуватися як «геральдичні знаки», оскільки опрацьовуються за іншими принципами і методами (скажімо, нагороди розробляються за методами фалеристики і мають зовсім інші принципи у колористиці). Тому однозначно цей термін слід вилучити, а замість нього можна використати загальне поняття «військові символи і знаки», яке буде уособлювати і герби (геральдичні знаки), і прапори, і нагороди, і т. д.

3. *У розділі III у переліку знаків слід «гербові емблеми» (цей термін безглуздий, - чому не «емблематичні герби»? – можуть бути або «емблеми», або «герби») замінити на «емблеми»* [17, с. 20]. Безпосередньо візуально ця

концепція повністю базувалася на розроблених О. Руденком, Д. Адаменком та В. Назарчуком комплексу військово-геральдичних знаків, емблем і прапорів [18, с. 2-39; 137, с. 122-128; 334, с. 5]. Додаток № 5.1.

Незважаючи на високу оцінку цього комплексу деякими дослідниками української військової символіки [123, с. 115-117], ця праця зустрілася й з критикою [257, с. 4]. 12 лютого 2001 р. документи щодо символіки ЗС України, розроблені О. Руденком, Д. Адаменком та В. Назарчуком, направлені 6 лютого 2001 р. голові Адміністрації Президента України для проведення геральдичної експертизи та подальшого затвердження Указом Президента України, були передані на експертизу знавцю геральдики, члену Комісії державних нагород та геральдики при Президентові України кандидату історичних наук, голові УГТ А. Гречило [18, с. 42-68]. Висновок останнього був: «*...Пропоновані проекти символів ЗС України потребують значного доопрацювання, як у графічній частині, так і в документальному оформленні, в якому дуже багато неточностей, помилок та пропусків. Затвердженню таких атрибутів, як прапор ЗС та прапор Міністерства оборони має передувати прийняття загальної концепції розвитку символіки вищих органів державної влади та їх структурних підрозділів. Передбачені проектом емблеми, прапори і штандарти мають становити єдину систему із вже використовуваними або передбаченими атрибутами (бойовим прапором частини, прапором ВПС, системою прапорів ВМС і т. п.). Тому вважаю, що впорядкування символіки Збройних Сил України можливе тільки при комплексному вирішенні, а не фрагментарному. Тільки після цього проекти можна буде рекомендувати для офіційного затвердження та практичного використання*» [18, с. 73]. Тому комплекс О. Руденка, Д. Адаменка та В. Назарчука не був підтриманий у ЗС України. Причиною стала хибна концепція авторів – створення уніфікованих символів як для ЗС України, так і для всіх інших військових формувань України, які розрізнялися лише кольором та дрібними деталями, які неможливо чітко і однозначно ідентифікувати. Тобто, порушувався один з основних принципів,

закладених у саме існування військової символіки – її розпізнавальна функція. Це могло мати негативні наслідки для практичного застосування цих символів у військах, що відзначав автор при розгляді пропозицій у ГШ ЗС України. Такі висновки були зроблені під час проведення конференції у ГШ ЗС України 11-12 лютого 2002 р. під керівництвом заступника начальника ГШ ЗС України генерал-майора О. Фоменка, за участі керівництва Воєнно-геральдичної служби ГШ ЗС України, секретаря Геральдичної комісії ЗахОК полковника М. Слободянюка та запрошених фахівців у галузі геральдики. До останніх (серед яких були начальник Управління державних нагород та геральдики Адміністрації Президента України, відповідальний секретар Комісії державних нагород та геральдики при Президентові України В. Репринцев, заступник начальника Управління державних нагород та геральдики Адміністрації Президента України В. Бузало, завідувачка відділу інституту історії України, член Комісії державних нагород та геральдики при Президентові України М. Дмитрієнко, начальник відділення управління підготовки військ Державного комітету у справі державного кордону України підполковник О. Цевельов) було доведено невідповідність запропонованого комплексу військової символіки для ЗС України [19, с. 23, 29-30]. Серед основних заперечень було таке:

«*…ми детально вивчили проект О.В. Руденка і прийшли до висновку про його невідповідність вимогам, котрі Міністерство оборони України висуває до символіки Збройних Сил України.*

По-перше, символіка, запропонована О.В. Руденком, побудована без урахування потреб Збройних Сил України. Має місце копіювання символіки інших військових формувань, передбачених законодавством України та армій сусідніх держав. Дозволю собі навести кілька конкретних прикладів:

1. Емблема Збройних Сил України, за винятком кольору хреста, повністю аналогічна емблемі Прикордонних військ України, затвердженій Указом Президента України від 7 серпня 2001 року (№ 594/2001). При

виконанні цих емблем у одноколірному варіанті (наприклад, на техніці) їх легко можна сплутати.

2. В основу емблеми Міністерства оборони України покладено емблему Збройних Сил України, доповнену зображенням булави та схрещених мечів. В той час так само виглядає емблема Сухопутних військ, лише відсутня булава. Оскільки булава уособлює владу та управління, виходить, що Міністерство оборони України керує лише Сухопутними військами. До того ж, зображення булави має низький художній рівень.

3. Прапор Міністерства оборони України, в цілому, повторює за композицією бойові прапори частин Російської імператорської армії першої половини 19 століття та сучасного Війська Польського. В цілому, його оформлено як Бойовий Прапор військової частини, на який міністерство оборони України не має права.

Перелік недоліків, звісно, можна продовжувати далі.

По-друге, не вирішено питання фінансування передачі авторських прав на проект та його промислової реалізації».

У квітні 2001 р. проект Указу Президента України «Про символіку Збройних Сил України», розроблений на основі пропозицій О. Руденка, було повернуто до МО України на доопрацювання. Керівництво ГШ ЗС України прийняло рішення про припинення співпраці з О. Руденком, і поставило задачу розробити новий проект Указу Президента України «Про символіку Збройних Сил України» новоствореній Воєнно-геральдичній службі ГШ ЗС Сил України. З самого початку роботи нової служби велика увага приділялася питанням нормалізації (впорядкуванню) процесу розробки та затвердження нарукавної символіки. Для ознайомлення зі станом речей керівництво Воєнно-геральдичної служби ГШ ЗС України організувало збір даних про вже існуючи нарукавні емблеми у ЗС України. Для цього війська отримали розпорядження МО України за № 115/ВГ/3163 від 3 вересня 2001 р., яке вимагало від командирів (начальників) всіх ланок ЗС України надати відповідні данні у Воєнно-геральдичну службу [17, с. 113-115]. На виконання

цього розпорядження в СВ видали наказ Головнокомандувача СВ ЗС України від 5 жовтня 2001 р. № 183 «Про створення комісії з питань контролю за розробкою та введенням у дію елементів військової символіки у Сухопутних військах Збройних Сил України» [17, с. 139-140].

Ще раз подібні вимоги про подання до Воєнно-геральдичної служби ГШ ЗС України зразків розроблених нарукавних знаків, що військовослужбовці носять у військах, відбулося 2003 р. (розпорядження начальника ГШ ЗС України від 25 січня 2003 р. № ВГС/20, яке для СВ було продубльоване розпорядженням командувача СВ від 30 січня 2003 р. № 116/11/826).

В результаті фахівці Воєнно-геральдичної служби отримали величезний масив інформації про стан впровадження у ЗС України нарукавної символіки. На основі отриманих матеріалів та власних напрацювань служби були створені перші рекомендації щодо правил розробки нарукавної символіки військових частин ЗС України, зокрема «Методичні рекомендації з розробки нарукавних емблем з'єднань (військових частин), установ та закладів Збройних Сил України» [19, с. 32-35]. Вони були обговорені під час проведення 10-12 вересня 2002 р. наради у Воєнно-геральдичній службі ГШ ЗС України за участю представників комісій з питань військової символіки видів ЗС та оперативних командувань СВ ЗС України (брали участь начальник Воєнно-геральдичної служби ГШ ЗС України полковник О. Муравйов, начальник групи (культурно-виховної, освітньої роботи та дозвілля) відділу пропаганди управління виховної роботи Головного командування ВПС ЗС України підполковник В. Ємбаков, секретар геральдичної ради ВМС ЗС України капітан 2 рангу О. Хлобистов, секретар комісії з питань військової символіки ЗахОК полковник М. Слободянюк, начальник відділення технічних засобів пропаганди і поліграфії управління виховної роботи ПівдОК, член комісії з питань військової символіки ПівдОК полковник А. Дувалов, старший офіцер управління виховної роботи ПівнОК підполковник Ю. Бабій, начальник 44-го відділу МО України по розробці та удосконаленню військової форми одягу полковник С. Климко та спеціаліст

Воєнно-геральдичної служби ГШ ЗС України М. Чмир). Після деяких змін ці рекомендації поступили у війська [19, с. 32-35]. Також в ході наради були прийнято «Положення про пам'ятні нагрудні знаки Збройних Сил України» та про створення «Комісії з питань військової символіки Генерального штабу Збройних Сил України» [19, с. 31, 36]. Під час цієї наради також була проведена експертиза представлених МО України раніше на розгляд та затвердження комплексу символів ЗС України, розроблених приватною фірмою «Геральдична палата. Олекса Руденко і компаньйони», які були визнані такими, що не відповідають вимогам ЗС України до власної символіки [19, с. 29-30].

Тому за завданням керівництва Воєнно-геральдична служба ГШ ЗС України першочергово зайнялася створенням комплексу основних символів ЗС України, до яких були віднесені емблеми ЗС України, МО України, ГШ ЗС України, СВ, ПС та ВМС ЗС України, а також їх прапорів, базового зразка Бойового Прапора військової частини (з'єднання) ЗС України та штандартів МО України, начальника ГШ - першого заступника МО України, командувачів СВ, ПС та ВМС ЗС України. Розроблені власні зразки вказаних символів фахівцями Воєнно-геральдичної служби ГШ ЗС України (з 1 лютого 2006 р. реорганізованої у Відділ військової символіки та геральдики ГШ ЗС України, при цьому ставши суто цивільним органом ГШ [210, с. 3]), після довгого процесу затвердження, який гальмувався представниками Адміністрації Президента України, налаштованими на протягування комплексу символів, розроблених О. Руденком, все ж таки були затверджені Указами Президента України № 551/2006 від 20 червня 2006 р. та № 550/2006 від 20 червня 2006 р. [34, 35]. Серед них була затверджена й емблема СВ ЗС України. Додаток №. 5.2.

Важливість цієї події для розвитку нарукавної емблематики СВ ЗС України полягало в тому, що цей символ в подальшому склав основу розробки символіки багатьох управлінь, об'єднань, з'єднань, військових частин, установ та військово-навчальних закладів СВ ЗС України.

В період, коли основні зусилля Воєнно-геральдичної служби ГШ ЗС України були направлені на створення загальних символів ЗС України, відзнак для заохочення військовослужбовців, знаків класної кваліфікації (які були першочергові для розвитку символіки ЗС України), в об'єднаннях, з'єднаннях і військових частинах як ЗС України в цілому, так і в СВ, продовжувався процес стихійної розробки нарукавної емблематики. Цей процес підігрівався тим, що проходила реорганізація ЗС, одні частини розформовувалися, інші – переформовувалися, тому розроблені старі зразки нарукавної емблематики ставали неактуальними, які не відображали сучасний стан частин. Відповідно, створювалися нові зразки, а так як процес упорядкування, розпочатий Воєнно-геральдичною службою ГШ ЗС України ще не дійшов безпосередньо до частин та їх символіки, цей процес йшов у старому, стихійно-романтичному русі. Основними заходами у цей період стало перетворення дивізій СВ у бригади (механізовані, танкові, артилерійські, ракетні). Тому новоутворені бригади створювали свої нові нарукавні емблеми. Частина з них просто переробила стару нарукавну емблему дивізії у бригаду. Так зробили військовослужбовці 52-ї омбр (перетвореної з 254-ї мд), 93-ї омбр, 128-ї омбр, 17-ї отбр, 30-ї отбр [281, с. 134, 148], 19-ї рбр (залишилася єдиною з розформованої 1-ї рд). В деяких випадках створювалася нова емблема, але з застосуванням старих символів. Так поступили в 24-й омбр, у 22-й омбр (створеної з 66-ї мд), 25-й опдбр (яка стала самостійною після розформування 1-ї аемд), новоутворених 26-ї абр, 11-ї абр, 107-го та 15-го реап, 29-го та 54-го орб та в інших частинах. 28-а омбр залишилася єдиною з колишньої дивізії, тому її нарукавна емблема не змінилася, так само, як не змінився статус 169-го НЦ СВ. Деякі нові частини, створені у цей період, розробили власну символіку, як, наприклад, 62-а омбр (перетворена з 119-го НЦ), 1-а отбр, 16-а омбр, 92-а омбр, 80-й оаемп (переформований з 6-ї оаембр), 79-й оаемп (перетворений з 40-ї оаембр), змінили символіку військовослужбовці 95-ї оаембр. [238, с. 106-107; 281, с.

59, 61, 133, 145; 282, с. 104, 115, 132, 144, 148, 155, 186-187, 194; 286, с. 29, 31]. Додаток № 5.3.

Новим елементом розвитку військової символіки стало створення самостійно, військовослужбовцями, виготовлення та носіння з дозволу командування частин нарукавних емблем окремих підрозділів, що входили до складу бригад. Розпочали цей процес аеромобілісти, а саме – солдати 25-ї опдбр. Спочатку вона створили емблеми своїх батальйонів, далі – окремих рот і взводів, а далі стали виготовляти й нарукавні емблемі всіх рот бригади. Цей стихійний процес перекинувся спочатку на інші аеромобільні частини СВ ЗС України, а далі й на інші бригади (механізовані в танкові). Додаток № 5.4.

Також у цей період Україна стала проводити активну міжнародну миротворчу діяльність, що привело до виконання миротворчої місії в Іраку. Для цього спеціально у складі СВ ЗС України створили 5-у, 6-у та 7-у омбр, та 81-у окрему батальйонну ТГр (на базі 80-го оаемп). Для них Воєнно-геральдичною службою розроблялися нарукавні емблеми (наприклад, 21 січня 2004 р. начальник ГШ ЗС України затвердив нарукавну емблему для 6-ї омбр в Іраку [166, с. 23; 265, с. 11]), однак військовослужбовці у більшості використовували свої власні, розроблені самостійно, так як у частинах звикли робити протягом попередніх десяти років [268, с. 7]. Єдиним винятком стала 81-а окрема батальйонна ТГр, нарукавна емблема якої була розроблена та затверджена 29 березня 2005 р., і яка використовувала лише офіційно розроблений для неї символу [166, с. 25; 282, с. 105-106, 119]. Додаток № 5.5.

Одночасно практика роботи Воєнно-геральдичної служби ГШ ЗС України з отриманими зразками символіки ЗС України дозволила розробити чіткий механізм розгляду, експертизи та наступного затвердження нарукавної емблематики ЗС України. Перед тим у ЗС України було офіційно затверджено лише дві нарукавні емблеми окремих підрозділів ЗС: МО України (затверджена наказом МО України від 24 липня 1998 р. № 299) та

ГШ ЗС України (опис емблеми затверджений наказом начальника ГШ ЗС України від 30 жовтня 2000 р. № 53) (У наказах вони названі відповідно «нарукавний знак Міністерства оборони України» та «нарукавний знак «Генеральний штаб Збройних Сил України» - М. С.), звичайно, не враховуючи перші затверджені емблеми 4-ї бригади морської піхоти та 7-ї бригади спеціальних операцій ВМС ЗС України, про які йшла мова у розділі 3 праці.

Робота працівників Воєнно-геральдичної служби ГШ ЗС України не була простою. В процесі своєї діяльності по розробці та затвердженню нарукавної емблематики частин ЗС фахівці служби відчували спротив з боку представників тилу МО України. Як вони зазначили «*Цілком можливо, що затвердження нарукавних емблем просто не відповідало інтересам тиловиків, які сприймали їх насамперед як предмети речового майна, тобто, на рівні трусів чи шкарпеток. У їхньому середовищі панувала думка, що нарукавні емблеми військових частин лише шкодять зовнішньому вигляду військовослужбовців і тому «узаконювати» їх недоцільно. Показовою є позиція відділу з розробки та удосконалення військової форми одягу Головного речового управління Тилу, озвучена на початку 2000 року, що визнавала право на існування лише за нарукавними знаками приналежності до видів Збройних Сил та родів військ*» [166, с. 20; 342]. В результаті була встановлена форма бланку затвердження ескізу нарукавної емблеми, до якого додавалися пояснювальна записка з короткою історичною інформацією про частину, описом малюнку та положенням про її застосування. При створенні Воєнно-геральдичної служби ГШ ЗС України тогочасний МО України генерал армії України О. Кузьмук прийняв рішення, що ескізи елементів символіки військових частин мають затверджуватися начальником ГШ ЗС України після експертизи у Воєнно-геральдичній службі ГШ ЗС України [166, с. 21]. Додаток № 5.6. Протягом 2002–2006 рр. начальником ГШ–Головнокомандувачем ЗС України було затверджено більше двох десятків різних нарукавних емблем [166, с. 21]. Серед них у СВ ЗС України першою офіційно затвердженою нарукавною емблемою стала символіка 51-ї омбр 13-

го АК у Володимирі-Волинському, створена полковниками А. Торопчиним та М. Слободянюком [262, с. 11]. Також затвердженими стали нарукавні емблеми Окремого полку Президента України (1 жовтня 2004 р.), Одеського інституту СВ, Львівського військового інституту імені гетьмана Петра Сагайдачного Національного університету «Львівська політехніка», Харківського гвардійського інституту танкових військ імені Верховної Ради України Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», Військового інституту ракетних військ і артилерії імені Богдана Хмельницького Сумського державного університету (всі затверджені 1 жовтня 2004 р. у зв'язку з їх участю у параді в Києві на честь 60-ї річниці визволення України від нацистських загарбників) та 80-го оаемп (29 березня 2005 р.) [166, с. 23-25; 182, с. 7-8]. Додаток № 5.7. При цьому практика цієї роботи засвідчила, що впорядкування символіки військових частин шляхом видання розпоряджень начальника ГШ ЗС України не дає бажаного результату. Тому Відділ військової символіки та геральдики ГШ ЗС України підготував в ініціативному порядку проект наказу МО України «Про нарукавні емблеми органів військового управління, об'єднань, з'єднань, військових частин, установ, організацій та військових навчальних закладів Збройних Сил України», яким «*передбачалося остаточно упорядкувати процес розробки, погодження, затвердження, виготовлення та використання нарукавних емблем військових частин*) [184, с. 21]. На жаль, цей наказ так і не був підписаний та не вступив у силу.

В результаті цілеспрямованої роботи фахівців Відділу військової символіки та геральдики ГШ ЗС України процес доопрацювання та наступного затвердження нарукавної емблематик частин ЗС України набув рис регулярності. Особливо ефективно робота проводилася протягом 2008–2010 рр. В цей час в СВ була затверджена основна маса розроблених та удосконалених нарукавних емблем оперативних командувань, армійських корпусів, бригад, полків, батальйонів та інших частин. 5 лютого 2009 р., першим серед аналогічних підрозділів, була затверджена нарукавна емблема

ЗахОК СВ ЗС України у Львові. На жаль, інші оперативні командування (ПівдОК та ПівнОК) бажання мати власну символіку затвердженою не проявили, продовжуючи носити свої старі, незатверджені емблеми. Далі того ж 5 лютого 2009 р. начальник ГШ затвердив нарукавні емблеми 8-го та 13-го АК [180; 181; 281, с. 50; 282, с. 83]. В кінці 2009 р., 18 листопада, була затверджена й нарукавна емблема третього, останнього, армійського корпусу у складі СВ ЗС України – 6-го гвардійського. Додаток № 5.8. Далі настала черга бригад СВ привести у порядок власну символіку. Однак слід сказати, що процес затвердження нарукавних емблем тут розпочався на рік раніше, коли, напередодні параду в Києві на честь Дня Незалежності України, були відпрацьовані та затверджені нарукавні емблеми еліти СВ – аеромобільних частин. 20 липня 2008 р. затвердили емблеми 79-ї оаембр та 25-ї опдбр. 20 серпня 2008 р., після досить довгого процесу узгодження з частиною, затвердили нарукавну емблему 95-ї оаембр [281, с. 185, 190]. Таким чином, всі аеромобільні частини ЗС України отримали офіційно затверджену військову символіку. Того ж 2008 р. (14 серпня) затвердили й нарукавну емблему 26-ї абр 8-го АК, підрозділи якої також брали участь у параді [281, с. 59, 61]. 2009 р. розпочався процес затвердження нарукавної емблематики механізованих і танкових бригад СВ. Першими 5 лютого 2009 р. затвердили символіку 28-ї омбр, 17-ї отбр та 55-ї абр 6-го АК та 128-ї омбр 13-го АК. Далі 12 червня 2009 р. були затверджені емблеми 92-ї омбр та 11-ї абр [282, с. 133, 148]. 22 липня 2009 р. затвердили нарукавну емблему 93-ї омбр, 25 вересня 2009 р. – нарукавну емблему 72-ї омбр, 18 листопада 2009 р. – нарукавні емблеми 30-ї омбр (переформована з колишньої 30-ї отбр) та 1-ї отбр [281, с. 134, 148, 159, 167, 169]. 20 серпня 2010 р. затвердили нарукавну емблему 169-го НЦ СВ. До складу центру входили окремі частини (полки та батальйони і дивізіони), тому в подальшому затверджена була не лише нарукавна емблема самого центру, а й його частин, розроблені на основі емблеми самого центру так, що вони створювали цілісний комплекс (354-го нмп, 300-го нтп, 33-го полігону центру - всі затверджені 18 липня 2011 р.). 25

грудня 2009 р., останньою з бригад СВ, затвердили нарукавну емблему 24-ї омбр. Додаток № 5.9.

Нормалізація процесу створення та використання нарукавної емблематики у СВ ЗС України розповсюджувалася не лише на бригади, але й на окремі частини, що знаходилися у підпорядкуванні армійських корпусів та командування СВ безпосередньо. В армійських корпусах при розробці та затвердженні нарукавних емблем військових частин, що входили до їх складу, враховувався розроблений та розвинутий у попередній період системний принцип. Особливо він проявився при затвердженні емблематики частин 8-го АК. Практично всі нарукавні емблеми були створені з урахуванням зовнішнього вигляду (форми, способу розміщення елементів символіки) нарукавної емблеми управління корпусу. Це підкреслювало цілісність всього комплексу символіки та наочно показувало належність військових частин саме до 8-го АК (при збереженні оригінальних особливостей символіки військових професій цих частин). 8-й АК залишився в історії цього періоду ЗС України як перший і єдиний армійський корпус, який отримав практично повний комплект символіки власних з'єднань і військових частин, що були офіційно затверджені. Це стало можливим завдяки розумінню та підтримки з боку тогочасного командира корпусу генерал-лейтенанта С. Островського. Тут ми знову зустрілися з фатальним у більшості випадків суб'єктивним фактором у розвитку символіки Збройних Сил України, тобто, впливом на символіку смаків та поглядів командування. Але в даному випадку він виявився позитивним фактором, який дав можливість реалізувати в повному наборі всю символіку частин корпусу. Всього було затверджено 17 нарукавних емблем. Серед них нарукавні емблеми 93-го олвпз та 532-го ВФПЗ (затверджені 18 лютого 2009 р.), 16-го ЗІПО (затверджена 22 липня 2009 р.), 54-го орб, 347-го ВЗ, 12-го іп, 54-го ортб, 50-го орвб та 77-го обтз (затверджені 18 листопада 2009 р.), 875-ї ормзз (затверджена 25 грудня 2009 р.), 27-го реап Сумах та 1129-го озрп у Білій Церкві (затверджені 18 лютого 2010 р.), 1803-го обз (тилу) та 307-го об РЕБ

(затверджені 5 березня 2010 р.), 240-го центру підготовки підрозділів 8-го АК (затверджена 20 серпня 2010 р.), 144-го об РХБЗ (затверджена 18 жовтня 2010 р.) та 60-го КРП (затверджена 27 грудня 2010 р.) [281, с. 60, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 133; 226; 227]. Додаток № 5.10.

Така ж досить успішна робота по доопрацюванню та наступному затвердженню нарукавних емблем частин йшла й у 13-му АК. Основою цих розробок стали вже існуючи нарукавні емблеми, які приводилися у відповідність до вимог Відділу військової символіки та геральдики ГШ ЗС України. Однак через недостатню увагу до цих питань з боку командування корпусу (в першу чергу – офіцерів, що відповідали за виховну роботу), цей процес не був доведений до такого завершення, як у 8-му АК. За весь час були відпрацьовані та затверджені у взаємодії з фахівцями Відділу військової символіки та геральдики ГШ ЗС України лише нарукавні емблеми 11-ї абр, 7-го опАА, 29-го орб, 55-го олвпз (затверджена 3 липня 2006 р.), 410-го ВФПЗ (затверджена 14 серпня 2008 р.), та значно пізніше – 9-го орвб [282, с. 199, 208; 368, с. 204, 210]. При цьому протягом 2006–2010 рр. зусиллями членів УГТ був практично підготовлений весь комплект нарукавної символіки частин 13-го АК. Підготували емблеми 15-го реап, 59-го озрп, 53-го ортб, 971-го об РЕБ, 346-го ВЗ, 703-го іп, 704-го оп РХБЗ, 8-го обтз, 128-ї мд, 1-ї ТГА [282, с. 145, 155, 173-174, 176, 178, 179, 190, 196, 203, 210, 221, 225, 230, 232, 234, 238]. Характерною особливістю розроблених проектів стало збереження ідей, раніше розроблених в частинах власних нарукавних емблем. Однак при цьому вони доопрацьовувалися на підставі принципів, розроблених і доведених до частин у «Методичних рекомендаціях» Відділу військової символіки та геральдики ГШ ЗС України та принципу системності. Додатки № 5.11, 5.12, 5.13. Аналогічно були підготовлені й емлеми 169-го НЦ. Додаток № 5.14.

На жаль, у 6-у гвардійському АК такої уваги до удосконалення символіки своїх частин не приділяли. Основною причиною стала незацікавленість (можливо – просто нерозуміння) у доведенні власної

емблематики до стану, коли її можна було б затвердити офіційно, як командирів частин, так і командування корпусу. Тому жодної емблеми частин корпусу за цей період не було затверджено.

Підсумовуючи досягнення цього періоду розвитку військової символіки СВ ЗС України, слід згадати, що саме у цей час розвиток отримало й створення повноцінних військових геральдичних знаків – гербів. Це також стало одним з досягнень фахівців Відділу військової символіки та геральдики ГШ ЗС України, які фахово розбиралися у питаннях геральдики та її застосування у ЗС України. Першим таким гербом став герб 13-го АК, підготовлений для застосування з декоративною метою (у вигляді наочної агітації будівлі управління та штабу корпусу, у виданнях, пов'язаних з історією об'єднання, в грамотах, бланках, буклетах і т. і. [282, с. 81-82]. Особливістю герба став показ через геральдичні символи смугу відповідальності 13-го АК. Такими геральдичними символами стали герби областей, на яких дислокувалися його з'єднання і частини: Волинської, Рівненської, Львівської, Закарпатської, Тернопільської та Чернівецької. Це безумовно свідчило про відродження у ЗС України давньої козацької традиції надання козацьким військам територіальних назв, поєднання символів війська з символами території, на якій вони захищали свою Батьківщину та адміністрували. В подальшому за тими самими принципами був підготовлений й герб 8-го АК [275, с. 9]. Додатки № 5.15, 5.16.

25 березня 2006 р. відбулося перше офіційне затвердження герба в якості офіційного символу військового формування. Ним став герб Західного регіонального медичного управління (переформованого 2005 р. з військово-медичного управління ЗахОК СВ ЗС України). В ньому основою символіки стало зображення територіальних гербів смуги відповідальності управління, передане через історичні герби земель України (Буковини, Волині, Поділля, Галичини, Закарпаття) та герб міста Львова, де дислокувалося управління формування [184, с. 22; 269, с. 4]. Продовженням розвитку теми гербів у СВ ЗС України стала розробка та використання на практиці герба АСВ імені

гетьмана Петра Сагайдачного, створеного одночасно з формуванням цього основного навчального закладу СВ ЗС України у Львові. Перед ти існувала думка, що «*герб військової частини в принципі не пристосований для носіння на військовій формі одягу. Призначення герба скоріше декоративне – ним можна прикрасити будівлі на території військової частини, розмістити на грамотах, сувенірній продукції тощо. Втім, елементи герба можуть бути з успіхом використані в нарукавній емблемі чи нагрудному знаку військової частини, або є навпаки – елементи нарукавної емблеми чи нагрудного знаку можуть стати основою при складанні герба*» [166, с. 22]. В даному випадку на практиці було підтверджене, що можливо зробити нарукавну емблему з гербом військової частини, яку продовжують носити всі військовослужбовці навчального закладу. При цьому зображення герба незмінне, а тло нашивки, на якому він гаптується, має колір відповідно факультету академії: малиновий (для всіх військовослужбовців, крім факультетів аеромобільних військ та розвідки), синій (для факультету аеромобільних військ та розвідки). Також пропонувався чорний колір для факультету ракетних військ і артилерії, але він не був підтриманий командуванням [272, с. 9-11]. Подібна практика пізніше стала використовуватися й фахівцями Відділу військової символіки та геральдики ГШ ЗС України при створені герба, а на його основі – й нарукавної емблеми 101-ї оброо ГШ ЗС України [392, с. 8, 9]. В подальшому практика створення гербів для військових частин та закладів ЗС України набула продовження завдяки зусиллям спеціалістів Відділу військової символіки та геральдики ГШ ЗС України (наприклад, для Фінансового управління ГШ ЗС України [391, с. 9; 402, с. 6], Галузевого державного архіву МО України [396, с. 11] та інших). На думку деяких науковців в галузі символіки, наприклад, голови УГТ доктора історичних наук А. Гречила, поява та утвердження гербів у ЗС України буде означати створення української військової геральдики як основного способу ідентифікації приналежності військовослужбовців за окремими частинами та службами, як це є у значній частини армій Європи: «*запровадження гербів є*

більш ефективним і ефектним, їх легко можна адаптувати для нарукавних нашивок та інших сфер застосування. Проте різними залишаються принципи побудови цих гербів, їхнього оформлення. Іноді з першого погляду важко визначити, що такий знак належить саме військовому підрозділу, а не громадській організації чи фізичній особі. Тому ці питання слід врегулювати, розробивши системний підхід, визначивши принципи відображення в таких гербах місцевої символіки (наприклад, шляхом поділу щита та розміщення в одному з полів муніципальних знаків), а також розроблення єдиних позащитових елементів для відображення належності частини до конкретного роду військ чи служб Збройних Сил України (у т.ч. вирішення потреби запровадження різних рангових вінців, змісту написів на стрічках тощо), інших особливостей» [80, с. 80]. Однак розгляд цієї тенденції виходить за межі теми праці. Додатки № 5.17, 5.18.

Таким чином, можна зробити обгрунтований висновок, що до 2012 р., завдяки створенню у ГШ ЗС України спеціального органу – Воєнно-геральдичної служби (в подальшому – Відділу військової символіки та геральдики), як у ЗС в цілому, та й у СВ склалася цілісна система розробки, затвердження та застосування нарукавної символіки об’єднань, з’єднань, військових частин, закладів та установ, яка забезпечувала подальший планомірний розвиток процесу утвердження фахової української військової символіки. Здобутками створеної системи стало її базування на кращих історичних традиціях української військової символіки періоду козацтва, серед яких використання символів українського козацтва, включення до складу символіки територіальних гербів українських міст та регіонів, де війська були розташовані на постійній основі. Система сучасної української військової символіки органічно включила у себе символіку Визвольних змагань (широке застосування тризуба як символу Української держави та синьо-жовтих стрічок), а також елементи як недавнього минулого (символіку нагород та почесних назв частин за мужність в боях ДСВ, а також символи родів військ і служб, які перейшли по спадковості до української армії) так і

нових, модернових символів сучасної української армії. До достоїнств слід віднести системність в розробці символіки, втіленням якої став єдиний принцип побудування нарукавної символіки частин одного об'єднання чи з'єднання, що отримав наочний приклад у символіці з'єднань і військових частин 8-го та 13-го АК, 169-го НЦ СВ ЗС України [281; 282]. Звертає увагу ретельність відпрацювання самих нарукавних емблем. Також немаловажне позитивне значення мало широке втілення нової технології у виготовлення нарукавних емблем, яка практично вся стала виготовлятися методом гаптування (як і у всьому світі). Широко розповсюдилися нарукавні емблеми, виготовлені з використанням захисних кольорів для носіння на польовій уніформі. Це ще більше наблизило символіку до самих військовослужбовців, дало можливість використовувати її у польових та бойових умовах. Завдяки цьому зараз ми бачимо присутність української військової символіки на полях битв українських військ проти агресії Росії на Донбасі. Наступним, втіленим у кінці цього періоду, стало кріплення нарукавних емблем на уніформі за допомогою спеціальних методів (так званих «ліпучок»), переняте у військовослужбовців передових армій світу, що також сприяє втіленню нарукавної емблематики у життя військ.

Однак залишилися й недоліки, які не вдалося повністю викорінити. Так, не вдалося повністю сформувати нормативно-правову базу існування нарукавної емблематики у військах. Простіше кажучи, так і не були прийняті документи, які б регламентували наявність нарукавної емблематики частин на уніформі військовослужбовців. Не був визначений порядок носіння її на формі одягу (відповідний наказ на зміну геть застарілому наказу № 150 від 12 червня 1995 р. так і не з'явився). Такі пропозиції вносилися. 21 липня 2007 р. перший заступник начальника ГШ ЗС України генерал-лейтенант Г.П. Воробйов подав до Кабінету Міністрів України пропозиції щодо внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 17 липня 2003 р. № 1073:

«*…3. Установити, що на формі одягу військовослужбовців Збройних Сил України може розміщуватися символіка органів військового управління,*

об'єднань, з'єднань, військових частин, військово-навчальних закладів, установ та організацій. Порядок розробки, затвердження, виготовлення та використання зазначеної символіки визначається Міністерством оборони України. В зв'язку з цим п. 3 вважати пунктом 4.

Зміни у додатки до постанови.

На стор. 49-53 виключити описи та малюнки нарукавних знаків Сухопутних військ Збройних Сил України, Військово-Повітряних Сил Збройних Сил України, Військ ППО Збройних Сил України, аеромобільних військ Сухопутних військ Збройних Сил України, Військово-Морських Сил Збройних Сил України, морської піхоти Військово-Морських Сил Збройних Сил України, Міністерства оборони, Генерального штабу Збройних Сил України, військових диригентів та музикантів, нарукавного знаку ліцеїстів військових ліцеїв і ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою.

Замість виключених описів та малюнків включити описи та малюнки нарукавних знаків розрізнення приналежності військовослужбовців до України та Збройних Сил України, що додаються».

Така ситуація, в свою чергу, привела до того, що роль суб'єктивного фактору (інакше кажучи, залежність процесу розвитку військової символіки від поглядів та смаків того чи іншого командира або начальника) залишилася дуже високою, що, у більшості випадків, негативно позначалося на розвитку військової нарукавної емблематики військових частин.

В цілому, у кінці 2011 р. перспективи подальшого розвитку нарукавної військової символіки у СВ ЗС України були обнадійливими. З'явилася реальна можливість протягом 5-10 років повністю забезпечити ЗС України (у тому числі й СВ) професійно виконаною та офіційно затвердженою нарукавною символікою. Однак наступні події 2012–2014 рр. не виправдали ці сподівання. З ліквідацією Відділу військової символіки та геральдики ГШ ЗС України процес розробки та втілення у війська нарукавної військової символіки був фактично відкинутий на 10 років назад. Знову верх взяли стихійні процеси, в результаті чого реальний стан розвитку військової

символіки, через негативний вплив керівництва МО та ГШ ЗС України періоду 2012–2013 рр., став відповідати рівню 2001 року.

***

Тому можна зробити практичні висновки та рекомендації для виправлення ситуації, що склалася в українській військовій символіці.

1. Слід негайно відновити спеціальний орган для керівництва цією галуззю військової діяльності. Після скасування Відділу військової символіка та геральдики ГШ ЗС України 2014 р. все ж-таки була створена Група військової символіки і геральдики Тилу ЗС України. Однак її приналежність до Тилу ЗС України не дає можливості ефективно здійснювати діяльність по нормалізації процесу створення та використання військової символіки у ЗС України. Функції затвердження нарукавних емблем залишилися у начальника ГШ – Головнокомандувача ЗС України, до якого доступу безпосередньо начальник групи не має (за винятком проходження документації по службовим щаблям, тобто, через начальника Тилу ЗС України). Тому неможливо ефективно впливати з цих питань на керівництво видів ЗС України, командування окремих з'єднань та військових частин, як це було раніше, та створювати цілісну системну політику у галузі розвитку військової символіки.

2. Доцільно продовжити відпрацьовану раніше практику розгляду, доведення до наукових вимог (правил складання) символів та затвердження розроблених нарукавних емблем у військах. Це тим більше важливо, що під час ведення бойових дій проти сепаратистів та російських найманців на Сході України у ЗС України продовжився масовий стихійний процес створення нарукавної емблематики для нових частин ЗС України (батальйонів територіальної оборони, які в подальшому стали окремими мотопіхотними батальйонами бригад СВ, добровольчих формувань у складі ЗС України, новоутворених бригад, полків та батальйонів, нових частин тилу, технічного забезпечення, частин інших служб). Створення нової

символіки проходило за ініціативи самих військовослужбовців, у більшості солдат та сержантів резерву, призваних з запасу. Бажання таким чином висловити свій патріотизм та бажання захищати свою Батьківщину заслуговує всілякої підтримки, так як сприяє піднесенню бойового духу військовослужбовців, зміцненню військових колективів. Саме тому і потрібен спеціальний орган, наділений відповідними повноваженнями. На першому етапі цієї роботи важливо надавати допомогу військам у створенні емблем, завдяки залученню фахівців цієї справи. В цьому напрямку плідно діє УГТ, а також волонтери та художники з Києва, Львова, Дніпропетровська та інших міст України. Це дасть можливість вже зараз доводити ідеї, народжені у частинах (часто дуже оригінальних) до стану, коли їх легко можна затвердити тому, що вони будуть відповідати всім вимогам до нарукавної емблематики ЗС України.

3. Створення спеціального органу з керівництва військовою символікою у ЗС України з відповідними повноваженнями дасть можливість подальшого професійного розвитку також інших напрямків військової символіки, у яких зараз відчувається велика потреба. Це удосконалення рангових відзнак, емблем на кашкети та інші головні убори, створення потрібних відзнак та нагород для військовослужбовців, що зараз є нагальною проблемою, удосконалення військової вексилології. Також можливий й подальший розвиток геральдики як альтернативи для емблематики Збройних Сил України (про що свідчив А. Гречило у згаданій праці [98]).

Результати дослідження дають впевненість, що напрацьована за двадцять років самобутня українська військова нарукавна емблематика має свої досягнення. Вона виникла практично з нічого, і пройшла шлях від перших зразків до появи власної української нарукавної емблематики, що стала в один ряд з найкращими світовими зразками. Тому з часом, при вирішенні низки проблемних питань, про які йшла мова у дослідженні, слід очікувати подальших досягнень у цій галузі.

Висновки

Сучасна українська військова символіка почала формуватися зі здобуттям державної незалежності України у 1991 році. Саме військова символіка, символіка армії, є одним з головних зовнішніх атрибутів незалежної держави. В цьому плані виникнення та розвиток військової символіки ЗС України відображає природній процес формування нової незалежної національної держави Україна та всіх її атрибутів.

Виникнення сучасної військової символіки ЗС України – явище багатопланове. Воно включає створення офіційних державних символів ЗС України, її вищих органів військового управління, видів ЗС, створення вексилологічного комплексу, який включає Бойові Прапори військових частин, прапор ЗС України та прапори МО та ГШ ЗС України, видів ЗС України (СВ, ПС, ВМС), штандарти МО України, начальника ГШ та командувачів видів ЗС України, комплекс пам’ятних та нагородних прапорів, вимпелів, комплекс військово-морських прапорів. Окремо за минулі двадцять років створено комплекс української військової фалеристики, який включає заохочувальні відзнаки МО України та начальника ГШ ЗС України, командувачів видів ЗС України, родів військ та служб, пам’ятні та ювілейні відзнаки, кваліфікаційні знаки (знаки класної кваліфікації військовослужбовців видів ЗС України, знаки про закінчення вищих та середніх військових навчальних знаків та інші), так звані «полкові знаки» (нагрудні знаки військових частин та установ), інші фалеристичні знаки, що застосовуються у ЗС України.

Однак серед загального комплексу військової символіки ЗС України перше місце належить нарукавній емблематиці органів вищого військового управління, об’єднань, з’єднань, військових частин, установ та закладів ЗС України. Саме у цій області розроблено та впроваджено у життя основну кількість емблем. Більше того, сам процес розробки та впровадження нарукавної емблематики у життя ЗС України відбувався довгий час стихійно,

що дає підстави вважати його народним рухом, спричиненим створенням незалежної української держави та її війська.

Тому метою даного наукового дослідження стало вивчення процесу виникнення, становлення, розвитку та остаточного формування всього комплексу нарукавної емблематики ЗС України на основі розгляду нарукавної символіки армійських корпусів СВ ЗС України. Праця проводилося на основі вивчення світового досвіду у цій галузі, його впливу на українську нарукавну символіку, а також й історичної, культурної та військової спадщини українських державних утворень та їх армій (військових формувань) протягом століть.

Проведене детальне дослідження стало першим подібним досвідом не лише в науковій практиці України, але складає новизну й у загальносвітовому історичному процесі вивчення військової символіки загалом. Адже досі ми мали лише величезну історіографію, яка систематизувала (каталогізувала) існуючі комплекси військової символіки різних країн, однак при мінімальному дослідженні причин її появи, основних характерних особливостей та векторів розвитку.

Саме комплексний аналіз процесу появи та становлення нарукавної емблематики ЗС України на прикладі розвитку символіки об’єднань, з’єднань та військових частин СВ ЗС України (армійських корпусів) й складає основу наукової праці та її новизну.

В ході проведеної роботи, цілісного, всебічного та об’єктивного розгляду процесу виникнення та розвитку нарукавної емблематики у ЗС України на основі дослідження символіки армійських корпусів СВ ЗС України було виконано низку наукових завдань та досягнуті наступні результати:

1. Аналіз появи та розвитку нарукавної емблематики у ЗС України. Дослідження проводилося комплексно та системно. Були співставленні історичні та речові джерела різного походження, як з досвіду армій світу, так і суир українські. На основі принципу конкретності був проведений аналіз

великої кількості зразків нарукавної емблематики з точки зору застосованих у кожній власних художніх, символічних та історичних особливостей. Вдалося простежити послідовність процесів появи та розвитку нарукавної емблематики у СВ ЗС України – від виникнення перших зразків, до формування й розвитку процесу встановлення об'єднаннями, з'єднаннями, військовими частинами, закладами та установами СВ власної нарукавної символіки у хронологічній послідовності. Були встановлені внутрішні та зовнішні зв'язки, закономірності, суперечності та недоліки процесу. Дослідження дало можливість вивчити процес формування та розвитку нарукавної емблематики СВ ЗС України у діалектичній єдності з іншими частинами військової символіки.

Важливим досягненням стало визначення понятійного апарату. В результаті аналізу термінології, яка застосовується до нарукавної емблематики, приходимо до висновку про застосування для цього феномена терміну «нарукавна емблема».

2. Провівши ретельний історіографічний аналіз, нам вдалося оцінити джерельну базу проведеного дослідження. Такою базою стали, в першу чергу, матеріальні носії інформації про нарукавну символіку сучасної української армії, тобто, був проаналізований весь відомий на цей час комплекс нарукавних емблем, який нараховує тисячі зразків. Саме нарукавні емблеми як предмет дослідження й становлять основну джерельну базу. Для об'єктивності дослідження був вибраний найбільш чисельний вид ЗС України – СВ, тому, що саме на СВ приходиться більшість розроблених та виготовлених нарукавних емблем ЗС України.

Також цінним джерельним матеріалом стали документи, що з'явились у цей період (первинні ескізи, трактування застосованих символів, зауваження, які з'являлись в ході практичного створення нарукавних емблем, положення по нарукавній емблематиці, що розроблялися у деяких частинах, бланки та документація по затвердженню нарукавних емблем у пізніший період, з появою 2001 р. Воєнно-геральдичної служби ГШ ЗС України, фахівці якої

прилучилися до розширення цієї документальної бази, накази та розпорядження, розроблені методичні матеріали і т. і., зібрані пропозиції від військ у МО України протягом 1996 та 1998 рр., та інші документи, якими можна користуватися). Особливого значення останнім джерелам придає той факт, що протягом 1992–2005 рр. основна маса нарукавної емблематики військ створювалася стихійно, тому документів щодо її розробки та виготовлення вкрай мало. Саме тому важливою стала практична робота автора, який протягом перших 20 років розвитку української нарукавної емблематики систематично збирав, аналізував та архівував ці документальні джерела, які надалі ставали базою для статей у наукових виданнях відповідного профілю. Це дало можливість досить об'єктивно дослідити процес розвитку нарукавної емблематики не лише з 2001 р., коли документальних джерел стало значно більше (за вказаними раніше причинами), але й під час самого цікавого, первісного, так би мовити, «романтичного» період розвитку української нарукавної емблематики.

3. Аналіз історіографічних джерел розвитку нарукавної емблематики до 1992 р. (до часу їх появи у ЗС України), публікацій відносно розвитку цього виду військової символіки в іноземних арміях світу протягом більше ніж 120 років дало можливість зробити об'єктивні висновки щодо причин створення цього типу символічних знаків на уніформі військовослужбовців та про причини появи його й на уніформі української армії незалежної України.

Основною причиною виникнення нарукавної емблеми стала потреба у розпізнавальному знаку, простому та дешевому способу відрізняти приналежність військовослужбовця до того чи іншого військового формування в умовах стандартизації військової форми одягу, з початком у XIX столітті процесу індустріального її виготовлення в масових масштабах. Лише з часом до розпізнавальної функції додались представницькі функції (демонстрація національної або державної приналежності військовослужбовця, його роду військ або служби, місць дислокації військових частин, їх військових спеціальностей, заслуг на полі бою та у

бойовому навчанні, нагород за мужність на полі бою та інших властивих частинам прикмет).

Закріплена протягом подій ПСВ, остаточно практика застосування нарукавної емблематики закріпилась в європейських арміях в ході ДСВ, а обов'язковим елементом військової форми одягу вона стала протягом другої половини XX ст.

Встановлено, що характерною особливістю застосування нарукавної емблематики в європейських арміях стало те, що вона не замінювала собою повністю існуючих до того національних способів розпізнавання військовослужбовців різних формацій, а лише доповнювала їх там, де їх неможливо було застосувати, або ж застосування було затруднене, наприклад, на одноманітному захисному обмундируванні (камуфляжі).

Перелом у сприйнятті нарукавної емблематики настав після ДСВ, що було наслідком впливу переможців у цих битвах – армій США та Великобританії – на інші армії країн, які залишилися у сфері їх військово-політичних впливів, особливо після створення військового блоку НАТО. Тому у післявоєнний період армії країн західного світу, що протистояли СРСР у так званій «Холодній війні», в ході їх модернізації та розбудови за американськими зразками запозичили й зовнішні елементи військового механізму США з нарукавною емблематикою включно. В результаті протягом 1950-х – 1970-х рр. практично всі армії країн Європи та Америки отримали нарукавну емблематику як складову частину їх власної військової символіки. При цьому у нарукавну символіку вносилися національні впливи, в результаті чого вона збагатилася новими елементами та стала більш різноманітнішою. Далі під час розвалу колоніальних імперій Великобританії, Франції, Португалії, Бельгії, Голландії армії національних держав Азії і Африки, що утворилися при цьому, також в основному встановили уніформу, створену на основі форми одягу армій тих країн, до яких вони належали. У тому числі були введені й нарукавні емблеми з власним національним колоритом.

Таким чином, в результаті проведеного дослідження був зроблений висновок, що за останні 120 років два процеси: зростання уніфікації військової уніформи в арміях світу, викликана розвитком зброї, ростом фактору ураження, який зріс у сотні разів, і різкого збільшення маскувальних функцій військового одягу у відповідь, за допомогою практично однакового камуфльованого обмундирування у всіх без винятку арміях; та поширення нарукавної символіки, як простого, дешевого та ефективного способу розпізнавання військовослужбовців за національною, державною, корпоративною приналежністю – злились в один єдиний неперервний процес удосконалення військової уніформи армій кінця XX – початку XXI ст.

4. Результати аналізу появи та розвитку нарукавної емблематики в арміях світу дали можливість провести періодизацію цього явища, яка складає в основному чотири етапи. Характерною особливістю нарукавної емблематики стало те, що основні періоди її розвитку не співпадають з періодами розвитку інших видів військової символіки (до яких відносимо геральдику, вексилологію, фалеристику, досліджені і періодизовані раніше). Це пов'язане з тим, що нарукавна емблематика – наймолодший вид військових символів, тому він завойовував своє місце у військовій символіці в час, коли інші види символіки вже були розвинуті.

Перший етап включав час від виникнення спеціальної символіки частин, яка в подальшому перетворилася на нарукавну емблематику, як явища, під час громадянської війни в США у 1861-1865 рр. і до початку ПСВ в серпні 1914 р. *Другий етап* розпочався з початком ПСВ у 1914 р. й включав в себе не лише самі роки війни (1914–1918), але й наступні за неї періоди громадянських воєн, конфліктів та розвитку армій аж до виникнення у 1939 р. нової, ДСВ. *Третій етап* розвитку нарукавної символіки розпочався з розв'язуванням ДСВ в 1939 р. та тривав і після її закінчення протягом практично всього XX-го ст. до 1991 року, коли політику в світі визначало протистояння один одному двох глобальних військово-політичних об'єднань – НАТО з одного боку, та Варшавського Договору з іншого. На даний час ми

знаходимося на *четвертому етапі* розвитку військової нарукавної символіки, коли, після розпаду СРСР, нарукавна емблематика на військовій уніформі стала загальносвітовою тенденцією, до якої прилучилися всі армії світу без винятку.

Стосовно появи та розвитку нарукавної емблематики у ЗС України, то дослідження на базі аналізу реальних зразків символіки у їх хронологічній послідовності дало змогу визначити умовні періоди розвитку власно української нарукавної емблематики. Вони включали *перший період (1991-1992 рр.)*, коли проходила стихійна українізація попередньої уніформи, яку продовжували носити й у ЗС України. *Другий період (1992-1993 рр.)* визначився достатньо складним пошуком української військової символіки, якої у потрібних для ЗС України межах до того не існувало. Цей період закінчився створенням та офіційним затвердженням на державному рівні перших базових зразків військової символіки до створеної у цей же період нової української форми одягу. *Третій період (1994–1995 рр.)* характеризувався практичним втіленням у практику військ нової української військової форми одягу та розроблених до неї, поки що нечисленних, зразків військової символіки (у тому числі й нарукавних емблем). Протягом перших трьох періодів розвитку військової символіки ЗС України питання появи та розвитку індивідуальної військової символіки окремих частин та з'єднань (в першу чергу у вигляді нарукавних емблем) серйозно не ставився. Це було пов'язане з тим, що подібне явище для української (де-факто – пострадянської) армії було цілком новим. Тому з 1992 р. і до 1995 р. у військах розпочався стихійний процес створення лише окремих зразків нарукавної військової символіки для частин, в першу чергу, елітних.

1996 року наступив новий, *четвертий етап (1996-2001 рр.)* розвитку нарукавної емблематики у ЗС України. Спроба (невдала) керівництва ЗС України організувати офіційний процес розробки та втілення в життя зразків нарукавної емблематики для частин призвела до початку стихійного масового процесу створення цієї символіки у військах з ініціативи і за кошти

самих військовослужбовців. На кінець 2000 р. результатом стала поява практично у всіх об'єднаньнях, з'єднаньнях та військових частинах власних нарукавних емблем, які відрізнялися великою різноманітністю та якістю зображень. Протягом *2001-2012 рр. ми отримали п'ятий етап* розвитку нарукавної емблематики, коли, зі створенням у ГШ ЗС України спеціального органу – Воєнно-геральдичної служби (надалі – Відділу військової символіки та геральдики), процес впровадження військової символіки (у тому числі й нарукавної) набув організованого характеру. Були розроблені офіційні вимоги до нарукавних емблем, започаткована документальна база їх розгляду та затвердження, визначені правила застосування емблем на уніформі. На жаль, цей період обірвався в кінці 2012 р., коли були розформовані органи керівництва цими процесами у ГШ ЗС України, а нові – не створені. З цього часу розробка нарукавної символіки у ЗС України знову стає хаотичною, стихійною, і не керованою.

5. Були виявлені особливості процесу появи та розвитку нарукавної емблематики у СВ ЗС України. Хоча нарукавна емблематика окремих з'єднань та військових частин, як вид військової символіки, й була ЗС України запозичена у армій Європи та Америки, однак з самого початку цей процес набув українського національного забарвлення. Характерним свідоцтвом цього стало широке застосування українських національних символів у нарукавній емблематиці, до яких можна віднести стрічки кольорів Державного (Національного) Прапору України, застосування Державного Герба України, народних символів (наприклад, китиць та грона калини). Цього немає в символіці армій держав, які мають більш давню історію. Однак метод порівняльного історичного дослідження показує, що в країнах, що раніше набули державності (протягом XIX-XX ст.) та в інших історичних умовах цей процес (створення національної військової символіки) мав сході тенденції (застосування національних символів, стрічок кольорів прапорів нових незалежних держав і т. і.), але вони застосовувалися не у вигляді нарукавної емблематики, а в інших формах (в кокардах на головних уборах,

пов'язках на рукавах, нагрудних знаках, прапорах військових формувань та прапорцях підрозділів родів військ). Також в результаті дослідження стало ясно, що Україна не проходила весь послідовний процес розвитку нарукавної емблематики від простих розпізнавальних знаків до справжніх нарукавних емблем, як це було у найстарших арміях світу (наприклад, у США та Великобританії). В Україні відразу повстала нарукавна символіка у вигляді саме нарукавної емблеми, яка несла інформацію про історію частини, її бойову славу, приналежність до роду військ, місце дислокації та іншу інформацію. Цим українська військова нарукавна емблематика суттєво відрізняється від аналогічних зразків армій США, Великобританії та інших країн. Також важливим висновком стало виявлення особливостей нарукавної емблематики українських формувань, до яких відносяться регіональні відмінності (емблеми частин Заходу України були побудовані дещо по інакшому, ніж, наприклад, емблеми військових частин Півдня та Сходу України; по різному в емблемах використовується міська та територіальна геральдика, інші символи, характерні для регіонів), художнє різнобарв'я сюжетів емблем. В українській військовій нарукавній емблематиці, на відміну від армій інших країн, значно більший вплив суб'єктивно-творчого фактору, пов'язаного з поглядами авторів на нарукавну емблематику. Дослідження показало зв'язок сучасної української нарукавної емблематики з українськими історичними військовими символами. Саме зразки військової символіки Легіону УСС, військовослужбовців армій УНР, гетьмана Скоропадського, ЗУНР, українського козацтва, що стали відомими з початком сучасної Української Держави й стали цими першим прикладами, на яких базувалася нарукавна емблематика сучасної української армії. Підтвердженням є широке застосування Тризуба – елемента Малого Державного Герба України, синьо-жовтих кольорів, калини, церковних символів (архангела Михайла та Георгія Переможця).

6. У досліджені об'єктивно, вперше в українській історіографії, розібраний сам процес розробки та втілення нарукавної емблематики.

Об'єктивність базувалася на розгляді сотень зразків нарукавних емблем, створених у СВ ЗС України протягом 1992–2012 рр. Під час розгляду цього процесу були виявлені закономірності, притаманні появі та укоріненню нарукавної емблематики у військах, вплив на неї суб'єктивного фактору у вигляді реакції як вищого керівництва української держави, її Збройними Силами, так і середнього та нижчого командного складу військ. На початкових порах видно бажання загальмувати процес розробки та втілення у життя нарукавних емблем частин, що було відображенням радянського менталітету та виховання, присутнього у значній частині керівного складу як Збройних Сил України, та і держави в цілому. Однак в подальшому саме командний склад військових частин ставав ініціатором створення власних нарукавних емблем.

7. Виявлені та розглянуті й основні проблеми, притаманні процесу розвитку та втілення у життя української військової нарукавної символіки. До основних можна на початковому етапі віднести вплив старих радянських партійно-комуністичних поглядів на символіку, притаманних значній частині населення України та керівництву ЗС України різного рівня. Це створювало на перших порах суттєві проблеми для ініціаторів та ентузіастів розвитку української військової нарукавної емблематики. Однак можна упевнено стверджувати, а дослідження підтверджує це фактологічним матеріалом, що до 2012 р. ця проблема була в основному подолана.

До інших проблем, які перешкоджали втілення нарукавної емблематики у війська, можна віднести матеріальні проблеми військовослужбовців (тобто, неспроможність на перших порах військовослужбовців, які отримували вкрай низьку оплату своєї праці, оплачувати виготовлення нарукавних емблем). Це наклало відбиток на техніку виготовлення нарукавних емблем: спочатку найбільш розповсюдженою технологію виготовлення нарукавних емблем було термічне нанесення на тканину полімерних матеріалів. Ця технологія була дешевша, але часто якість виготовлених нарукавних емблем (особливо під час носки на обмундируванні) була низькою. Поступове

поліпшенням матеріального становища військовослужбовців дало можливість з початком нового XXI ст. перейти в основному у ЗС України до виготовлення нарукавних емблем методом гаптування, як і у інших країнах світу.

Ще однією проблемою став часто низький художній рівень виконання нарукавних емблем, які малювалися на перших порах в частинах самодіяльними художниками з числа солдатів. Однак і ця проблема на даний час успішно подолана шляхом залучення до розробки та виготовлення нарукавних емблем фахівців у цій справі, які з'явилися в Україні, талановитих художників, та професійною роботою дизайнерів фірм, що займаються виготовленням цих емблем.

З розвитком пропаганди нарукавної емблематики, науково-освітньої діяльності багатьох вчених, в першу чергу членів УГТ, стає можливим долати ще один недолік української нарукавної емблематики – її часта перевантаженість символами та написами. Розроблені методичні рекомендації вдало впливають на цей процес, свіченням чого стала явна покрашення вигляду українських нарукавних емблем, створених за останні 10 років.

Таким чином, можна констатувати, що у процесі подальшого розвитку української військової нарукавної емблематики на даний час не існує корінних проблем, які б заважали її прогресу; існуючи проблематичні питання завдяки покрашенню наукової діяльності українських істориків та дизайнерів успішно долаються. Однак неподоланою проблемою залишається відсутність у вищих органах військового керівництва спеціального фахового органу для координації та керівництва цим процесом, що відкидає розвиток української військової нарукавної емблематики на десятки років назад.

8. В цілому, в роботі детально розглянутий процес створення та втілення у життя Збройних Сил України нарукавної емблематики. Важливість його ще збільшується й тим, що воно створило науково-методологічну базу, підгрунтя для подальшого розвитку досліджень у цій галузі. Досвід останніх

років, особливо консолідація українського суспільства у підтримці своєї армії, яка веде важку боротьбу з агресією Росії проти незалежної держави України, зміцнення обороноздатності нашої країни показало, що одним з напрямків цього процесу стало створення все нових й нових українських нарукавних емблем для формувань ЗС України, добровольчих батальйонів та загонів, волонтерського руху, затвердження українського характеру як військового однострою ЗС України, так і її символіки. Все це сприяє росту патріотизму та жертовності українських громадян у захисті своє Батьківщини.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.
ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ
ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ

1. Ф. 1075 Військове Міністерство Української Народної Республіки, м. Київ, Тарнов, 1918-1921 рр. - Оп. 2. - Спр. 3. Накази Головної Управи Війська УНР, том II, 9 липня – 12 листопада 1919 р. - 201 арк. (148 зворотніх).

2. Ф. 1075 Військове Міністерство Української Народної Республіки, м. Київ, Тарнов, 1918-1921 рр. - Оп. 2. - Спр. 62 Накази по Головній управі військ УНР. Том I. 25 лютого – 15 червня 1920 р. - 147 арк. (98 зворотніх).

3. Ф. 1076 Військове Міністерство Української Народної Республіки. Доба Центральної Ради з 9 січня по 29 квітня 1918 р. - Оп. 1. - Спр. 11 Генеральне Секретарство по вправах військових. М. Київ. Військове Міністерство Української Народної Республіки, м. Київ, 1917-1918 рр. Проекти наказів по Військовому міністерстві УНР. 29 січня – 25 квітня 1918 р. - 123 арк.

4. Ф. 1076 Військове Міністерство Української Народної Республіки. Доба Центральної Ради з 9 січня по 29 квітня 1918 р. - Оп. 3. – Спр. 11. Генеральный секретариат Украинской Народной Республики по Военным делам. Переписка о членах Рады, именной список их , заявления, рапорта, докладные записки и сводки. 26 июля 1917 – 30 декабря 1917. - 29 арк.

5. Ф. 1076 Військове Міністерство Української Народної Республіки. Доба Центральної Ради з 9 січня по 29 квітня 1918 р. - Оп. 3. - Спр. 23 Канцелярія Генерального Секретаріата по військовим справам України. Телеграми і копії телеграм. Листопад 1917 р. – січень 1918 р. - 25 арк. (5 зворотніх).

6. Ф. 1077 Головне Управління Генерального Штабу військ Української Держави, м. Київ, 29 квітня - 14 листопада 1918 р. - Оп. 5. - Спр. 10. Накази по Військовій Офіції УНР, 1918 р. - 572 арк.

7. Ф. 1078 Головне Управління Генерального Штабу Української Народної Республіки, листопад-грудень 1918 – по березень 1919 р. - Оп. 2. - Спр. 4. Головне Управління Генерального Штабу УНР. Організаційний відділ. Накази Головної Команди й Головної Управи Військ УНР і зразки малюнків уніформи для старшин, урядовців та козаків, 24 квітня 1919 р. – 26 жовтня 1920 р. - 82 арк. (24 зворотніх).

8. Ф. 1078 Головне Управління Генерального Штабу Української Народної Республіки, листопад-грудень 1918 – по березень 1919 р. - Оп. 4. - Спр. 1. Накази Головної команди петлюрівських військ, 1919 р. - 240 арк. (167 зворотніх).

9. Ф. 2259 Штаб 7-ї стрілецької бригади. м. Калуш. - Оп. 1. - Спр. 2а. Діло Штабу 5 Стрілецької бригади. Накази 4-ї стрілецької бригади і ріжне листування для відома й керування. - 94 арк.

10. Ф. 3172 Штаб Дієвої Армії УНР, 1919-1924 рр. - Оп. 5. - Спр. 2. Штаб Дієвої Армії Української Народної Республіки. Загальний відділ. Накази штабу петлюрівської армії за 1919 р. - 124 арк.

АРХІВ УКРАЇНСЬКОГО ГЕРАЛЬДИЧНОГО ТОВАРИСТВА

11. Фонд М.В. Слободянюка (ФМС). - Оп. 1. - Спр. 1. Документи по розвитку військової символіки ЗС України у 1992-1993 рр. - 115 арк.

12. ФМС. - Оп. 1. - Спр. 2 Пропозиції по символіці і військовій уніформі Збройних Сил України і Гвардії художника Романа Дуб'яка, м. Львів. Розробка емблем родів військ, кокард та гудзиків у ЗС України. - 79 арк.

13. ФМС. - Оп. 1. - Спр. 3. Документи по розвитку військової символіки ЗС України у 1994-1995 рр. - 84 арк.

14. ФМС. - Оп. 2.- Спр. 1. Документи по розвитку військової символіки ЗС України у 1996 р. - 72 арк.

15. ФМС. - Оп. 2. - Спр. 6. Документи по розвитку військової символіки ЗС України у 1997 р. - 77 арк.

16. ФМС. – Оп. 3. - Спр. 4. Пропозиції по нарукавній символіці частин ЗахОК. 1998 р. - 245 арк.

17. ФМС. - Оп. 4. - Спр. 2. Матеріали 2001 р. - 143 арк.

18. ФМС. - Оп. 5. - Спр. 1. Спроба розробки та затвердження основних символів Збройних Сил України. Кінець 2000 – кінець 2001 рр. - 145 арк.

19. ФМС. - Оп. 5. - Спр. 4. Матеріали наради в воєнно-геральдичній службі ГШ ЗС України 10-13 вересня 2002 р. - 36 арк.

ФОНДИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

20. НДФ № 7084. Концепція розвитку символіки, емблематики та прапорництва Збройних Сил України та інших військових формувань, передбачених законодавством України. - 8 арк.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

21. Наказ про походну форму української армії. - 1 квітня 1918 року. - № 142 // Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. - № 16. – С. 3.

22. XLVI Розпоряд з 22. цвітня 1919 // Вісник Державного Секретаріату Військових Справ. – 1919. - ч. 11. – С. 4.

23. Законодавчі акти України з питань військової сфери і державної безпеки. – К.: 1992.

24. Приказ Министра Обороны Украины № 12 от 12 февраля 1992 года. «О создании комиссии по разработке образцов предметов военной формы одежды для военнослужащих Вооруженных Сил Украины».

25. Приказ Министра обороны Украины № 107 от 24 июня 1992 года «О временных изменениях военной формы одежды на период с 1992 по 1995 годы». – К.: 1992. – 14 с.

26. Приказ Министра обороны Украины, Председателя государственного комитета по делам охраны государственной границы

Украины, Командующего Национальной гвардией Украины № 184/209/161 от 14 августа 1993 года «О введении в действие Положения об опознавательных знаках, наносимых на летательные аппараты Вооруженных Сил Украины, государственного комитета по делам охраны государственной границы Украины, Национальной гвардии Украины». – К.: 1993. – 24 с.

27. Приказ Министра обороны Украины № 109 от 26 мая 1993 рода «О кокарде и нарукавных знаках частей морской пехоты и управления войск Береговой обороны Военно-Морских Сил Украины», «Об эмблеме Отдельной бригады специальных операций Военно-Морских Сил Украины».

28. Наказ Міністра оборони України № 199 від 30 серпня 1993 року «Про хід роботи щодо розробки і впровадження військової символіки Збройних Сил України». – К.: 1993. – 2 с.

29. Указ Президента України від 2 квітня 1994 року № 128/94 «Про військову форму одягу військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань України» // Голос України. – 1994. - 15 квітня. - № 70 (820).

30. Указ Президента України від 18 травня 2000 року № 694 «Про впорядкування геральдичної справи в Україні».

31. Указ Президента України від 30 жовтня 2000 року № 1173/2000. «Про впорядкування присвоєння почесних найменувань військовим частинам, установам, вузлам зв’язку, органам та підрозділам».

32. Указ Президента України від 30 листопада 2000 року № 1271/2000 «Про геральдичні знаки – емблеми і прапори центральних органів виконавчої влади України».

33. Указ Президента України від 9 лютого 2001 року № 79/2001 «Питання щодо використання державних символів України».

34. Указ Президента України від 20 червня 2006 року № 550/2006 «Про опис і малюнок базового зразка Бойового Прапора військової частини (з’єднання) Збройних Сил України».

35. Указ Президента України від 20 червня 2006 року № 551/2006 «Про символіку, яка використовується у Збройних Силах України».

36. Наказ Міністра оборони України № 150 від 12 червня 1995 р. «Про введення в дію Правил носіння військової форми одягу військовослужбовцями Збройних Сил України» // Правила носіння військової форми одягу військовослужбовцями Збройних Сил України. – К.: Варта, 1995. – 160 с.: іл.

37. Наказ Міністра оборони України № 299 від 24 липня 1998 р. «Про нарукавний знак «Міністерство оборони України» - 4 с.

38. Наказ Міністра оборони України № 677 від 24 листопада 2006 р. «Про затвердження символіки Об'єднаного оперативного командування Збройних Сил України».

39. Правила ношения военной формы одежды военнослужащими Советской Армии и Военно-Морского Флота. – Москва: Воениздат, 1970. – 200 с.: ил.

40. Правила ношения военной формы одежды военнослужащими Советской Армии и Военно-Морского Флота. – Москва: Воениздат, 1974. – 224 с.: ил.

41. Правила ношения военной формы одежды военнослужащими Советской Армии и Военно-Морского Флота. – Москва: Воениздат, 1989. – 240 с.: ил.

42. Тимчасові загальновійськові статути Збройних Сил України (Статут внутрішньої служби, Дисциплінарний статут, Статут гарнізонної та вартової служб, Стройовий статут). Затверджено Указом Президента України від 7 жовтня 1993 року, № 431/93. – Львів: Каменяр, 1993.

ЛІТЕРАТУРА

43. Адаменко Д. Императорский и королевский военный мундир. 1914 год / Дмитрий Адаменко, Олег Ярош. – К.: Нора-прінт, 2006. – 160 с.: ил.

44. Адаменко Д. Знаки на кепі Австро-Угорської армії / Дмитро Адаменко // Однострій. Військово-історичний журнал. – Рівне: 2004. - № 8. – С.4-6.

45. Аранович А. В. Русский военный костюм 1907–1917: Учебное пособие / Алексей Владимирович Аранович. – СПБ.: ИПЦ СПГУТД, 2005. – 128 с.: ил.

46. Артиллерийский исторический музей Главного управления Министерства обороны СССР. Иллюстрированное описание обмундирования и знаков различия Советской Армии (1918–1958 гг.). Составил сотрудник АИМ О.В. Харитонов. Под общей редакцией полковника И.П. Ермошина. – Ленинград: АИМ, 1960. – 152 с.: ил.

47. Битинський М. Військові відзнаки Української національної армії / Микола Битинський // Гуртуймося. – 1932. – Ч. 9.

48. Битинський М. Українські військові прапори та корогви: історичний нарис / Микола Битинський // Вісті: [український військовий журнал]. – 1963. – Ч. 109; Ч. 111.

49. Битинський М. Рангові відзнаки Армії Української Народної Республіки 1919 року / Микола Битинський // Вісті: [український військовий журнал]. – 1966. – Ч. 121.

50. Битинський М. Українські військові відзначення / Микола Битинський // Вісті комбатанта. – 1968. – Ч. 1. – Ч. 2. – Ч. 3.

51. Боевой Устав Сухопутных войск. - Ч.3. Взвод, отделение, танк. Введенный в действие приказом Главнокомандующего Сухопутными войсками от 19 июля 1982 г. № 50. Приложение 2.

52. Бондаренко П. Лев як український символ / Петро Бондаренко // Третя наукова геральдична конференція 4-5 листопада 1993. Матеріали. – Львів: 1993. – С. 7-9.

53. Брейли М., Чаппел М. Британская армия. 1939–1945. Северо-западная Европа / Майк Брейли, Майк Чаппел. – Москва: ООО Издательство

АСТ: ООО Издательство Астрель, 2003. – 62 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

54. Будніков Б. Духовна відзнака військової частини 44882 / Борис Будніков // Знак. - 1997. – Ч. 13. – С. 5.

55. Будніков Б. Нарукавні знаки та емблеми військової частини 44882 / Борис Будніков // Знак. - 2000. – Ч. 22. – С. 12.

56. Бузало В. Кокарда армії УНР зразка 1918 р. / Віктор Бузало // Знак. - 1993. – Ч. 4. – С. 4.

57. Бузало В. Яку символіку будуть мати Збройні Сили України? / Віктор Бузало // Сурмач.Видання ОБВУ у Великобританії. – Лондон: 1993. - № 1-4 (114-117). – С. 22-28.

58. Бурков В. Г. Фалеристика. История формирования и развития / Владимир Германович Бурков // Гербоведъ. – 1997. - № 22. – С. 82-93.

59. Веденеев Д. Неизвестный проект / Дмитрий Веденеев // Однострій. – Рівне: 2000. - № 4. – С. 14-16.

60. Виставка військових відзнак // Вісті комбатанта. – 1974. – Ч. 1.

61. Виставка. Українська військова символіка: генеза нарукавної емблеми Збройних Сил України 1918–2004 рр. // Знак. - 2004. - Ч 34. – С. 1.

62. Виставка. Сучасна українська військова фалеристика // Знак. - 2005. – Ч. 37. – С. 2.

63. Військова символіка України. Нарукавні знаки (1992–1999). Каталог нарукавних знаків з фондів Центрального музею Збройних Сил України. – К.: ЦМЗСУ, 1999. – 86 с.: іл.

64. Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети / За загальної редакції Кузьмука О.І. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 448 с.

65. Войтович В. Сокіл-Род. Легенди та міфи стародавніх українців / Володимир Войтович. – Рівне: Оріана, 1997.

66. Гаггман Б. Штандарт української кінноти з 1706 року / Бертіль Гаггман // Знак. - 2002. – Ч. 27. - С. 8.

67. Гавриленко В. Сфрагістично-геральдичні аспекти козацької державності / Віталій Гавриленко // Знак. - 2001. – Ч. 23.– С. 2-3.

68. Ганин А. Проект почетного мундира и нагрудного знака Украинского Генерального штаба / Андрей Ганин // Старый Цейхгауз. - 2011. – № 2-3 (40-41). - С. 104–107.

69. Генри М., Чаппел М. Армия США на Тихом океане. 1941–1945 / Марк Р. Генри, Майк Чаппел. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2002. – 61 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

70. Генри М., Чаппел М. Армия США. 1942–1945. Средиземноморский театр военных действий / Марк Р. Генри, Майк Чаппел. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2003. – 62 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

71. Генри М. Армия США в Северо-Западной Европе. 1944–1945 / Марк Р. Генри, Майк Чаппел. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2004.- 62 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

72. Гломозда К. До історії українських військових одностроїв та відзнак / Костянтин Гломозда // Друга наукова геральдична конференція 19-21 листопада 1992 р. Матеріали. – Львів: 1992. – С. 18-20.

73. Гломозда К. Символіка України в контексті світових традицій / Костянтин Гломозда // Третя наукова геральдична конференція 4-5 листопада 1993 р. Матеріали. – Львів: 1993. – С. 25-26.

74. Гломозда К. Відзнаки Українського війська доби Визвольних Змагань / Костянтин Гломозда // Історія українського війська (1917–1995). – Львів: 1996. – С. 810-836. Таблиці I-XVI.

75. Гломозда К. Сучасні традиції у розвитку військової символіки / Костянтин Гломозда // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України. Матеріали науково-

практичного семінару в ЦМЗСУ 5 березня 2008 року. – К.: ЦМЗСУ, 2008. – Вип. 1. – С. 81–85.

76. Горшков Д. Батальонные значки (фаньоны) 2-го линейного полка 1811–1812 / Дмитрий Гошков // Старый Цейхгауз. - 2009. – № 31 - С. 20-25.

77. Граб С. Геральдичний комплекс Держспецзв'язку України / Сергій Граб // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі. Науково-практична конференція 27 травня 2009. – К.: ЦМЗСУ, 2009. – С. 86-97.

78. Гречило А. Українська міська геральдика: тенденції розвитку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Андрій Гречило. – К.: 1996. – 172 с.

79. Гречило А. Українська територіальна геральдика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Андрій Гречило. – К.: 2011. – 280 с.

80. Гречило А. Використання міських і територіальних гербів у сучасній військовій символіці / Андрій Гречило // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України. Матеріали науково-практичного семінару в ЦМЗСУ 5 березня 2008 року. – К.: ЦМЗСУ. - 2008. – Вип. 1. – С. 79–80.

81. Гречило А. Герби та прапори міст і сіл України / Андрій Гречило. – Львів: Друкарські куншти, 2004. – Ч. 1. – 120 с.: іл.

82. Гречило А. Утвердження українських національно-державних символів у 1917–1920 рр. / Андрій Гречило // Військово-історичний альманах. Річник XIV. - № 1-2 (25–26). - С. 47–61.

83. Гречило А. До питання про виникнення земельного герба Закарпаття / Андрій Гречило // Знак. – 1994. – Ч. 5. – С. 1-2.

84. Гречило А. Герб і прапор міста Кременчука / Андрій Гречило // Знак. – 1997. – Ч. 14. – С. 8.

85. Гречило А. Герб і прапор Брюховичів / Андрій Гречило // Знак. – 1998. – Ч. 16. – С. 9.

86. Гречило А. Герб Чернівецької області / Андрій Гречило // Знак. - 1999. – Ч. 18. - С. 9.

87. Гречило А. Відзнака та прапор Першого січового Петра Дорошенка полку / Андрій Гречило // Знак. – 2015. – Ч. 65. – С. 7-8.

88. Гусейнов А. Армия Азербайджанской демократической республики. 1918–1920 / Азад Гусейнов // Старый Цейхгауз. - 2011. – № 2-3 (40-41). - С. 118–128.

89. Дашкевич Я. Синьо-жовті прапорці Галицької гвардії 1781–1793 рр. / Ярослав Дашкевич // Знак. - 1993. – Ч. 4. – С. 3.

90. Дашкевич Я. Українська символіка 1941 року / Ярослав Дашкевич // Знак. - 2002. – Ч. 26. - С. 2-4.

91. Дашкевич Я. Прапори задунайських запорожців (XVIII–XIX ст.) / Ярослав Дашкевич // Знак. - 2008. – Ч. 46. - С. 8-11.

92. Дедей О. Проекти емблем для частин зв'язку Західного оперативного командування / Олександр Дедей // Знак. - 2000. – Ч. 20. - С. 8-9.

93. Дерябин А. Гражданская война в России 1918–1920. Юг – «цветные части» / Александр Дерябин // Цейхгауз. - 1991. – № 1. - С. 30-35.

94. Дерябин А. Гражданская война в России. Сибирская армия 1918 г. / Александр Дерябин // Цейхгауз. - 1993. – № 1/93 (2). - С. 26-29.

95. Дерябин А. Народная армия Комуча. 1918 г. / Александр Дерябин // Цейхгауз. - 1993. – № 3. - С. 32-35.

96. Дерябин А. Конвой командующего Западной Добровольческой армией / Александр Дерябин // Цейхгауз. - 1995. – № 4. - С. 32-34.

97. Дерябин А. Гражданская война в России. 1917–1922. Белые армии / Александр Дерябин, Роберто Паласиос-Фернандес. – Москва: ООО Издательство АСТ, 1999. – 48 с.: ил.

98. Дерябин А. Гражданская война в России. 1917–1922. Национальные армии / Александр Дерябин. – Москва: ООО Издательство АСТ, 1998. – 48 с.: ил.

99. Джоуэтт Ф. Итальянская армия. 1943–1945 / Филипп Джоуэт, Стефен Эндрю. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2003. – 62 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

100. Джоуэтт Ф. Итальянская армия. 1940–1943. Африканский театр военных действий / Филипп Джоуэт, Стефен Эндрю. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2003. – 62 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

101. Джоуэтт Ф. Итальянская армия. 1940–1943. Европейский театр военных действий / Филипп Джоуэт, Стефен Эндрю. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2002. – 64 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

102. Джоуэтт Ф. С. Японская армия. 1931–1942 / Филипп Джоуэт, Стефен Эндрю. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2003. – 63 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

103. Джоуэтт Ф. Японская армия. 1942–1945 / Филипп Джоуэт, Стефен Эндрю. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2003. – 63 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

104. Діденко Л. Геральдика міста Біла Церква / Людмила Діденко // Друга наукова геральдична конференція 19-21 листопада 1992. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: 1992. – С. 30-31.

105. Довган Ю. Форма, спорядження та амуніція УПА / Юрій Довган // Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 18 квітня 2010 у Львові. – К.: 2010. – С. 450-453.

106. Доманк А.С. Знаки воинской доблести / Альберт Степанович Доманк. – Москва: Патриот, 1990. – 134 с.: ил.

107. Драпак Р. У «геральдичних» суперечках час поставити крапку / Роман Драпак // Народна армія. – 2001. – 31 серпня. - С. 3.

108. Дричик В. З історії виникнення військових звань / Віктор Дричик // Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 18 квітня 2010 у Львові. – К.: 2010. – С. 183-187.

109. Дробязко С. Вторая мировая война 1939-1945. Пехота вермахта / Сергей Дробязко, Игорь Савченко. – Москва: ООО «Издательство АСТ», 1999. – 48 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

110. Дробязко С. Вторая мировая война 1939-1945. Русская Освободительная Армия / Сергей Дробязко, Анатолий Каращук. – Москва: ООО «Издательство АСТ», 2000. – 64 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

111. Дробязко С. Вторая мировая война 1939-1945. Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС / Сергей Дробязко, Анатолий Каращук. – Москва: ООО «Издательство АСТ», 2000. – 48 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

112. Дробязко С. Вторая мировая война 1939-1945. Восточные легионы и казачьи части в вермахте / Сергей Дробязко, Анатолий Каращук. – Москва: ООО «Издательство АСТ», 1999. - 48 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

113. Дяченко Т. Герб міста Лубен / Тамара Дяченко // Знак. – 1996. - № 11. – С. 6-7.

114. Егоров В. П. Институт геральдики армии США / Валерий Павлович Егоров // Гербоведъ. – Москва: 1997. - № 13 (1-97). – С. 74-76.

115. Желіба О. Полкові та сотенні печатки Ніжинського полку (у збірці філії Державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині) / Олександр Желіба // Знак. - 1999. – № 18. - С. 4.

116. Залога С., Хук Р. Польская армия 1939–1945 / Стивен Залога, Роберт Хук. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2002. – 45 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

117. Ільїнський В. Герб міста Хмельницького / Валентин Ільїнський // Знак. – 1994. – Ч. 6. – С. 10.

118. Ільїнський В. З історії герба Заславля-Ізяслава / Валентин Ільїнський // Четверта наукова геральдична конференція 10-12 листопада 1994. Збірник тез, повідомлень та доповідей. – Львів: 1994. – С. 42-43.

119. Інформаційний збірник інженерних військ. –№ 1. – К.: 1994. – С. 46, 47.

120. Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська (середина XVIII ст. / Ярослав Ісаєвич // Український історичний журнал. – 1963. - № 1.

121. Канник П. Военная униформа: Все страны мира / Пребен Каник. – Санкт-Петербург: ООО «Издательство «Полигон», 2002. – 384 с.: ил.

122. Каппелен Х. Принципи розвитку нової норвезької геральдики / Ханс Каппелен // Знак. - 1995. – № 10. - С. 12, 13.

123. Карпов В. Становлення та розвиток військової символіки України. 1991–2012 рр. Монографія / Віктор Карпов. – К.: НАКККіМ, 2014. – 232 с.

124. Карпов В. Історіографічний огляд проблеми становлення та розвитку військової символіки України / Віктор Карпов // Військово-історичний альманах. Річник XIV. – Ч. 1-2 (25–26). - С. 62–67.

125. Карпов В. Становлення символіки Збройних Сил України / Віктор Карпов // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України. Матеріали науково-практичного семінару в ЦМЗСУ 5 березня 2008 року. – К.: ЦМЗСУ, 2008. – Вип. 1. – С. 7–22.

126. Карпов В. «Знак» (вісник Українського геральдичного товариства) – джерело з вивчення історії військової символіки України / Віктор Карпов // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку

на сучасному етапі. Науково-практична конференція 27 травня 2009. – К.: ЦМЗСУ, 2009. – С. 133-155.

127. Карпов В. Розроблення арматюри до одностроїв військовиків Збройних Сил України / Віктор Карпов // Військово-історичний альманах. – К.: ЦМЗСУ, 2005. – Ч. 1. – С. 124-139.

128. Карпов В. Український військовий журнал «Вісті» - джерело з вивчення закордонної школи символіки національної армії / Віктор Карпов // Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 18 квітня 2010 року у Львові. – К.: 2010. – С. 751-753.

129. Карпов В. Історичні передумови військової символіки України / Віктор Карпов // Воєнна історія України. Волинь та Полісся. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 25-26 квітня 2013 року у Рівному. – К.: НВІМУ, 2010. – С. 579-586.

130. Карпов В. Військова символіка держави / Віктор Карпов, Дмитро Табачник. – К.: Либідь, 2007. – 296 с.: іл.

131. Карпов В. Українська військова символіка / Віктор Карпов, Дмитро Табачник. – К.: Либідь, 2004. – 272 с.: іл.

132. Кверри Б. Германские парашютисты. 1939-1945 / Б. Кверри, Майк Чаппел. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2003. – 62 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

133. Кибовский А. Революцией призванные. Ударные революционные батальоны из волонтеров тыла. 1917. / Александр Кибовский // Цейхгауз. - 1998. – № 8. - С. 32–38.

134. Кибовский А. Эмблемы Береговых войск Черноморского флота / Александр Кибовский // Цейхгауз. - 1996. – № 5. - С. 44–45.

135. Клименко О. П. Миротворча діяльність українського війська. Перше десятиліття. Фотоальбом / Олександр Петрович Клименко. – К.: Неопалима купина, 2004. – 224 с.: іл.

136. Колєсник І. Роль та значення військової символіки у військово-патріотичному вихованню особового складу Збройних Сил України / Іван Колесник // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України. Матеріали науково-практичного семінару в ЦМЗСУ 5 березня 2008 року. – К.: ЦМЗСУ, 2008. – Вип. 1. – С. 23–24.

137. Комплекс військово-геральдичних знаків, емблем і прапорів // Військово-історичний альманах. – К.: НМЗСУ, 2001. - № 1 (2). – С. 122-128.||

138. Корнаков П. Второе рождение гренадер. Штурмовые команды российской армии. 1915 – 1917. / Павел Корнаков, Валентин Юшко // Цейхгауз. - 1995. – № 4. - С. 2-22.

139. Корниш Н. Русская армия 1914–1918. / Ник Корниш, Анатолий Каращук. – Москва: АСТ: Астрель, 2005. – 69 с.: ил. (Военно-историческая серия «Солдатъ»).

140. Костянтин Морозов. Українська Армія – фактор стримування гарячих голів / Костянтин Морозов // Шлях перемоги. – 1993. - 18 грудня. - ч. 51 (2071).

141. Кохан О. Комплексна розробка військової символіки / Олексій Кохан // Знак. - 1995. – Ч. 9. - С. 14, 15.

142. Кошель І. Чи будуть емблеми у військових частин? / Ігор Кошель // Народна Армія. - 1997. – 1 квітня. - С. 6.

143. Крип'якевич І. Історія українського війська. Т. 1, 2 (Упорядкування, покажчики Богдана Якимовича). 5-е вид., змін. і доп. / Іван Крип'якевич, Богдан Гнатевич, Зеновій Стефанів, Осип Думін, Сергій Шрамченко. – К.: Варта, 1994, 1995. – 384с. (том І); 464 с. (том ІІ).

144. Круковський О. Фалеристичні сліди Синьої та Сірої Дивізії / Орест Круковський // Знак. - 2001. – Ч. 23. - С. 10.

145. Крысин М. Индийская армия. 1939–1945 / Михаил Крысин. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2003. – 62 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

146. Кузнецов А. О Белой Армии и ее наградах. 1917–1922 гг. / Александр Кузнецов. – Москва: Столица, объединение «Книжник», 1991. – 48 с.: ил.

147. Кшонстек Т. Зміни в символіці Війська Польського в 1989–95 рр. / Тадеуш Кшонстек // Знак. - 1996. – Ч. 12. – С. 14-15.

148. Кэтчер Ф. Вторая мировая война 1939-1945. Армия США / Филипп Кэтчер, Крис Коллингвуд. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2001. – 48 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

149. Лазарович М. Національні риси в атрибутиці Українських Січових Стрільців / Микола Лазарович, Наталія Лазарович // Четверта наукова геральдична конференція 10-12 листопада 1994 р. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: 1994. – С. 48-50.

150. Левицкий А. Нарукавные знаки частей непальской армии / Андрей Левицкий // Униформа и символика. Приложение к журналу «Однострій» - 2004. – № 1. - С. 9.

151. Леонов О. Регулярная пехота 1698–1801. Боевая летопись, организация, обмундирование, вооружение и снаряжение / Олег Леонов, Илья Ульянов. – Москва: АСТ, 1995. – 296 с.: ил.

152. Леонов О. Регулярная пехота. 1855–1918. Боевая летопись, организация, обмундирование, вооружение, снаряжение / Олег Леонов, Илья Ульянов. – Москва: ООО Издательство АСТ-ЛТД, 1998. – 288 с.: ил.

153. Литвин С. Нагрудные знаки Украины. Сухопутные войска / Сергей Литвин // Коллекцион. – 2012. - № 2. – С. 27-31.

154. Лозинський А. Обмундирування та екіпіровка Збройних Сил Австро-Угорської імперії / Андрій Лозинський // Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 18 квітня 2010 у Львові. – К.: 2010. – С. 102-107.

155. Ляшук Н. Одяг та військове спорядження учасників Берестейської битви / Наталія Ляшук // Воєнна історія України. Волинь та

Полісся. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 25-26 квітня 2013 року у Рівному. – К.: Національний військово-історичний музей України, 2010. – С. 122-124.

156. Майстри архівних справ. Інформація «Народної армії» // Народна армія. – 2013. - 16 січня.

157. Макнаб К. Военная униформа XX века. 300 видов обмундирования – от хаки до камуфляжа / Крис Макнаб. – Харьков: Белгород: Клуб семейного досуга, 2013. – 160 с.: ил.

158. Масленников И. «Эльбингский» повелитель огня. История и символика 816 Эльбингского реактивного артиллерийского полка / Игорь Масленников // Коллекцион. – 2012. - № 2. – С. 3-7.

159. Матусовський Г. Символіка в системі наукового знання / Григорій Матусовський // Четверта наукова геральдична конференція 10-12 листопада 1994 р. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: 1994. – С. 51-53.

160. Мицик Ю. Прапори полковника Іллі Голоти (1649 р.) / Юрій Мицик // Знак. - 2000. – Ч. 20. - С. 5.

161. Мицик Ю. З історії прапора Українських Січових Стрільців / Юрій Мицик // Знак. - 2002. – Ч. 27. – С. 9.

162. Мицик Ю. Дещо про козацькі прапори середини XVIII ст. / Юрій Мицик // Знак. - 2012. – Ч. 58. – С. 9.

163. Музичук С. Українські військові нарукавні емблеми під час Другої світової війни 1939–45 рр. / Сергій Музичук // Знак. - 2004. – Ч. 33. - С. 9-11.

164. Музычук С. Отличительные знаки частей ВМС Украины / Сергей Музычук // Форменная одежда. - 1998. – № 1. - С. 21.

165. Музычук С. Батальоны «Nachtigall» и «Rolland». (Дружины украинских националистов). 1941-1942 / Сергей Музычук // Однострій. – Рівне: 2000. - № 3. – С. 25-31.

166. Муравйов О. Б. Сучасна символіка Збройних Сил України / Олександр Борисович Муравйов, Микола Васильович Чмир, Наталія Вікторівна Корж, Тетяна Анатолієвна Лук'яненко // Вісник української академії геральдики, товарного знаку та логотипу. – К.: 2006. - № 65. – 64 с.: іл.

167. Муравйов О. Діяльність Відділу військової символіки та геральдики Генерального штабу Збройних Сил України у сфері подальшого розвитку символіки Збройних Сил України // Олександр Муравйов // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі: науково-практична конференція 27 травня 2009. – К.: ДП Укроборонсервіс, ЦМЗСУ, 2009. – С. 5-10.

168. Муравйов О. Сучасний стан і перспективи розвитку символіки Збройних Сил України / Олександр Муравйов // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України. Матеріали науково-практичного семінару в ЦМЗСУ 5 березня 2008 року. – К.: ЦМЗСУ, 2008. – Вип. 1. – С. 25–30.

169. Муравйов О. Як виглядатимуть нові емблеми Збройних Сил України? / Олександр Муравйов // Народна армія. - 2002. - 26 січня.

170. Муравйов О. З метою удосконалення військової символіки та емблематики / Олександр Муравйов // Армія України. - 2002. - 29 січня.

171. Муравйов О. Родам військ і службам – нові емблеми / Олександр Муравйов // Народна армія. - 2007. - 5 червня.

172. Муравйов О. Через експеримент – до загального впровадження / Олександр Муравйов // Народна армія. - 2007. - 27 жовтня.

173. Муравйов О. Нарукавні емблеми військових навчальних закладів, затверджені у 2008 р. / Олександр Муравйов // Знак. – 2008. – Ч. 45. – С. 8.

174. Муравйов О. Щоб однострій носився гордо / Олександр Муравйов // Народна армія. - 2008. - 9 січня.

175. Муравйов О. Спадкоємці артилерійських традицій / Олександр Муравйов // Народна армія. – 2010. – 2 квітня.

176. Муравйов О. Емблема військового резерву Збройних Сил України / Олександр Муравйов // Знак. - 2012. – Ч. 56. – С. 10.

177. Муравйов О. У військових хіміків – свій знак / Олександр Муравйов // Народна армія. – 2012. - 19 липня.

178. Муравйов О. Емблема для нової структури / Олександр Муравйов // Народна армія. – 2008. - 4 січня.

179. Муравйов О. Знак інженерної професійності / Олександр Муравйов // Народна армія. – 2012. - 26 вересня.

180. Муравйов О. Нащадки танкової армії / Олександр Муравйов // Народна армія. – 2009. - 30 квітня.

181. Муравйов О. Під знаком «волинського» хреста / Олександр Муравйов // Народна армія. – 2009. - 6 травня.

182. Муравьев А. Новые нарукавные эмблемы войсковых частей Вооруженных Сил Украины / Олександр Муравйов, Микола Чмир // Униформа и символика. Приложение к журналу «Однострій». - 2004. – № 1. - С. 7-8.

183. Муравйов О. Нові емблеми родів військ та служб Збройних Сил України / Олександр Муравйов, Микола Чмир // Однострій. – Рівне: 2009. - № 9. – С. 39-45.

184. Муравйов О.Б. Символіка Військової служби правопорядку у Збройних Силах України / Олександр Борисович Муравйов, Микола Васильович Чмир, Наталія Вікторівна Корж, Тетяна Анатолієвна Лук'яненко // Вісник Української академії геральдики, товарного знаку та логотипу. - 2006. – № 65. - С. 1-66.

185. Немченко В. Розвиток руху воєнно-історичної реконструкції в Україні як підґрунтя військово-патріотичного виховання / Всеволод Немченко // Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 18 квітня 2010 у Львові. – К.: 2010. – С. 713-717.

186. Непота І. Українська військова символіка початку ХХ століття / Ігор Непота, Василь Панасенко // Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 18 квітня 2010 у Львові. – К.: 2010. – С. 188-191.

187. Никирса М. Герб і прапор Чернівців / Марія Никирса // Друга наукова геральдична конференція 19-21 листопада 1992. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: 1992. – С. 50-52.

188. Огнєва О. Військовий прапор як джерело історії та міфології / Олена Огнєва // П'ята наукова геральдична конференція 10-11 листопада 1995 р. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: 1995. – С. 48-49.

189. Однороженко О. Проект державних символів України / Олег Однороженко // Четверта наукова геральдична конференція 10-12 листопада 1994 р. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: 1994. – С. 57-59.

190. Однороженко О. Печатка Війська Запорізького 1669 р. / Олег Однороженко // Знак. - 1998. – Ч. 16.– С. 4.

191. Однороженко О. Печатки Слобідських полків (середина XVIII ст.) / Олег Однороженко // Знак. – 1999. – Ч. 18. – С. 3.

192. Однороженко О. Декілька сотенних і міських печаток Лівобережної України XVIII ст. / Олег Однороженко // Знак. – 2000. – Ч. 20. – С. 6.

193. Однороженко О. Полкові та сотенні печатки Ізюмського полку / Олег Однороженко // Знак. – 2002. – Ч. 27. – С. 4.

194. Опознавательные знаки Вооруженных Сил Великобритании и Франции. (Справочник). – Москва: Воениздат, 1973. – 192 с.: ил.

195. Опознавательные знаки Вооруженных Сил США. (Справочник). – Москва: Воениздат, 1973. – 192 с.: ил.

196. Опознавательные знаки Сухопутных войск ФРГ. (Краткий справочник). – Москва: Воениздат, 1970. – 48 с.: ил.

197. Осетрова Г. Герб Поділля: витоки і зміст / Галина Осетрова // Шоста наукова геральдична конференція 27-29 березня 1997. Матеріали. – Львів: 1997. – С. 63-65.

198. Отечественная война 1812 года. Энциклопедия. – Москва: Росспэн, 2004. – 880 с.: ил.

199. Панченко В. Прапори доби козацтва XVII–XVIII століть та їх вплив на сучасну військову символіку / Володимир Панченко // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України. Матеріали науково-практичного семінару в ЦМЗСУ 5 березня 2008 року. – К.: ЦМЗСУ, 2008. – Вип. 1. – С. 67–74.

200. Папакін А. Війська Польські. Польські військові формування колишньої російської армії в Україні (1917–1919). 2-е видання / Артем Папакін. – К.: Видавець Олег Філюк, 2015. – 128 с.: іл.

201. Пасько В. До питання про емблему військових медиків України / Володимир Пасько, Ярослав Радиш // Третя наукова геральдична конференція 4-5 листопада 1993 р. Матеріали. – Львів: 1993. – С. 59-61.

202. Передерий В. А. Рекомендации по разработке символики соединений Вооруженных Сил Российской Федерации / Владимир Передерий, Алексей Степанов // Геральдическія въдомости. – 1993. - № 4. – С. 11.

203. Передерий В. Символика канадских экспедиционных сил в Сибири / Владимир Передерий // Старый Цейхгауз. - 2011. – № 2-3 (40-41). - С. 114–117.

204. Плоткин Г. Серия «Шеврон». Нашивки Вооруженных Сил России / Геннадий Плоткин, Алексей Степанов. – Москва: ТОО Рейтар, 1998. - № 3. – 48 с.

205. Плоткин Г. Серия «Шеврон». Нашивки Вооруженных Сил России / Геннадий Плоткин. – Москва: ТОО Рейтар, 1999. - № 7. – 48 с.

206. Пожарський А. До питання про герб Волині / Анатолій Пожарський // Третя наукова геральдична конференція 4-5 листопада 1993. Матеріали. – Львів: 1993. – С. 62.

207. Потрашков С. Иллюстрированный военно-исторический словарь. Всеобщая энциклопедия военного дела / Сергей Потрашков, Андрей Потрашков. – Москва: ЭКСМО, 2006. – 1088 с: ил.

208. Похэнка Б. Иллюстрированная история Гражданской войны в США. 1861–1865 / Брайан Похэнка, Дон Трояни. – Москва: ЭКСМО, 2003. – 192 с: ил.

209. Приходько В. Військова освіта та медичне забезпечення Армії Української Держави в період Гетьманату / Вадим Приходько. – Львів: ТзОВ Брук, 1999. – 45 с.: іл.

210. Приходько В. Військова символіка та рангові відзнаки Збройних Сил Гетьманату / Вадим Приходько. – Львів: ТзОВ Брук, 1999. – 42 с.: іл.

211. Радиш Я. Якими повинні бути емблеми військових медиків України ? / Ярослав Радиш // Знак. - 1994. – Ч. 5. – С. 3.

212. Радиш Я. Емблема українських військових медиків / Ярослав Радиш // П'ята наукова геральдична конференція 10-11 листопада 1995 р. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: 1995. – С. 56-57.

213. Разыграев М. «Союз стрелков» Литвы. 1919–1999 / Михаил Разыграев // Однострій. – 2001. - № 6. – С. 16-21.

214. Разыграев М. Эмблемы эстонских сухопутных сил. 1940 / Михаил Разыграев // Однострій. – 2001. - № 6. – С. 22-23.

215. Разыграев М. Венгерская Красная Армия / Михаил Разыграев // Однострій. – Рівне, 2004. - № 8. – С. 7.

216. Раффнер К. К. Полевые дивизии люфтваффе. 1941-1945 / Кевин Конлей Раффнер, Рон Волстад. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2002. – 64 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

217. Розпізнавальні знаки літальних апаратів Збройних Сил України // Знак. – 1997. – Ч. 14. – С. 1.

218. Романчук О. На страже независимости Украины: военная форма и знаки различия для Вооруженных сил Украины [эскизы] / Олег Романчук // Высокий замок. - 1991. – 2 ноября. – С. 4.

219. Руденко О. Створення цілісної Концепції щодо подальшого розвитку символіки Збройних Сил та інших військових формувань України – нагальна потреба сучасного історичного періоду їх життєдіяльності / Олексій Руденко // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України. Матеріали науково-практичного семінару в ЦМЗСУ 5 березня 2008 року. – К.: ЦМЗСУ, 2008. – Вип. 1. – С. 86–99.

220. Руккас А. «Напрямкові» значки 4 (7)-ї стрілецької бригади Армії УНР у 1920 р. / Андрій Руккас // Військово-історичний альманах. – К.: ЦМЗСУ, 2007. - Річник VIII. - Число 2 (15). – С. 142-143.

221. Руккас А. О. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа) / Андрій Олегович Руккас. – Ніжин: видавець ПП Лисенко М.М., 2013. – 480 с.

222. Руккас А. Розробка системи військових звань та уніформи штабом Міністра військових справ УНР в еміграції / Андрій Руккас // Військово-історичний альманах. – К.: ЦМЗСУ, 2012. - Річник XIII. - Число 1 (24). – С. 142–149.

223. Савочкин М. Нарукавные знаки Пограничных Войск Республики Узбекистан / Максим Савочкин // Униформа и символика. Приложение к журналу «Однострій». – Рівне: 2004. – № 1. - С. 4-5.

224. Савчук Ю. Прапорова реформа середини XVIII ст.: символічне наповнення та історичне значення / Юрій Савчук // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі. Науково-практична конференція 27 травня 2009. – К.: ЦМЗСУ, 2009.

225. Саєнко Р. Полкова печатка Кальміуської паланки / Рена Саєнко // Третя наукова геральдична конференція 4-5 листопада 1993 р. Матеріали. – Львів: 1993. – С. 68-69.

226. Самнер Я. Французская армия. 1939–1942. Кампания 1939-1940. Вишистская Франция / Ян Самнер, Франсуа Вавилье, Майк Чаппел. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2002. – 64 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

227. Сафронов Т. «Мертва голова» у символіці німецької армії 1914–18 рр. / Тарас Сафронов, Максим Царенко // Знак. – 1998. – Ч. 16. – С. 11.

228. Семотюк Я. Українські військові відзнаки. Ордени, хрести, медалі та нашивки. Наукове товариство ім. Шевченка в Канаді. Т. XXXIV / Ярослав Семотюк. – К.: Такі справи, 1991. – 51 с.: іл.

229. Семотюк Я. Українські військові нагороди. Ордени, хрести, медалі, відзнаки та нашивки. Наукове товариство ім. Шевченка в Канаді, т. XL. Друге доповнене видання / Ярослав Семотюк. – Торонто: 2004; Рівне: без видавництва, 2010. – 64 с.: іл.

230. Символы Родины и воинской доблести. / Составили Шелекасов В.И. и Делия В.П. – Москва: Воениздат, 1990. – 127 с.

231. Ситий І. Печатки Війська Запорізького Низового та печатка коша Суддівська на документах XVIII ст. Зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського / Ігор Ситий // Друга наукова геральдична конференція 19-21 листопада 1992 р. Матеріали: - Львів: 1992. – С. 69-71.

232. Ситий І. Сотенні печатки другої половини XVIII ст. (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського) / Ігор Ситий // П’ята наукова геральдична конференція 10-11 листопада 1995 р. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів.: 1995. – С. 62-64.

233. Ситий І. Міські, полкові та сотенні печатки Чернігівщини / Ігор Ситий // Шоста наукова геральдична конференція 27-29 березня 1997 р. Матеріали. – Львів: 1997. – С. 76-78.

234. Ситий І. До історії гетьманської печатки / Ігор Ситий // Знак. - 2001. – Ч. 23. – С. 4.

235. Ситий І. Клейноди останнього українського гетьмана (за матеріалами Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського) / Ігор Ситий // Знак. - 2001. – Ч. 24. - С. 8, 9.

236. Ситий І. Міські, полкові та сотенні печатки Чернігівщини / Ігор Ситий // Шоста наукова геральдична конференція 27-29 березня 1997 р. Матеріали. – Львів: 1997. – С. 76-78.

237. Славутич Є. Розвиток військового костюму в Українській козацькій державі і проблема використання військових традицій в сучасній військовій символіці Збройних Сил України / Євген Славутич // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України. Матеріали науково-практичного семінару в ЦМЗСУ 5 березня 2008 року. – К.: ЦМЗСУ, 2008. – Вип. 1. – С. 75-78.

238. Слободянюк М. Відродження з попелу. Генеза нарукавних емблем Збройних Сил України. Історичний нарис і символіка 66-ї гвардійської механізованої Полтавсько-Буковинської ордена Червоного Прапора та 15-ї окремої гвардійської механізованої Єнакієвсько-Дунайської орденів Червоного Прапора і Суворова бригади / Михайло Слободянюк. – К.: приватне видавництво, 2005. – 143 с.: іл.

239. Слободянюк М. Основні проблеми військової символіки Збройних Сил України на сучасному етапі / Михайло Слободянюк // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України. Матеріали науково-практичного семінару в ЦМЗСУ 5 березня 2008 року. – К.: ЦМЗСУ, 2008. – Вип. 1. – С. 35–39.

240. Слободянюк М. Розвиток символіки сучасних Збройних Сил України: досягнення і проблеми / Михайло Слободянюк //Від минулого до сучасного. Матеріали наукових заходів, проведених до 440-ї річниці від дня народження гетьмана Петра Сагайдачного та 19-ї річниці створення

Збройних Сил України. – Львів: Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, 2010. – С. 98–114.

241. Слободянюк М. Перша спроба введення в Збройних Силах України індивідуальних нарукавних знаків військових частин / Михайло Слободянюк // Четверта наукова геральдична конференція 10-12 листопада 1994 р. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: 1994. – С. 67-69.

242. Слободянюк М. Нарукавні знаки Збройних Сил України / Михайло Слободянюк // Знак. - 1994. – Число 7. - С. 10, 11.

243. Слободянюк М. Нарукавний знак військової частини 39288 / Михайло Слободянюк // Знак. - 1995. – № 9. - С. 12.

244. Слободянюк М. Нарукавні знаки 259-ї окремої роти супроводження військових вантажів Прикарпатського військового округу / Михайло Слободянюк // Знак. - 1995. – № 10. - С. 13.

245. Слободянюк М. Знаки військових частин Прикарпатського військового округу / Михайло Слободянюк // П'ята наукова геральдична конференція 10-11 листопада 1995 р. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: 1995. – С. 69-70.

246. Слободянюк М. Емблеми родів військ і служб Збройних Сил України // Армія України. – 1996. - 25 травня. - № 96 (16405). – С. 4, 5.

247. Слободянюк М. Емблеми 24-ї Залізної механізованої дивізії Прикарпатського військового округу // Шоста наукова геральдична конференція 27-29 березня 1997 р. Матеріали. – Львів: 1997. – С. 84-85.

248. Слободянюк М. Емблеми 72-ї механізованої дивізії Збройних Сил України / Михайло Слободянюк // Знак. - 1997. – № 13. - С. 13.

249. Слободянюк М. Емблематика 93-ї механізованої дивізії / Михайло Слободянюк // Знак. - 1997. – № 14. - С. 10.

250. Слободянюк М. Символи ратної слави: емблеми 30-ї танкової дивізії / Михайло Слободянюк // Знак. - 1998. – № 15. - С. 9.

251. Слободянюк М. Емблеми підрозділів Збройних Сил України у складі миротворчих сил ООН у колишній Югославії / Михайло Слободянюк, Степан Корнієнко, Олександр Дедей // Знак. - 1998. – № 16. - С. 10.

252. Слободянюк М. При розроблянні відзнак військової доблесті слід керуватися ідеєю – переконані у Західному оперативному командуванні / Михайло Слободянюк // Народна Армія. – 1998. - 20 червня. – С. 7.

253. Слободянюк М. Символіка найстаршого військового формування Збройних Сил України / Михайло Слободянюк // Знак. - 1999. – № 19. - С. 8, 9.

254. Слободянюк М. Перша емблема частин зв'язку Збройних Сил України / Михайло Слободянюк // Знак. - 2000. - № 20. – С. 10.

255. Слободянюк М. Емблема українсько-румунсько-угорського батальйону «Тиса» / Михайло Слободянюк // Знак. 2000. – № 21. - С. 11.

256. Слободянюк М. Нарукавные знаки частей 26 ад ЗОК / Михайло Слободянюк // Однострій. – Рівне: 2000. - № 3. – С. 46-50.

257. Професіонали чужого не запозичають. Бесіда І. Махно з М. Слободянюком / Михайло Слободянюк, Ігор Махно // Народна армія. – 2001. - 27 лютого. – С. 4.

258. Слободянюк М. Емблеми українсько-польського батальйону / Михайло Слободянюк // Знак. - 2001. – № 23. - С. 11.

259. Слободянюк М. Герб бази пунктів управління Західного оперативного командування / Михайло Слободянюк // Знак. - 2001. - № 24. – С. 7.

260. Слободянюк М. Символіка українських миротворців у Південному Лівані / Михайло Слободянюк // Знак. - 2002. – № 26. - С. 9.

261. Слободянюк М. Символіка миротворців у Сьєрра-Леоне / Михайло Слободянюк // Знак. - 2002. – № 27. - С. 11.

262. Слободянюк М. Емблема 51 окремої механізованої бригади / Михайло Слободянюк // Знак. - 2002. - № 28. – С. 11.

263. Слободянюк М. Символи України в пустелі Кувейту / Михайло Слободянюк // Знак. - 2003. – № 29. - С. 9.

264. Слободянюк М. Символіка військових комісаріатів Західного оперативного командування / Михайло Слободянюк // Знак. - 2003. – № 31. - С. 11.

265. Слободянюк М. Нарукавна емблема 6-ї окремої механізованої бригади Збройних Сил України в Іраку / Михайло Слободянюк // Знак. - 2004. - № 32. – С. 11.

266. Слободянюк М. До питання про створення нарукавної емблеми приналежності військовослужбовців до Збройних Сил України / Михайло Слободянюк // Знак. - 2004. – № 33. - С. 11.

267. Слободянюк М. Нарукавна емблема управління Західного оперативного командування / Михайло Слободянюк // Знак. - 2004. – № 34. - С. 10.

268. Слободянюк М. Символіка львівських миротворців в Іраку / Михайло Слободянюк // Знак. - 2005. - № 36. – С. 7.

269. Слободянюк М. Перший офіційно затверджений герб у Збройних Силах України / Михайло Слободянюк // Знак. - 2006. - № 38. – С. 4.

270. Слободянюк М. Військова символіка України: сучасний стан та проблеми / Михайло Слободянюк // Знак. - 2006. - № 40. – С. 4-5.

271. Слободянюк М. Створення системи військової символіки Львівського інституту сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного Національного університету «Львівська політехніка» / Михайло Слободянюк // Знак. - 2008. - № 44. – С. 7.

272. Слободянюк М. Герб Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного / Михайло Слободянюк // Знак. - 2009. - № 48. – С. 9-11.

273. Слободянюк М. Герб і прапор селища Десна / Михайло Слободянюк // Знак. - 2010. – № 51. - С. 1.

274. Слободянюк М. Народження традиції / Михайло Слободянюк // Знак. - 2010. – № 51. - С. 10, 11.

275. Слободянюк М. Герб 8-го армійського ордена Червоного Прапора корпусу / Михайло Слободянюк // Знак. - 2011. - № 54. – С. 9.

276. Слободянюк М. Символіка факультету інженерних військ та РХБ захисту Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного / Михайло Слободянюк // Знак. - 2012. – № 57. - С. 10.

277. Слободянюк М. Севастопольский горно-пехотный. История и символика 15-го отдельного гвардейского горно-пехотного Севастопольского ордена Богдана Хмельницкого батальона / Михайло Слободянюк // Коллекцион. – 2012. - № 2. – С. 37-42.

278. Слободянюк М. Символіка 38-го армійського корпусу Західного оперативного командування / Михайло Слободянюк // Знак. - 2014. – № 63. - С. 11.

279. Слободянюк М. Символіка оперативного командування «Північ» Сухопутних військ Збройних Сил України / Михайло Слободянюк // Знак. - 2014. – № 64. - С. 8.

280. Слободянюк М. Нове видання про дослідження військової символіки Збройних Сил України / Михайло Слободянюк // Знак. - 2014. – № 64. - С. 11.

281. Слободянюк М. Сухопутні війська України: Історія та символіка 8-го армійського корпусу / Михайло Слободянюк. – Львів: Астролябія, 2011. – 226 с.: іл. (Серія «Бібліотека Цитаделі»).

282. Слободянюк М. Сухопутні війська України: Історія та символіка 13-го армійського корпусу / Михайло Слободянюк. – Львів: Астролябія, 2012. – 268 с.: іл. (Серія «Бібліотека Цитаделі»).

283. Слободянюк М. Перша спроба запровадження у Збройних Силах України нарукавної емблематики військових з’єднань, частин, установ та закладів / Михайло Слободянюк // НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К.: 2013. – Том 26. –С. 661–671.

284. Слободянюк М. Символи Бережан у військовій символіці / Михайло Слободянюк // НАН. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К.: 2013. – Том 27. - С. 556–561.

285. Слободянюк М. Військовий Дрогобич (дислокація та символіка військових частин у Дрогобичі після Другої світової війни) / Михайло Слободянюк // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. XVII–XVIII. – Дрогобич: Коло, 2014. – С. 574–583.

286. Слободянюк М. 1-я аэромобильная дивизия Вооруженных Сил Украины. История и символика / Михайло Слободянюк // Коллекцион. – 2014. - № 4. – С. 21–32.

287. Слободянюк М. Нарукавні емблеми частин спецпризначення Сухопутних військ Збройних Сил України / Михайло Слободянюк // Однострій. – Рівне: 2009. - № 9. – С.46-48, 50.

288. Слободянюк М. Символика десантников из Хирова / Михайло Слободянюк // Однострій. – Рівне: 2000. - № 4. – С. 47-50.

289. Слободянюк М. Під заступництвом Сімаргла. Символіка 79-го окремого аеромобільного полку Південного оперативного командування / Михайло Слободянюк // Однострій. – Рівне: 2004. - № 8. – С. 48, 49.

290. Слободянюк М. Одна з перших солдатських нагород Збройних Сил України / Михайло Слободянюк // Знак. - 2014. – № 64. - С. 8-9.

291. Слободянюк М. Страж юга Украины. Символика 28-й гвардейской механизированной Харьковской дважды орденов Боевого Красного Знамени дивизии / Михайло Слободянюк // Однострій. – Рівне: 2001. - № 6. – С. 47-48, 50.

292. Слободянюк М. 29-й окремий розвідувальний ордена Червоної Зірки батальйон: історія та символіка / Михайло Слободянюк // Цитаделя. – 2010. - № 2 (4). – С. 91-101.

293. Слободянюк М. Новий Калинів: з історії військового селища / Михайло Слободянюк // Цитаделя. – 2009. - № 1 (1). – С. 80-86.

294. Слободянюк М. Дракон з Дрогобича / Михайло Слободянюк // Цитаделя. – 2009. - № 1 (1). – С. 87-90.

295. Слободянюк М. 703-й інженерний Вінницький орденів Червоного Прапора та Богдана Хмельницького полк / Михайло Слободянюк // Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 18 квітня 2010 у Львові. – К.: 2010. – С. 723-729.

296. Слободянюк М. Символіка 97-ї окремої гвардійської Полтавської орденів Червоного Прапора, Суворова і Богдана Хмельницького бригади / Михайло Слободянюк // Коллекцион. – 2015. - № 5. – С. 16-25.

297. Слободянюк М. Періодизація процесу зародження та розвитку військової нарукавної емблематики / Михайло Слободянюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2017. – Вип. 47. – С. 266-268.

298. Слободянюк М. Системи розпізнавання приналежності військовослужбовців по окремим об’єднанням, з’єднанням, військовим частинам, родам військ, службам та окремим корпусам армій основних країн світу (XVII–XXI ст.) / Михайло Слободянюк // НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – (у друці).

299. Слободянюк М. Періодизація розвитку індівідуальної нарукавної символіки в арміях основних держав світу протягом XIX-XX ст. / Михайло Слободянюк // НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – (у друці).

300. Слободянюк М. Поява власної нарукавної символіки у Збройних Силах України в період 1991-1995 років / Михайло Слободянюк // Українознавство. – К.; НДІУ МОН, 2017. - № 1-2 (62-63). – С. 98-106.

301. Смит К. Парашютисты США. 1941-1945 / Крис Смит. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2001. - 64 с.: ил. (Военно-историческая серия «ЭЛИТНЫЕ ВОЙСКА»).

302. Советская военная энциклопедия. Том 8. – Москва: Воениздат, 1980. – 687 с.: ил.

303. Сокирко О. Наймане військо лівобережних гетьманів кінця XVII–XVIII ст.: «барва», прапори, зброя / Олексій Сокирко // Військово-історичний альманах. – К.: ЦМЗСУ, 2002. – Ч. 2 (5).

304. Справочник по Вооруженным Силам Турции. Генеральный штаб Вооруженных Сил СССР. Главное разведывательное управление. – Москва: 1980. – С. 407–430.

305. Степанов А. Нарукавные знаки родов войск в Красной Армии. 1920–24. Часть 1, 2 / Алексей Степанов // Цейхгауз. - 1998. – № 6, 7. - С. 32–37.

306. Степанов А. Азербайджанская Красная Армия. 1920–24 / Алексей Степанов // Старый Цейхгауз. - 2008. – № 25. - С. 32–37.

307. Степанов А. Мусульманские части Красной Армии. 1918–22 / Алексей Степанов // Старый Цейхгауз. - 2008. – № 26. - С. 35–39.

308. Степанов А. К вопросу о нарукавных знаках Военно-санитарного ведомства. 1918–24 / Алексей Степанов // Старый Цейхгауз. - 2009. – № 29. - С. 50–56.

309. Степанов А. Б. Нарукавные знаки РККА. 1918–1924 / Алексей Борисович Степанов. – Москва: фонд «Русские Витязи», 2011. – 200 с.: ил. (Библиотека журнала «Старый Цейхгауз». Энциклопедия советской униформы).

310. Степанов А. Б. Нарукавные знаки Вооруженных Сил СССР. 1920–91. (I) / Алексей Борисович Степанов. – Москва: Панкратиум (официальный представитель ГУИПП «Кострома»), 1999. – 48 с.: ил. (Библиотека военно-исторического журнала «Цейхгауз»).

311. Степанов А. Народно-революционная армия Дальневосточной республики. 1920-1922 / Алексей Степанов // Цейхгауз. - 1993. – № 3. - С. 38–40.

312. Степанов А. Бухарская Красная Армия 1922-1924 / Алексей Степанов // Цейхгауз. - 1993. – № 1/93 (2). - С. 30–35.

313. Степанов А. Красный калейдоскоп Гражданской войны / Алексей Степанов // Цейхгауз. - 1995. – № 4. - С. 40–43.

314. Степанов А. Красный калейдоскоп Гражданской войны. Народно-революционная армия Политического центра и Восточно-Сибирская Советская армия (1920) / Алексей Степанов // Цейхгауз. - 2001. – № 13. - С. 40–43.

315. Степанов А. Только для одного парада. Неизвестная форма советских десантников / Алексей Степанов // Старый Цейхгауз. - 2008. – № 25. - С. 43–46.

316. Степанов А. 11-й отдельный кавалерийский полк / Алексей Степанов // Старый Цейхгауз. - 2008. – № 26. - С. 44–48.

317. Степанов А. Украинский батальон войск ООН / Алексей Степанов // Цейхгауз. - 1993. – № 1/93, (2). - С. 46.

318. Степанов А. Нарукавные знаки ВС России (1) / Алексей Степанов // Цейхгауз. - 1993. – № 1/93, (2). - С. 44–45.

319. Степанов А. Нарукавные знаки Береговых войск ВМФ / Алексей Степанов // Цейхгауз. - 1995. – № 4. - С. 44–46.

320. Степанов А. Нарукавные знаки советских и российских военных наблюдателей ООН / Алексей Степанов // Цейхгауз. - 1998. – № 7. - С. 43–46.

321. Степанов А. Нашивки воздушно-десантных войск РФ. 1991-95 / Алексей Степанов // Цейхгауз. - 1998. – № 8. - С. 44–47.

322. Степанов А. Военная символика СНГ и ОДКБ / Алексей Степанов // Цейхгауз. - 2007. – № 24. - С. 44–48.

323. Степанов А. Униформа и знаки различия ВДВ. Часть 2. Специальное обмундирование. 1950-е–1960-е гг. / Алексей Степанов // Старый Цейхгауз. - 2011. – № 2-3 (40-41). - С. 132–139.

324. Степанов А. Форма для юбилейного парада 1967 года. Предтеча большой реформы / Алексей Степанов // Старый Цейхгауз. - 2012. – № 1 (45). - С. 64–71.

325. Степанов А. Знаки различия по принадлежности к воинским формированиям ВДВ / Алексей Степанов, Александр Чередник // Старый Цейхгауз. - 2010. – № 36. - С. 72–83.

326. Степанов А. Леонид Шантеров: «Форма – основа дисциплины». Неизвестный проект обмундирования РККА 1921 года / Алексей Степанов // Старый Цейхгауз. 2011. – № 4 (42). - С. 52–53.

327. Стяги штабів, частин та підрозділів Армії УНР зразка 1921 р. Вступне слово й публікація документів Андрія Руккаса // Військово-історичний альманах. – К.: ЦМЗСУ, 2007. - Річник VIII. – Ч. 1 (14). - С. 113-122.

328. Татаров Б. Новітні гусити. Чесько-словацькі військові формування у російському війську (серпень 1914 – квітень 1918 рр.) / Борис Татаров. – К.: Наш час, 2010. – 104 с.: іл. (Серія «Плац д'Арм»).

329. Терлецький Ю. Герби міста Володимира-Волинського / Юрій Терлецький // Друга наукова геральдична конференція 19-21 листопада 1992. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів.: 1992. – С. 76-78.

330. Терлецький Ю. Герби міста Рівного / Юрій Терлецький // Третя наукова геральдична конференція 4-5 листопада 1993. Матеріали. – Львів.: 1993. – С. 83-84.

331. Терлецький Ю. Герб міста Острога / Юрій Терлецький // Знак. – 1995. – Ч. 10. – С. 3.

332. Терлецький Ю. Герби губернських міст Волині / Юрій Терлецький // Знак. – 1994. – Ч. 7. – С. 5.

333. Терлецький Ю. Герб і хоругва міста Ковеля / Юрій Терлецький // Знак. – 1996. – Ч. 11. – С. 8.

334. Тимчук Д. Професійній армії – професійну символіку / Дмитро Тимчук // Народна армія. – 2000. - 27 грудня. – С. 5.

335. Тинченко Я. Шлики та їх кольори в частинах Армії УНР (1917-1923 рр.) / Ярослав Тинченко // Третя наукова геральдична конференція 4-5 листопада 1993 р. Матеріали. – Львів.: 1993. – С. 85-89.

336. Тинченко Я. Армии Украины 1917–1920 / Ярослав Тинченко. – Москва: 2002. – 140 с.: ил. (Серия «Униформа армий мира». Библиотека журнала «Техника-молодежи»).

337. Тинченко Я. Альбом графа Ф.А. Келлера периода Великой войны 1914-1917 /Ярослав Тинченко // Старый Цейхгауз. - 2008. – № 28. - С. 29-32.

338. Тинченко Я. Альбом графа Ф.А. Келлера. 1914-1917 /Ярослав Тинченко // Старый Цейхгауз. - 2009. – № 29. - С. 44.

339. Тинченко Я. Галицкая Армия. Ноябрь 1918–апрель 1920 /Ярослав Тинченко // Старый Цейхгауз. - 2010. – № 36. - стр. 32–49.

340. Тинченко Я. Червоное казачество. 1917–1925. Организация и униформа / Ярослав Тинченко, Алексей Степанов // Старый Цейхгауз. - 2010. – № 35. - С. 48–54.

341. Тинченко Я. Червоні кокарди вояків армії УНР / Ярослав Тинченко // Знак. - 1994. – Ч. 5. - С. 4.

342. Ткачук Р. Про що мріють військові «кутюр'є? / Роман Ткачук // Народна армія. – 2000. - 27 січня.

343. Томас Н. Немецкая армия. 1939–1940 / Нигель Томас, Стефен Эндрю. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2001. – 63 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

344. Томас Н. Немецкая армия на Восточном фронте. 1943–1945 / Нигель Томас, Стефен Эндрю. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2001. – 64 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

345. Томас Н. Немецкая армия на Восточном фронте. 1941–1943 / Нигель Томас, Стефен Эндрю. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2002. – 61 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

346. Томас Н. Немецкая армия на Западном фронте. 1943–1945 / Нигель Томас, Стефен Эндрю. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2002. – С. 64 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

347. Томас Н. Немецкая армия. 1939–1945 / Нигель Томас, Стефен Эндрю. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2003. – 71 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

348. Томас Н. Вспомогательные формирования вермахта / Нигель Томас, Кабальеро Хурадо, Стивен МакКуэйг. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2003. – 62 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

349. Тюев П. Е. Шевроны Беларуси. В 2 частях. Часть I. 700 шевронов и нашивок. Справочное пособие. / Петр Егорович Тюев. – Минск: 2007. – 88 с.

350. Уильямсон Г. Африканский корпус. 1941-1943 / Герри Уильямсон. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2001. – 64 с.: ил. (Военно-историческая серия «ЭЛИТНЫЕ ВОЙСКА»).

351. Уильямсон Г. Элитные части вермахта. 1939-1945 / Герри Уильямсон, Рамиро Бухейро. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2003. – 62 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

352. Уильямсон Г. Немецкая военная полиция. 1939-1945 / Герри Уильямсон, Рон Вольстад. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2005. – 61 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

353. Уильямсон Г. Дивизия «Герман Геринг» / Герри Уильямсон, Стефен Эндрю. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2005. – 61 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

354. Уиндроу М. Танковые дивизии вермахта / Майк Уиндроу, Ричард Хук. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2001. – 48 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

355. Уиндроу М. Охранные отряды НСДАП. Войска СС / Майк Уиндроу, Джєфри Барн. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2004. – 63 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

356. Ульянов И. Регулярная пехота. 1801–1855. Боевая летопись, организация, обмундирование, вооружение, снаряжение / Илья Ульянов. – Москва: ООО Издательство АСТ, 1996. – 248 с.: ил.

357. Філіппов О. Святий Мартин на білому коні / Олексій Філіппов // Третя наукова геральдична конференція 4-5 листопада 1993. Матеріали. – Львів.: 1993. – С. 95-97.

358. Фоли Д. Энциклопедия знаков и символов / Джон Фоли. – Москва: Вече, 1997. – 512 с.

359. Фостен Д. Германская армия 1914–1918 / Джон Фостен, Роберт Мэррион, Герри Эмблтон. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2003. – 62 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

360. Фоулер Д. Кавалерийские части Германии и ее союзников во Второй мировой войне. 1939-1945 / Джон Фоулер, Майк Чаппел. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2003. – 62 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

361. Функен Ф. Европа XIX века: 1850–1900: Франция – Великобритания – Германия – Австрия – Россия: Пехота – Кавалерия – Инженерные войска – Артиллерия / Лилиан и Фред Функен – Москва: ООО

Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2002. – 155 с.: ил. (Энциклопедия вооружения и военного костюма).

362. Хорошунов М. Коли «Смерч» уособлює дракона. На рукаві / Максим Хорошунов // Народна Армія. – 2010. - 2 квітня. - № 60-61.

363. Хорошунов М. Символіка 138-го Центру спеціального призначення Військової служби правопорядку у Збройних Силах України / Максим Хорошунов // Знак. - 2011. – Ч. 54. - С. 10.

364. Хорошунов М. Сторожили Генерального штабу / Максим Хорошунов // Знак. - 2012. – Ч. 56. - С. 9.

365. Хорошунов М. Історія та символіка 91-го інженерного полку / Максим Хорошунов // Цитаделя. – 2013. - № 9. – С. 88-94.

366. Хорошунов М. Військова служба правопорядку: символіка на рубежі десятиліть / Максим Хорошунов. – К.:, Ентерпрінт, 2014. – 154 с.: іл.

367. Хрусталев А. Символика Федеральной службы Специального строительства (Спецстроя России) / Александр Хрусталев // Цейхгауз. - 2001. – № 6. - С. 42–47.

368. Хрусталев А. Новые нарукавные знаки Спецстроя России / Александр Хрусталев // Цейхгауз. - 2007. – № 24. - С. 42–43.

369. Царенко М. Відзнаки на уніформі українських підрозділів у складі вермахту / Максим Царенко // Знак. - 1997. – Ч. 13. – С. 13.

370. Царенко М. Відзнаки козацьких підрозділів німецької армії у 1942–45 рр. /Максим Царенко // Знак. - 1998. – Ч. 15. - С. 8.

371. Царенко М. Наказ, що залишився на папері (яким мав бути однострій українського війська 1918 р.) /Максим Царенко // Знак. - 1998. – Ч. 17. - С. 7.

372. Цыгановс Ю. Нагрудные знаки латвийской армии 1918–1940 / Юрис Цыгановс // Старый Цейхгауз. - 2008. – № 27. - С. 42-48.

373. Цыгановс Ю. Нагрудные знаки латвийской армии 1918–1940 / Юрис Цыгановс // Старый Цейхгауз. - 2008. – № 28. - С. 40-43.

374. Цыгановс Ю. Нагрудные знаки латвийской армии 1918–1940 / Юрис Цыгановс // Старый Цейхгауз. - 2009. – № 30. - С. 57-61.

375. Цыпленков К. Нарукавный знак истребительно-противотанковой артиллерии. 1942–1956 / Кирилл Цыпленков, Алексей Степанов // Цейхгауз. - 2006. – № 22. - С. 39–48.

376. Чередник А. Символика воздушно-десантных войск / Александр Чередник // Старый Цейхгауз. - 2011. – № 2-3 (40-41). - С. 140–146.

377. Чередник А. Символика воздушно-десантных войск / Александр Чередник // Старый Цейхгауз. - 2011. – № 4 (42). - С. 60–70.

378. Чередник А. Символика воздушно-десантных войск / Александр Чередник // Старый Цейхгауз. - 2012. – № 1 (45). - С. 72–80.

379. Чмир М. В. Символіка Збройних Сил України 1917–1920 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. Наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавчтво та спеціальні історичні дисципліни» / Микола Васильович Чмир. – К.:, 2006. – 17 с.

380. Чмир М. Прапори на позначення місця розташування органів військового управління Галицької Армії (серпень 1919 р.) / Микола Чмир // Військово-історичний альманах. – К.:, ЦМЗСУ, 2006. - Річник VII. - Число 2 (13). – С. 149-154.

381. Чмир М. Однострої вільнокозачих формувань України у 1917 р. / Микола Чмир // Знак. – 1999. – Ч. 19. – С. 10.

382. Чмир М. «Адамова голова» у символіці білих армій / Микола Чмир // Знак. – 2000. – Ч. 21. – С. 10, 11.

383. Чмир М. Ідея гетьманської держави у символіці та емблематиці Української Армії 1918 р. / Микола Чмир // Знак. – 2002. – Ч. 27. – С. 10, 11.

384. Чмир М. Символіка нагород і нагрудних знаків частин та з’єднань Армії УНР періоду інтернування 1921–24 рр. / Микола Чмир // Знак. – 2002. – Ч. 28. – С. 10, 11.

385. Чмир М. Нарукавні знаки органів військового управління, з'єднань та родів зброї Галицької Армії 1919 р. / Микола Чмир // Знак. – 2004. – Ч. 33. – С. 8, 9.

386. Чмир М. Тимчасові знаки розрізнення старшин та козаків армії УНР (наказ Військам Дієвої Армії УНР від 9 квітня 1919 р. ч. 84) / Микола Чмир // Знак. – 2005. – Ч. 37. – С. 10, 11.

387. Чмир М. Спроба регламентації знаків розрізнення на головні убори військовиків збройних сил ЗУНР Командою міста Станіславів (грудень 1918 р.) / Микола Чмир // Знак. – 2006. – Ч. 38. – С. 8, 9.

388. Чмир М. Білі пов'язки на головних уборах військовиків Галицької Армії, 1919 р. / Микола Чмир // Знак. – 2006. – Ч. 39. – С. 8, 9.

389. Чмир М. «Командні хоругви» Галицької Армії (серпень 1919 р.) / Микола Чмир // Знак. – 2006. – Ч. 40. – С. 8, 9.

390. Чмир М. Нова емблематика родів військ та служб Збройних Сил України / Микола Чмир // Знак. – 2007. – Ч. 42. – С. 6, 7.

391. Чмир М. Герб Фінансового управління Генерального штабу Збройних Сил України // Знак. - 2007. – Ч. 43. – С. 9.

392. Чмир М. Символіка 101 окремої бригади охорони Генерального штабу Збройних Сил України / Микола Чмир // Знак. - 2008. – Ч. 44. – С. 8, 9.

393. Чмир М. Від розмаїття – до єдиних зразків (нові нарукавні емблеми військових частин Повітряних Сил Збройних Сил України) / Микола Чмир // Знак. – 2008. – Ч. 45. – С. 10, 11.

394. Чмир М. Перший офіційний знак розрізнення українських військовиків, 1917 р. / Микола Чмир // Знак. – 2009. – Ч. 48. – С. 9.

395. Чмир М. Символи «богів війни» / Микола Чмир // Військово-історичний альманах. – 2011. – Ч.1 (22). – С. 137-146.

396. Чмир М. Герб Галузевого державного архіву Міністерства оборони України / Микола Чмир // Знак. - 2012. – Ч. 57. – С. 11.

397. Чмир М. Нарукавна емблема 270 відділу імітаційного моделювання бойових дій Сухопутних військ Збройних Сил України / Микола Чмир // Знак. – 2014. – Ч. 62. – С. 10.

398. Чмир М. До розробки форми одягу службовців цивільних відомств Української Народної Республіки у 1920 р. / Микола Чмир // Знак. – Ч. 63. – С. 9-11.

399. Чмир М. Військові урядовці та адміністративні старшини Армії Української Народної Республіки. 1919–1922 / Микола Чмир // Однострій. - 2004. - № 8. – С. 8-14.

400. Чмир М. К истории эмблем украинских медиков 1918–1920 / Микола Чмир // Однострій. - 2001. - № 6. – С. 4-7.

401. Чмир М. Добрий початок – половина справи / Микола Чмир // Народна армія. – 2007. - 17 березня. - С. 8.

402. Чмир М. Грошам усе підкоряється. У фінансистів Генштабу– власний герб / Микола Чмир // Народна армія. - 2008. - 26 січня. - С. 6.

403. Чмир М. Розробка знаків розрізнення військових звань військовиків Збройних Сил України у 1992–1994 рр. / Микола Чмир // Коллекцион. – 2014. - № 4. – С. 2–9.

404. Чмир М. Символіка Червоної Української Галицької Армії. Січень–квітень 1920 р. / Микола Чмир // Однострій. – Рівне.: 2009. - № 9. – С. 12-13.

405. Чмир Н. Галицийско-Украинский полк имени Богуна. 1919 / Микола Чмир // Однострій. – Рівне: 2000. - № 4. – С. 5, 6.

406. Чмир М. Пам’ятний нагрудний знак «15 реактивний артилерійський полк» / Микола Чмир // Цитаделя. – 2009. - № 1 (1). – С. 91.

407. Чмир М. Галицька Армія 1918–1920 / Микола Чмир, Євген Пінак, Сергій Музичук. – Рівне: видавець Олег Зень, 2008. – 80 с.: іл. (Бібліотека журналу «Однострій»).

408. Шанковський Л. Бойовий орел Української кінноти / Лев Шанковський // Вісті (український військовий журнал). – 1965. – Ч. 119.

409. Шахов А. Георгиевские части Российской армии. 1916–1917 / Андрей Шахов // Цейхгауз. - 1995. – № 4. - С. 20–22.

410. Шуст Р. Емблематика українських військових частин, інтернованих у Польщі після завершення Визвольних Змагань 1917–20 рр. / Роман Шуст // Третя наукова геральдична конференція 4-5 листопада 1993 р. Матеріали. – Львів: 1993. – С. 111-112.

411. Эббот П. Союзники Германии на Восточном фронте. 1941–1945 / Петер Эббот, Нигель Томас, Майкл Чаппел. – Москва: ООО Издательство АСТ: ООО Издательство Астрель, 2001. – 64 с.: ил. (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).

412. Яненко З. Козацький герб Полтави / Зінаїда Яненко // П'ята наукова геральдична конференція 10-11 листопада 1995. Збірник тез, повідомлень та доповідей – Львів: 1995. – С. 87-89.

413. Япония и ее вооруженные силы. Генеральный штаб Вооруженных Сил СССР. – Москва: Воениздат, 1980. – 333 с.: ил.

414. Ярова О. До питання про символіку грифа й коршуна в емблематиці та геральдиці / Олена Ярова // Знак. - 1998. - Ч. 17. – С. 7.

415. Abbott P. Ukrainian Armies 1914–55 / Peter Abbot, Eugen Pinak, Oleksij Rudenko, Dmytro Adamenko. – Oxford: Osprey Publishing, 2004. – 48 p.: il. (Man-at-Arms # 412).

416. L'Armėe Française de la Grande Guerre. Tom I. 1900–1914. – Paris: 2008. – 66 p. (Officiers et Soldats de Jouineau A. Histoire & Collections # 11).

417. Barthorp M. Indian Infantry Regiments. 1860–1914 / Michael Barthorp, Jeffrey Burn. - London, Osprey Publishing, 1979. – 40 p.: il. (Man-at-Arms # 92).

418. Barthorp M. The British Army on Campaign 1816–1902 (4) / Michael Barthorp, Pierre Turner. – London: Osprey Publishing, 1988. – 48 p.: il. (Man-at-Arms # 201).

419. Bilek J. Československá Armada v Prvnim Povalečněm desetileti. (Květen 1945 – Květen 1955) / Jan Bilek, Jan Lánik, Jan Šach. – Praha: Ministerstvo obrany Česke republiky, 2006. – 200 s.: il.

420. Bullok D. The Czech Legion 1914–20 / David Bullok, Bujeiro Ramiro. – Oxford: Osprey Publishing, 2009. – 48 p.: il. (Man-at-Arms # 447).

421. Bundeswehr Heute. Uniformen. – Kőln: Druckhaus Bachem GmbH, 1993. – 30 p.

422. Bundesministerium der Verteidigung. Uniformen. – Bonn: Press-und Informationsstab Referat Offentlichkeitsarbeit, 1997. – 33 p.

423. Bundesministerium der Verteidigung. Uniformen. – Bonn: Köllen Druck & Verlag GmbH, 2006. – 36 p.

424. Chappell M. British Battle Insignia (1). 1914–18 / Mike Chappel. – Oxford: Osprey Publishing, 1986. – 48 p.: il. (Man-at-Arms # 182).

425. Chappell M. British Battle Insignia (2). 1939–45 / Mike Chappel. – Landon: Osprey Publishing, 1987. – 48 p.: il. (Man-at-Arms # 187).

426. Chappell M. The British Army in World War I (3). The Eastern Fronts / Mike Chappel. – Oxford: Osprey Publishing, 2005. – 48 p.: il. (Man-at-Arms # 406).

427. Chappell M. The British Army in World War I (1). The Western Front 1914-16 / Mike Chappel. – Oxford: Osprey Publishing, 2003. – 48 p.: il. (Man-at-Arms # 391).

428. Chappell M. The British Army in World War I (2). The Western Front 1916-18 / Mike Chappel. – Oxford: Osprey Publishing, 2005. – 48 p.: il. (Man-at-Arms # 402).

429. Chappell M. The Canadian Army at War / Mike Chappel. – London: Osprey Publishing, 1985. – 48 p.: il. (Man-at-Arms # 164).

430. The Charlton Standard Cataloque of First World War Canadien Infantry Badges. 2-nd edition. – Toronto: Ontario: Birmingham: Michigan: the Charlton Press, 1991. – 414 p.: il.

431. Chartrand R. The Canadien Corps in World War I / Rene Chartrand, Gerry Embleton. – Oxford: Osprey Publishing, 2007. – 48 p.: il. (Man-at-Arms # 439).

432. Czachorowski I. M. Litewskie insignia wojskowe / Islam Musa Czachorowski. – Wrocław: 1999. – 15 p.: il.

433. Czachorowski I. M. Insignia Polskych Jednostek Specjalnych / Islam Musa Czachorowski. – Wrocław: 1998. – 78 p.: il.

434. Czachorowski I. M. Oznaki Rozpoznawcze Wojsk Lądowych / Islam Musa Czachorowski. – Wrocław: 2000. – 72 p.: il.

435. 34 Brygada Kawalerii Pancernej. Rys historyczny jednostki. – Żagań: 1998. – 36 p.: il.

436. Drury J. Confederate Infantryman 1861-1865 / Jan Drury, Gerry Embleton. – Oxford: Osprey Publishing, 1993. – 66 p.: il. (Warrior Series # 6).

437. Field R. The Confederate Army 1861–1865 (2). Florida, Alabama & Georgia / Ron Field, Richard Hook. – Oxford: Osprey Publishing, 2005. – 50 p.: il. (Man-at-Arms # 426).

438. Field R. The Confederate Army 1861–1865 (3). Louisiana & Texas / Ron Field, Richard Hook. – Oxford: Osprey Publishing, 2006. – 50 p.: il. (Man-at-Arms # 430).

439. Filipow K. Odznaki Pamiątkowe Wojska Polskiego 1921–1939. Piechota / Krzysztof Filipow, Bohdan Wroblewski. – Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne. Zarząd Głòwny, 1995. – 87 p.: il.

440. Filipow K. Odznaki Pamiątkowe Wojska Polskiego 1921–1939. Kawaleria / Krzysztof Filipow, Bohdan Wroblewski.– Warszawa: Fenix, 1992. – 64 p.: il. (Barwa i Broń, # 4).

441. Fosten D. The German Army 1914–1918 / D. S. V. Fosten, R. J. Marrion, Gerry A. Embleton. – London: Osprey Publishing, 1978. – 40 p.: il. (Man-at-Arms # 80).

442. Gawned. Over There! The Amerikan Soldier in World War I. – London: Greenhill Books, Pensylwania: Stackpole Books, 1977. – 80 p.

443. Gaujac P. Officiers & Soldats de L'Armėe Francaise 1943–1956 d'anpės le TTA 148 / Paul Gaujac. – Paris: 2012. – 98 p. (Histoire & Collections # 15).

444. The Guards. Changing of the Guard. Trooping the color the Regiments. – London: Jarrold Publishing, 2007. – 29 p.: il.

445. Hajnal I. A. Magyar Honvédség 3. Gépesitett Hadosztály / Istwan Hajnal, L. Matetis, A. Rosnyay. – Cegléd: Kiadja a Magyar Honvédség 3. Gépesitett Hadosztály, 1998.

446. Henry M. The US Army of World War I / Mark R. Henry, Stephen Walsh. – Oxford: Osprey Publishing, 2003. – 48 p.: il. (Man-at-Arms # 386).

447. Jouineau A. Officiers & Soldats de L'Armėe Française de la Grande Guerre. Tom I. 1900–1914 / Andre Jouineau. – Paris: 2008. – 66 p. (Histoire & Collections № 11).

448. Jouineau A. Officiers & Soldats de L'Armėe Française de la Grande Guerre. Tom II. 1915–1918 / Andre Jouineau. – Paris: 2009. – 66 p. (Histoire & Collections).

449. Jung P. The Austro-Hangarian Forces in World War I. (2). 1916-18 / Peter Jung, Darko Pawlowic. – Oxford: Osprey Publishing, 2003. – 48 p.: il. (Man-at-Arms # 397).

450. Katcher P. Flags of the American Civil War. 2: Union / Philip Katcher, Ron Skollins. – London: Osprey Publishing, 1993. – 48 p.: il. (Man-at-Arms # 258).

451. Katcher P. The U.S. Army 1890-1920 / Philip Katcher, C. Warner. – London: Osprey Publishing, 1978. – 40 p.: il. (Man-at-Arms # 82).

452. Katcher P. American Civil War. Armies 2, Union Troops / Philip Katcher, Ron Volstad. – London: Osprey Publishing, 1986. – 48 p.: il. (Man-at-Arms # 177).

453. Konow J. Contemporary Swedish Militari Heraldry (Limited the Army) / Jan Von Konow // Genealogica and Heraldika. Report of the 16-th

International Congress of Genealogikal and Heraldic Sciences in Helsinki 16–21 August 1984. – Helsinki: 1986. – P. 365–370.

454. Krzywania J. Oznaki armii USA 1941–1985. Częsc I / Jaroslaw Krzywania. – Warszawa: Fenix editions, 1992. – 35 st.: il. (Barwa I Broń - 3).

455. Laffin J. The Australian Army at War 1899-1975 / John Laffin, Mike Chappell. – London: Osprey Publishing, 1982. – 40 p.: il. (Man-at-Arms # 123).

456. Laurla K. K. Sotilasheraldiikka. Liput, merkit ja tunnukset /Kari K. Laurla. – Kuopio: Suomen Graafiset Palvelut Oy, 2003. – 96 p.: il.

457. The Light Infantry. A Brief History. – Winchester: Peninsula Barracks, 1994. – 30 p.: il.

458. Marrion R. The British Army 1914-18 / Ron J. Marrion, David S. V. Fosten, Garry A. Tubleton. – London: Osprey Publishing, 1978. – 40 p.: il. (Man-at-Arms # 81).

459. Morgan J. L. American Military Patch Guide. (Army – Army Air Force – Marin Corps – Navy – Civil Air Patrol – National Guard) / James L. Morgan, Ted A. Thurman. – Greenville: MOA Press, 1997. – 88 p.: il.

460. National Armed Forces. Uniforms, Service Ranks, Awards. – Latvijas Republikas Aizsardzibas Ministrija, 2003. – 63 p.: il.

461. Nicoll D. The Italian Army of World War I / Devid Nicoll, Raffaele Ruggeri. – Oxford: Osprey Publishing, 2003. – 48 p.: il. (Man-at-Arms # 387).

462. Nigel T. The German Army in World War I (3) 1917-18 / Thomas Nigel, Bujeiro Ramiro. – Oxford: Osprey Publishing, 2004. – 48 p.: il. (Man-at-Arms # 419).

463. Nowakowski T Armia Austro-Węgierska 1908-1918 / Tomasz Nowakowski, Maciej Lewik. – Warszawa: Fenix, 1992. – 115 st.: il. (Barwa I Broń, # 5).

464. Parfieniuk W. Oznaki rozpoznawcze i organizacyjne Wojska Polskiego. (cz. I–III) / Wlodzimerz Parfieniuk. – „Refleks”.

465. Pawly R. The Belgian Army in World War I / Ronald Pawly, Pierre Lierneux, Patric Courselle. – Oxford: Osprey Publishing, 2009. – 48 p.: il. (Man-at-Arms # 452).

466. Pegler M. British Tommy 1914-1918. Weapons. Armour. Tactics / Martin Pegler, Mike Chappell. – London: Osprey Military, 1996. – 64 p.: il. (Warrior series # 16).

467. Polskie Sily Zbrojne na Zachodzie. 1939–1945. – Без д. та м. - р. 1-5.

468. Przepisy ubiorcze żołnierzy Wojska Pjlskiego w czasie pokoju. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1961. – 76 p.: il.

469. Sawicki Z. Odznaki Wojska Polskiego 1989–2002. Katalog zbioru falerystycznego. 1. Wojska Lądowe, Wojska Lotnicze i Obrony Powietrznej, Marynarka Wojenna / Zdzislaw Sawicki, Adam Wielechowski. – Warszawa: Agencja Wydawnicza CB, Andrzej Zaęieczny, 2002. – 304 p.: il.

470. Sawicki Z. Odznaki Wojska Polskiego 1943–2003. Katalog zbioru falerystycznego. 2. Szkolnictwo Wojskowe i Nauka, Odznaki Wyròżniające, Odznaki specjalistòw Wojskowych / Zdzislaw Sawicki, Adam Wielechowski. – Warszawa: Agencja Wydawnicza CB, Dom Wydawniczy „Bellona”, 2003. – 220 p.: il.

471. Stack W. The New Zealand Expeditionary Force in World War I / Wayne Stack, Mike Chappell. – Oxford: Osprey Publishing, 2011. – 48 p.: il. (Man-at-Arms # 473).

472. Summer I. French Poilu. 1914-18 / Ian Sammer, Giuseppe Rava. – Oxford: Osprey Publishing, 2009. – 64 p.: il. (Warrior # 134).

473. Szczepaniec J. Odznaki Wojska Polskiego 1914–1945 / Janusz Szczepaniec, Adam Zajac. – Warszawa: Gdańsk.: 1977. – 28 p.: il.

474. Taylor P. Allied Special Forces Insignia. 1939–1948 / Peter Tajlor. – Barnsley: Leo Cooper, Pen &Sword Books, 2000. – 220 p.: il.

475. Thomas N. The German Army in World War I (2). 1915—17 / Thomas Nigel, Bujeiro Ramiro. – Oxford: Osprey Publishing, 2004. – 48 p.: il. (Man-at-Arms # 407).

476. Wielecki H. Wojsko Polskie 1921–1939. Odznaki Pamiątkowe piechoty / Henryk Wielecki, Rudolf Sieradzki. – Warszawa: Crear, 1991. – 100 p.: il.

477. Wielecki H. Wojsko Polskie 1921–1939. Organizacja i Odznaki Kawalerii / Henryk Wielecki, Rudolf Sieradzki. – Warszawa: Crear, 1992. – 144 p.: il.

478. Wielecki H. Wojsko Polskie 1921–1939. Organizacja i Odznaki Artylerii / Henryk Wielecki, Rudolf Sieradzki. – Pruszkòw: Ajaks, 1994. – 124 p.: il.

479. Uniform-Album der K. (u.) K. Armee. Herausgegeben und mit einer Einleitung von M. Christian Ortner. – Scheinbach: Edition Winkler-Hermaden, 2014. – 6 p.: 56 tafeln.

480. Uniforms, Badges of Rank and Emblems of the Rojal Nederlsnds Army. – Pablished by RNA, 2005. – 19 p.

481. Vogeltanz J. Československá armáda v zahraniči 1939–1945 / Jan Vogeltanz, Miroslav Hus, Milan Polak. – Praha: Nakladatelstvo Ladislava Horáčeka-Paseka, 2001. – 41 s.: LXXXV t.

Періодичні видання

482. Цейхгауз, Старый Цейхгауз, військово-історичний журнал.

483. Військово-історичний альманах. Видання ЦМЗСУ.

484. Цитаделя. Львівській мілітарний альманах.

485. Знак. Вісник Українського Геральдичного товариства.

486. Однострій. Військово-історичний журнал.

487. Коллекцион. Орган асоціації колекціонерів військової символіки.

488. Військо України. Орган Міністерства оборони України.

489. Народна Армія. Орган МО України.

490. Армія України. Газета ПрикВО та ЗахОК.

491. Слава і Честь. Газета ОдВО та ПівдОК.

492. Урядовий кур’єр. Газета Кабінету міністрів України.